

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ:  
ПОЛІТИЧНИЙ ТА ГУМАНІТАРНИЙ  
ВИМІРИ (1991–2010 роки)**

*Збірник наукових статей*

Київ 2012

УДК 94(477):323.3 "1991/2010"

*Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 29 листопада 2011 р.*

**Рецензенти:**

*Даниленко В.М.* — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор.

*Кульчицький С.В.* — доктор історичних наук, професор.

**Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки): Збірник наукових статей.**

*(Автори: Касьянов Г.В., Барановська Н.П., Падалка С.С., Кубальський О.Н., Ковпак Л.В., Шульга Т.С.)* — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 261 с.

ISBN 978-966-02-6441-0

Представлені у збірнику матеріали містять авторські наукові інтерпретації стосовно дослідження різних концептуальних проблем новітньої історії України періоду незалежності, розвитку державотворчого процесу в модерному українському суспільстві (1991–2010 рр.), визначення головних тенденцій та найвагоміших політичних, економічних та соціальних чинників життєдіяльності українського суспільства на сучасному етапі. Автори збірника виявили новітні архівні документи і вперше їх ввели в науковий обіг, а також опрацювали широке коло наукової літератури міждисциплінарного характеру (з соціології, політології, статистики) з метою наукового осмислення сутності сплетінь економічних, політичних і соціальних процесів в Україні на сучасному етапі.

Збірник буде цікавим для фахових істориків та політологів, а також для широкого кола читачів, які виявляють інтерес до історії України.

**Науково-допоміжна робота:**

*Шульга Т.С.*, молодший науковий співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України;

*Чертопалов О.О.* інженер I категорії відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

***Тексти публікуються в авторській редакції. Представлені у статтях точки зору авторів можуть не співпадати з поглядами та позицією упорядників видання. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалів у статтях.***

ISBN 978-966-02-6441-0

© Інститут історії України НАН України, 2012

© Автор статей, 2012

## З М І С Т

ПЕРЕДМОВА .....	4
<b>Касьянов Г.В.</b> «ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ»: ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ .....	6
<b>Барановська Н.П.</b> ЗАКОНОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1991–2010 роки) .....	20
<b>Барановська Н.П.</b> НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ У ЖИТТЄВОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ .....	56
<b>Барановська Н.П.</b> ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ: ЧОРНОБИЛЬСЬКА СКЛАДОВА .....	82
<b>Падалка С.С.</b> ПРИВАТИЗАЦІЯ В УКРАЇНІ У СИСТЕМІ ВІДНОСИН: ВЛАДА, ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ОСОБА (1991–2010 роки) .....	101
<b>Падалка С.С.</b> СІЛЬСЬКЕ ЖИТТЄВЕ СЕРЕДОВИЩЕ (1990–2000-і роки) .....	119
<b>Ковпак Л.В.</b> ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР: СОЦІАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ (1991–2010 роки) .....	159
<b>Ковпак Л.В.</b> ДЕМОГРАФІЧНА СКЛАДОВА ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ (1991–2010 роки) .....	184
<b>Ковпак Л.В.</b> ЕКОЛОГІЯ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ (1991–2010 роки) .....	194
<b>Шульга Т.С.</b> ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА .....	225
<b>Кубальський О.Н.</b> ВЛАДА ТА НАУКА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ .....	249
Відомості про авторів .....	260

## ПЕРЕДМОВА

Українська історична та політологічна думка запропонувала чимало продуктивних теоретичних парадигм аналізу життєвого простору людини, як географічного, історичного, соціального та культурного чинника, що обумовлює формування національного характеру. Проблема життєвого простору аналізується у геополітиці, соціології, філософії, інших гуманітарних науках.

В цілому ж життєвий простір, як найбільш загальне поняття, що охоплює всю сферу життєвих людських реалій, вимірюється трьома рівнями: природний, соціальний та особистий простори.

Дослідження територіальних аспектів новітньої історії України стає особливо актуальним в останні роки, на тлі зміщення світових центрів впливу, зростання обсягів міжнародної торгівлі та міграційних потоків, а також динамічних політичних та економічних змін в самій Україні.

Автори збірника звернули особливу увагу на діяльність загальнодержавних інституцій та тісно пов'язані з нею процеси націогенезу в сучасній Україні. Цілком закономірним є розгляд законотворчої діяльності Верховної Ради України у формуванні життєвого простору суспільства і, зокрема, її впливу на формування громадянського суспільства. Навіть далеко неповний аналіз діяльності парламенту, спрямованої на упорядкування і законодавче забезпечення зростання суспільної активності і через цей процес — формування громадянського суспільства в державі, засвідчує, що законодавча база протягом 1990–2000-х років формувалась, хоча і з труднощами, незважаючи на політичні суперечності і протистояння у парламентській залі, які породжували її певну непослідовність та недосконалість.

Економічний ландшафт України якісно змінився за період незалежності, однією з основних причин чого стала широкомасштабна приватизація.

Підвищення світового попиту на сільськогосподарську продукцію призводить до значних перетворень в аграрній сфері нашої держави, а регіональні відмінності у політичній поведінці українського громадянства здійснюють значний вплив на напрями внутрішньополітичної еволюції держави. Ці феномени роблять нагальними дослідження еволюції агросфери, регіональних та національно-культурних відмінностей в Україні останнього двадцятиріччя.

Одним з пріоритетних напрямів державної етнополітики на сучасному етапі є забезпечення гармонійного співіснування громадян України різних національностей, їхнього вільного етнокультурного розвитку, і вагомий внесок у вирішення цього великого завдання вносять національно-культурні товариства, як творці досконалого життєвого простору і своєї спільноти, і всієї держави.

У той же час життєвий простір слід розуміти і як довкілля, в якому і під впливом якого проходить історичний процес, що ставить на порядок денний вивчення динаміки повсякденного життя, демографічних та екологічних змін в новітній Україні. Важливим чинником цих змін стала Чорнобильська катастрофа.

Специфічною для України рисою життєвого простору її громадян є його чорнобильська складова. Під впливом подій на Чорнобильській АЕС відбулись кардинальні зміни в життєвому просторі країни в цілому: тут утворився регіон, поділений на зони, відповідно до рівнів забруднення, звідки вимушена була виїхати певна частина населення. Крім того, забруднення, поширене у вигляді окремих радіаційних плям по всій країні, обумовило зміни сприйняття життя людьми через зміни якості життєвого простору.

Не могли ми обійти увагою і роль науки в складних умовах пострадянської трансформації, як також і ті проблеми, з котрими зараз стикається наукова спільнота.

При всій різноманітності тематики, статті цього збірника творять єдиний багатогранний образ модерного українського суспільства, автори представили власне бачення цієї цікавої проблематики, подаючи одну з чисельних можливих версій її дослідження.

*Касьянов Г.В.*

(Інститут історії України НАН України)

## **«ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ»: ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІЇ**

«Хто такі українці й чого вони хочуть?» — так називалася брошура, видана Михайлом Грушевським 1917 року. В ній він намагався пояснити прагнення тогочасного українського руху до створення власної держави. Пояснити, крім іншого, і самим українцям. 1991 року назва цієї брошури виявилася напрочуд актуальною — за понад сім десятиліть потому українцям необхідно було зрозуміти, хто вони як нація і чого ця нація прагне. Ця проблема була загальною для всіх без винятку країн, що постали на пострадянському просторі. Афоризм діяча італійського національного руху другої половини XIX ст. Массімо Д'Ансельмо «Ми створили Італію — час створювати італійців» був цілком доречний і для України 1990-х.

Стартові умови для «творення українців» на початку 1990-х були дуже непростими: не лише через початок соціально-економічної кризи, яка, звісно ж, позначилася на процесі формування громадянської нації, а також через цілу низку культурних, ідеологічних, соціально-психологічних, політичних чинників, що були результатом складної, суперечливої і трагічної історії. Наведемо лише деякі з них. Однією з найбільших проблем був занижений рівень національної самосвідомості самих етнічних українців і, відповідно, їхня здатність до мобілізації під національними гаслами. Об'єктивні аналітики ніколи не розглядали результати референдуму 1991 року як пряме підтвердження рівня національної самосвідомості українців — голосували не так і не лише за незалежну Україну, як проти союзного центру і швидку перспективу економічного добробуту. За висловом англійського дослідника Ендрю Вільсона, український націоналізм (саме етнічний націоналізм) був в Україні «вірою меншості»<sup>1</sup>.

Українська мова внаслідок політики творення « нової історичної спільноти — радянського народу », особливо в 1970–80-ті роки, мала вкрай низький соціальний статус, асоціювалася з мовою села. 1989 року, відповідаючи на запитання Всесоюзного перепису населення, 87,7% етнічних українців назвали українську мову рідною, інші віддали перевагу російській. При цьому культурні береги власне української мови на побутовому рівні розмивалися так званим «суржиком» сумішшю української і російської (у західних регіонах ще й з вкрапленнями польської чи угорської і словацької) кількість населення, що розмовляє цим мовним гібридом, неможливо підрахувати.

Присутність української мови в науці, особливо у точних і природничих дисциплінах, була мінімальною. Українську культуру на момент здобуття незалежності було зведено або до фольклорних форм, або вбрано в шати «соціалістичного реалізму». Національна українська преса, телебачення, книговидання, які відіграють головну роль у національній консолідації, були в жалюгідному стані: з огляду на якість та масштаби впливу у цих сферах домінувала російська мова. Система освіти, яка у всьому світі відіграє незаперечну роль у формуванні підвалин нації, у радянській Україні також працювала на створення « нової історичної спільноти радянського народу », при цьому вона слугувала потужним знаряддям русифікації українців. До 1989 року частка учнів у школах з українською мовою навчання складала 47,5%, тоді як частка українців у складі населення УРСР — 72,7%. Більшість таких шкіл припадала на сільську місцевість та маленькі міста, за винятком західних регіонів. У двох найбільших індустріальних центрах республіки (Донецьку та Луганську) українських шкіл на той момент не було зовсім, хоча частка етнічних українців тут складала понад 50%.

Фактично перед суспільством і державою постало завдання «українізації» самих українців — йшлося про формулювання певних пріоритетів у культурній та освітній політиці, які завжди можна було за бажанням витлумачити як надання привілеїв «титультній нації». При цьому в суспільстві незримо склалися дві величезні групи, інтереси яких у розбудові нації не збігалися. Одна репрезентувала більшість населення і складалася з етнічних українців. У розумінні державних речників це була титульна нація, що дала назву державі й претендувала на провідну роль у створенні політичної або громадянської нації. Вважалося (і цілком справедливо), що до 1991 року національно-культурні, а отже й соціальні, права цієї нації було значно обмежено. Тут йшлося про відновлення історичної справедливості. Інша група, етнічні росіяни, була культурно привілейованою меншістю, яка могла втратити свій привілейований культурний статус унаслідок «українізаторської» політики держави. І тут, принаймні гіпотетично, містився потенціал нової несправедливості, бо позбавлення культурно-привілейованого статусу зазвичай сприймається саме як несправедливість. Одночасно задовольнити інтереси цих двох груп було вкрай складно, якщо взагалі можливо, принаймні у короткі терміни. Ситуація ускладнювалася наявністю своєрідної «буферної» групи — російськомовних українців, чия національна ідентичність була «амбівалентною», а точніше — ситуативною.

Ще одним чинником, який значно ускладнював реалізацію національного проекту в незалежній Україні, був уже згадуваний регіонально-культурний поділ країни. Російськомовний індустріальний схід України, промислово-аграрний південь, де переважала мішана мовна (і культурна) ідентичність, здебільшого аграрний україномовний та «суржииковий» центр (області, що розташовувалися по периметру довкола Києва) та аграрно-промисловий україномовний захід — це лише перше наближення до культурно-мовного розмаїття, що впливало на характер формування української нації. Варто згадати, що, за даними соціологічних досліджень, 1994 року до 34% етнічних українців мовою щоденного спілкування називало російську і близько 40% — українську. Додамо до цього

наявність компактно розташованих національних меншин, які вимагали задоволення їх національно-культурних потреб чи забезпечення прав, і досить чіткий розподіл по лінії «україномовне село — російськомовне місто» (можливо, за винятком Західної України), що проходить понад регіональними кордонами, і стане зрозуміло, що завдання, яке постало перед новою державою, вимагало надзвичайної обережності, тактовності й водночас — рішучості й наполегливості.

Однак номенклатура, що втрималася при владі, скориставшись із гасел національного руху в особистих інтересах, не знала, як ці гасла втілювати в життя, хоча й прагнула цього, особливо в Києві, усвідомлюючи, що «націоналізація» влади — це також її легітимація. За звичкою вона прагнула директивно-командного стилю у розбудові нації, вважаючи, що ухваленням законів, які забезпечували б функціонування української мови у різних сферах життя, та впровадженням низки важливих державних символів можна задовольнитися. Цей метод підтримувала бюрократія — від центру до місцевого рівня, для певної її частини становлення української нації на рівні «віртуальної реальності» та паперової звітності було цілком досяжним завданням, для іншої — зручним засобом імітації або ж прикриттям фактичного саботажу адміністративної «українізації».

Українська національна інтелігенція (частина якої цілком комфортно зрослася зі згаданою номенклатурою ще в радянські часи, а частина з опозиції перейшла до структур влади) також мала дуже невизначене уявлення про шлях, який необхідно пройти, аби перетворити населення на націю. Втім, вона мала готові рецепти, створені в епоху «пробудження націй» другої половини XIX — початку XX століть. Тому частина цієї інтелігенції обрала звичну просвітницьку діяльність зразка XIX ст., занурившись у світ приємних етнографічних ілюзій й культурницького месіанства, частина вдовольнилася другорядними посадами в державній системі, частина знову пішла в опозицію до влади, час від часу дошкуляючи їй нагадуваннями про занепад української культури та мови. Утім, не слід забувати про багатьох представників інтелігенції, котрі кожен на своєму місці фактичною буденною діяльністю, ззовні майже непомітною на поверхні суспільного життя, день за днем займалися саме тим, що називається розбудовою нації, — це відбувалося більше в шкільних класах, у редакціях газет і видавництвах, у вищих навчальних закладах та кабінетах учених, ніж на політичних трибунах чи в коридорах влади.

«Творення українців» починалося як відновлення культурних прав титульної нації ще під кінець радянської влади. У жовтні 1989 року під тиском національно-демократичної інтелігенції було ухвалено «Закон про мови в УРСР», про який казали, що він «дає право мати право», і який фактично заступив конституційну норму щодо української мови як державної і конкретизував її цілою низкою важливих положень, що зміцнювали статус української мови. Статус російської мови залишився непорушним.

У липні 1990 року, через тиждень після проголошення Декларації про суверенітет УРСР, українці отримали привілей «мати право» на свою національну історію — Політбюро КПУ затвердило Республіканську програму розвитку історичних досліджень, одним з пунктів якої було запровадження



окремого шкільного курсу історії УРСР (який вже наступного року було перетворено на курс історії України). Із здобуттям незалежності разом з величезним суспільним виник масштабний державний запит на українізовану історію, внаслідок чого було створено перші шкільні підручники та посібники для вищих навчальних закладів з історії України, які відокремлювали власне українську історію від колись загальної історії СРСР. Фактично вже у першій половині 1990-х років було створено стандарт написання національної історії, закріплений у шкільних курсах та підручниках, що подавав історію України як історію етнічних українців. Інші народи, що мешкали на теренах сучасної України й поряд з нею, в кращому разі слугували тлом для етнонаціональної історії, в гіршому — їх подавали ворогами української державності, або вони просто зникли.

Таке переписування історії було притаманне фактично для всього пострадянського простору й слугувало одним з базових компонентів етнічно орієнтованого варіанту розбудови націй. Тоді ж було закладено основи масштабної індустрії українознавства — про умови її створення та рушійні сили промовляє той факт, що, наприклад, у вищих навчальних закладах кафедри історії КНРС перетворювали на кафедри історії України (або політології). На перших курсах вищих навчальних закладів було запроваджено нормативний семестровий курс історії України, що, по суті, виконував таку саму функцію, як свого часу курс історії КНРС — ідеологічну. 1993 року група колишніх викладачів наукового комунізму виступила з ініціативою запровадження до навчальної програми ряду предметів з узагальненою назвою «Науковий націоналізм» — ініціатива зазнала нищівної критики з боку поміркованої інтелігенції, і від неї відмовилися. Того ж року, за вказівкою Л. Кравчука, виник проект створення 15-томної академічної «Історії українського народу», який не було реалізовано через брак коштів.

З початком 1990-х розпочався процес українізації системи освіти — фактично йшлося про її відповідність новій ролі титульної нації. Організаційні умови для проведення масштабної українізації школи були майже оптимальними: система управління освітою являла собою чітку вертикальну централізовану ієрархію, яка дозволяла жорстко контролювати виконання розпоряджень центральних органів. Адміністрацію шкіл та вчителів, вихованих ще в традиціях радянської системи освіти, було привчено до неухильного виконання директив, зокрема ідеологічних. Батьки також цілком довіряли авторитету освітньої системи й психологічно були готові сприйняти ідею обов'язкового і масового впровадження державної мови до системи навчання. Таким чином, якби адміністративна українізація шкіл супроводжувалася серйозною фінансовою підтримкою держави, фундаментальною перепідготовкою вчителів і продуманою системою тлумачення заходів, вона була б дуже ефективною. Однак саме тут з'явилися складнощі.

Економічна криза призвела до різкого зменшення фінансування освіти. За українським законодавством, на освіту мало виділятися не менш ніж 10% валового внутрішнього продукту. На практиці ця цифра коливалася у межах 3,8–5%, при тому що сам ВВП постійно меншав, відповідно зменшувалася частка витрат на освіту в ньому. Зрозуміло, це не могло не позначитися на політиці

українізації освіти: вона відбувалася на тлі постійного браку коштів, зниження життєвого рівня вчителів та їх фактичного зубожіння, розвалу матеріально-технічної бази шкіл. Відсутність засобів компенсувалася адміністративним тиском, наказами та інструкціями. Від учителів вимагали переходу на викладання українською мовою, проте мало переймалися їх перепідготовкою. Від адміністрації шкіл вимагали звітів, але не забезпечували її необхідними засобами на «українізацію». Втім, при цьому освітня бюрократія центру дотримувалася принципу поміркованої поступовості в українізації школи в регіонах — там, де спротив населення був особливо сильним і де він отримував підтримку місцевої бюрократії (Донбас, Крим), адміністративний тиск слабшав і застосовували непрямі методи дії: наприклад відкриття класів з українською мовою навчання в російських школах, розширення у шкільних програмах обсягу україномовних дисциплін (географія, історія України, українська мова й література, курс «Я і Україна» у початкових класах), збільшення прийому на українознавчі спеціальності у вишах. Додамо, що при вступі до вишів 1993 року було запроваджено обов'язковий вступний іспит з української мови (твір).

За законом про мови 1989 року навчання та виховний процес у всій освітній системі України мали провадитися українською мовою. У місцях компактного проживання національних меншин дозволялося створення шкіл з викладанням їхніми мовами. Вивчення української було обов'язковим з першого класу в усіх школах країни. Втім, як і російської. З 1 вересня 1993 року за розпорядженням Міністерства освіти частка учнів перших класів, що навчаються українською мовою, мала відповідати частці українців у складі населення регіону — цим закладали підвалини повної українізації освіти етнічних українців. Зауважимо, що й неукраїнське населення цілком лояльно ставилося до обов'язкового вивчення в школі української мови і навіть до того, щоб їхні діти навчалися в українських школах — 1992 року, за наслідками опитування батьків-росіян, 54% — ладні були віддати дітей до українських шкіл у Львові, 65% — в Києві, і лише 9% — у Сімферополі (щоправда, тут 54% визнавали, що їхнім дітям необхідно вивчати українську мову)<sup>2</sup>. Остаточний злам в українізації системи освіти відбувся за президента Л. Кучми, який прийшов до влади, використовуючи серед іншого й гасло про російську мову як другу державну, але досить швидко відмовився від цієї ідеї в обмін на підтримку націонал-демократів у боротьбі з «лівими» в парламенті. Адміністративна українізація шкіл поповнилася соліднішими структурними змінами (наприклад, було створено систему навчального книговидавання, яка забезпечує на замовлення держави школи підручниками українською мовою) 2003 року українською мовою навчалася 73,5% школярів і майже 90% студентів (на початку 1990-х — студентів, що отримували знання українською, було 37%). Таким чином, у середній школі цей показник трохи «не дотягував» до відповідності питомій вазі етнічних українців у складі населення (77,8%), а у вищій школі — навіть перевищував його. Наскільки ці офіційні дані відповідають реальному стану справ, сказати важко — зокрема, сумніви викликає показник в 90% студентів, які нібито навчаються українською мовою. Незалежних досліджень, за допомогою яких можна було б перевірити чи корелювати ці дані, не проводили. Формально освіта стала україномовною, і в

цьому сенсі вона трансформувалася на потужний чинник перетворення української на мову держави та нації. Як свідчить повсякденний досвід, неформально на значній території країни (за винятком західних регіонів) утвердилася ситуація функціональної двомовності — мова викладання і спілкування з адміністрацією — українська (або суржик), мова позаслужбового спілкування — російська (або суржик). Водночас посилилася регіональна специфіка мовного розподілу освітньої сфери. До кінця 1990-х років різко знизилася кількість російських шкіл у західних областях України (у Тернопільській і Рівненській їх не залишилося зовсім). Зросла кількість українських шкіл на сході й південному сході, однак саме тут зберігалася відчутна диспропорція між часткою українського населення та часткою шкіл з українською мовою навчання. Зокрема, в Донецькій області україномовні школи 2003 року складали 18,4% від усієї кількості, тоді як відсоток українців тут сягав за переписом 2001 року 56,9%. У Луганській області, де проживало 58% українців, навчання українською мовою здійснювали 27% шкіл. В Криму ця диспропорція була найбільш вражаючою — на 24,3% українців тут припадало 0,7% шкіл, де викладали українською<sup>3</sup>.

Нова держава потребувала створення державної символіки, пантеону національних героїв, встановлення системи державних свят — усього того, що свого часу англійський історик Ерік Гобсбаум назвав «винаходом традиції». Зауважимо, що й тут ситуація була далеко не безхмарною.

Ще в роки перебудови націонал-демократи домоглися неформального визнання владою синьо-жовтого прапора — він почав усе частіше з'являтися на публічних заходах (раніше за його вивішування можна було потрапити до в'язниці). 1990 року синьо-жовтий прапор уже став звичним. У вересні 1991 року за ухвалою Верховної Ради його почали використовувати в протокольних заходах як державний прапор України.

У січні 1992 року Президія Верховної Ради затвердила музичну редакцію державного гімну «Ще не вмерла України.» (автор музики М. Вербицький). Слова гімну, які написано у XIX столітті, не було затверджено з мотивів ідеологічних, оскільки вони містили пасажі, неприйнятні за сучасних умов. Деякі офіційні поети дістали завдання скласти слова гімну, проте захід провалився, і після прийняття Конституції України 1996 року офіційним текстом гімну стали перші дві строфи й приспів. Тоді ж, 1996 року, було узаконено малий герб України — тризуб, символ київського князя Володимира Великого.

Герб, прапор та гімн, прийняті державою, не були прийняті частиною суспільства, особливо людьми старшого віку. Постійними опонентами нової державної символіки були комуністи, котрі припинили ескапади проти неї лише після ухвалення нової Конституції. Символіка не мала будь-якого помітного морально-психологічного значення для переважної більшості російськомовного населення сходу країни. Те саме можна сказати і про пантеон національних героїв.

1992 року було розроблено дизайн нової української валюти. Українські гроші отримали назву «гривня», чим узаконювався зв'язок нової держави з Київською Руссю, а зображення на них якраз і представляли пантеон національних героїв — Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький,

Іван Мазепа, Іван Франко, Михайло Грушевський, Тарас Шевченко, Леся Українка. Проте впливати на свідомість громадян ці символи почали тільки 1996 року, коли було проведено грошову реформу і запроваджено гривню. Набір імен, що складав національний пантеон, відповідав політиці етносимволізму: подібно до того, як у переписаній шкільній історії було проігноровано інші народи, що є частиною історії України, їх не було і в пантеоні. Це робило проблематичним формування культурної лояльності тієї частини населення, особливо на сході країни, для якої імена, внесені до списку національних героїв, не мали особливої символічної цінності, а в деяких випадках навіть викликали неприйняття внаслідок психологічної інерції, пов'язаної з радянськими ідеологічними міфами (наприклад особа І. Мазепа).

Водночас державна політика, пов'язана з масштабним запровадженням етнонаціональних символів до масової свідомості, досить швидко сповзла в ту саму «шароваршину», яка була притаманна радянським часам. На початку 1990-х років з екранів телевізорів не сходили фольклорні колективи, що виконували народні пісні і танці, — кращого способу викликати масове неприйняття української культури годі було вигадати. Численні козацькі, кобзарські, писанкарські фестивалі, підтримувані державою, спочатку викликали суспільний інтерес, проте повторюваність, схожість та естетична архаїчність поступово звели нанівець їхній можливий позитивний вплив на громадську свідомість.

Серйозною проблемою стала естетична й психологічна непривабливість політики етносимволізму. Шкільний курс української літератури було переобтяжено як класичними, так і другорядними творами української літератури ХІХ століття досить архаїчного, депресивного змісту. Курс історії концентрував увагу на багатостраждальності українського народу, його втратах, особливо у ХХ столітті. Пам'ятники національним героям, похапцем встановлювані у містах, вражали своєю естетичною невідповідністю часу. Т. Шевченко, що закликав на тлі символічної хвилі у позі класичного поета у Львові, М. Грушевський, який зажурено сидить у Києві чи завмер у дуже незручній позі у Львові, — явно не заряджали ані історичним оптимізмом, ані естетичною насолодою.

Напевно, найвдалішим надбанням нової держави у цій царині стало святкування Дня незалежності 24 серпня. Спочатку висували ідею приурочити це свято до 1 грудня — дня референдуму, проте вибір було правильно зроблено саме на користь літа. До списку «літніх» державних свят потрапив і День Конституції, 28 червня. Крім того, держава офіційно визнала церковні свята — православне Різдво, Великдень і Трійцю, оголошені вихідними. З радянського часу було успадковано 1 і 9 травня, що також лишилися вихідними днями. Попри активний супротив комуністів, з розряду загальнодержавних свят 2000 року було викреслено день 7 листопада.

По суті, «творення українців» у 1990-ті роки стало процесом українізації самих етнічних українців. У цьому сенсі проект було реалізовано. Якщо ж говорити про реалізацію проекту творення громадянської нації, того варіанта, за якого слово «українець» означало б не етнічну приналежність, а громадянство, то він завмер на стадії політичних декларацій, перманентних дискусій та законодавчих форм, які непослідовно втілювалися у фактичному житті. Україна

є поліетнічною державою, де народи, що не належать до етнічних українців, складали 28% населення, зокрема близько 22% — росіяни.

Формування громадянської (або політичної) нації передбачає стандартну схему: етнічне ядро (українці) дає назву державі, а національні групи та меншини консолідуються навколо цього ядра у громадянську націю. Оскільки етнічне ядро саме перебувало у стадії набуття національної самосвідомості, процес очолили бюрократичні еліти, для яких побудова громадянської нації була не так питанням реалізації принципу історичної справедливості (який був досить небезпечний), як справою їх власної легітимації та самозбереження. Звідси — імітаторський характер і декларативність багатьох дій влади, спрямованих на формування громадянської нації, і водночас — непевність і непослідовність її дій у цій царині, видавана деякими її представниками та ідеологами за мудрість і зваженість.

Найпоказовішим прикладом вирішення питання щодо розбудови громадянської нації на рівні ідеологічному може бути Конституція України 1996 року. Вона містила в собі низку обтічних формулювань, які дозволили уникнути використання слова «нація» стосовно всієї сукупності громадян України. Натомість було застосовано термін «народ України». Словосполучення «українська нація» згадується у Конституції один раз стосовно етнічних українців. Їх також поіменовано «українським народом». Мають дуже своєрідний вигляд формулювання про державну мову і мови національних меншин. За Конституцією, державною є українська мова. При цьому Основний Закон гарантує «вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин в Україні». Окреме згадування про російську й одночасне порівняння її з «іншими» мовами національних меншин спричинило масу різнотлумачень та неодноразові спроби конституювати російську мову або як другу державну, або як регіональну з її запровадженням до державного діловодства тощо. У грудні 1999 року навіть знадобилася окрема ухвала Конституційного Суду, яка роз'яснювала, що українська мова є обов'язковою до використання як мова офіційного спілкування по всій території України всіма державними установами. Тим не менш 2001 року у Верховній Раді було зареєстровано п'ять законопроектів, які містили пункти про запровадження російської мови як другої державної або ж «офіційної».

При всьому тому етнічні українці та їхня культура й надалі залишалися «у приймах» у державі, де вони, за лексикою офіційних документів, відігравали «державоутворюючу роль». І саме ситуацію з рідною мовою «титової нації» тут можна вважати найпоказовішою. Якщо у сфері бюрократії та освіти державі вдалося, переважно адміністративними методами, забезпечити мовну «українізацію», то у таких галузях, як культура, масова інформація і комунікації, становище мови «державотворчої нації» й надалі залишалося далеким від елементарного дотримання її культурних прав.

Найпоказовіший приклад — стан справ у царині масової інформації та книговидавництва. На середину 1990-х років з 461 назви періодичних видань загальний наклад україномовних становив 34,7%, наклад україномовних газет — 29,5% від загальної кількості, у бібліотеках книги українською мовою складали 37% книж-

кових фондів. На кінець 1990-х щоденний наклад російськомовних газет в Україні складав 25 млн. примірників, україномовних — 16 млн. Отже, на одного «середньостатистичного» етнічного українця на рік припадало 27 примірників газет рідною мовою, на одного етнічного росіянина — 178<sup>4</sup>.

На початок 2003 року з усіх друкованих засобів масової інформації, зареєстрованих в Україні, державною мовою видавалося 20,7%, двома мовами (українською та іншою, переважно російською) — 18,9%<sup>5</sup>. Ще гіршою була ситуація у сфері телемовлення. На початок 2000 року лише 18% всіх телепередач в Україні велося українською мовою<sup>6</sup>.

Книговидання в Україні спочатку було жертвою загальної економічної кризи. Загальний випуск книжок в Україні у 1990–1999 роках скоротився зі 170 млн. примірників до 22 млн. на рік. В середині 1990-х уряд завдав національному книговиданню додаткового клопоту — видання книжок за рівнем оподаткування прирівняли до випуску предметів «масового споживання». Внаслідок цього український книжковий ринок став легкою здобиччю книговидавців сусідньої Росії, де ще на початку 1990-х книговидання отримало податкові пільги, які робили книжку, друковану там, щонайменше вп'ятеро дешевшою, ніж в Україні.

На 1998 рік книговидання в Україні ледь дотягнуло до рівня 1990 року за кількістю назв книжок, однак за обсягом накладів воно становило 25,9%. На одного громадянина України припадало 0,3 книжки, надрукованої в країні (в сусідній Росії відповідний показник наближався до 4, в Польщі — до 10). Цього ж року загальний наклад нових книжок українською складав у загальному обсязі 32,3%<sup>7</sup> — більш як подвійна диспропорція стосовно частки етнічних українців у складі населення. 2000 року питома вага книжок українською мовою (близько 12 млн. примірників), виданих в Україні, складала майже половину всіх накладів, однак тут близько 9 млн. припадало на підручники. Загалом на українському книжковому ринку на одну книжку українською мовою припадало 4 книжки російською<sup>8</sup>.

Великою перешкодою на шляху формування політичної нації були позиції політиків, котрі використовували етнокультурні та мовні відмінності й їх регіональну специфіку у своїх ситуативних політичних інтересах. Зокрема, на президентських і парламентських виборах 1994 року, на парламентських виборах 1998 року і президентських 1999 року та 2004 року однією з головних тем був статус російської мови — при цьому обіцянки й запевнення політиків «розв'язати» цю штучно створену проблему якось самі собою забувалися — і самими політиками, і виборцями. У 1990-ті роки тема «захисту» російської мови і російськомовного населення була пристрастю комуністів. Очевидно, що націонал-демократи й радикальні націоналісти педалювали тему й досі чинної нерівноправності української. Дискусії політиків, котрі мали на меті привернути на свій біг якомога більше виборців, породжували в суспільстві вкрай небезпечні уявлення і стереотипи, які значно ускладнювали процес формування загальногромадянської самосвідомості.

На президентських виборах 2004 року і наступних парламентських виборах 2006 року політики, котрі представляли східні та південно-східні регіони України, цілком усвідомлено використовували питання про російську мову й

для загострення політичних конфліктів. Проте цього разу, оскільки президентські вибори ними було програно, «мовна проблема» стала предметом подальшої політичної ескалації. Відразу ж після парламентських виборів 2006 р. мовне питання стало основою політичних демаршів<sup>9</sup> політиків сходу і півдня країни і засобом тиску на центральну виконавчу владу з боку регіональних рад, які опинилися під їхнім впливом.

Ще одна особливість України — конфесійне розмаїття — також позначалася (хай і не безпосередньо) на можливостях реалізації проекту громадянської (політичної) нації — особливо тому, що питання віросповідання й церковної організації стали частиною політичної боротьби. До кінця 1990-х років в Україні налічувалося 24,5 тис. релігійних організацій. 52,4% релігійних громад сповідували православ'я, 26,9% — різні форми протестантизму, 13,5% належали до греко-католицької церкви, 3,3% — до римо-католицької<sup>10</sup>. Близько 1,5% організацій належало до ісламу, 0,7% — до іудаїзму. Загальна кількість конфесій, течій та віросповідань сягала 90.

Наприкінці 1980-х — початку 1990-х до України повернулася Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), що діяла в еміграції з часів Другої світової війни. Вийшла з підпілля Українська греко-католицька церква (УГКЦ), формально зліквідована радянською владою 1946 року. У жовтні 1990 року архієрейський собор Російської православної церкви на прохання єпископів з України дав українському екзархові самостійність в управлінні — з'явилася Українська православна церква (УПЦ). Всі три церкви негайно вступили в конфлікт між собою.

У Західній Україні громади віруючих переходили в УГКЦ й УАПЦ, що викликало відчуження церковного майна та захоплення храмів, це нерідко супроводжувалося насильством (кількість громад УПЦ у цьому регіоні в 1989–1993 роках скоротилася на 2/3 на користь збільшення УГКЦ). У центральній та частково східній Україні виник конфлікт між двома православними церквами. 28 жовтня 1990 року, коли у Володимирському соборі у Києві мало відбутися урочисте вручення грамоти Патріарха РПЦ Алексія II про автономію УПЦ, біля церкви відбулася демонстрація віруючих УАПЦ, очолювана народними депутатами з націонал-демократичного табору під гаслами «Немає Церкви — немає нації, немає Церкви — немає держави». Демонстрація переросла в сутичку між віруючими<sup>11</sup>.

1992 року, як наслідок політичних суперечностей відбувся розкол в українському православ'ї. У квітні 1992 року у відповідь на звернення митрополита УПЦ Філарета про надання автокефалії Українській православній церкві (подане вже після проголошення незалежності) Синод Російської Православної Церкви (РПЦ) звинуватив його у розкольницькій діяльності й позбавив сану. Навіть більше, за дорученням Синоду РПЦ у Харкові відбувся архієрейський собор УПЦ, де митрополитом Київським і всієї України було обрано митрополита Володимира (Сабодана). У відповідь на це Президія Верховної Ради України прийняла безпрецедентне рішення, за яким ухвалу харківського архієрейського собору було оголошено недійсною. У травні 1992 року за підтримки української влади відбувся «об'єднавчий» собор, на якому було проголошено створення

Української православної церкви (Київського Патріархату). У ньому взяли участь прихильники Філарета й частина єпископів УАПЦ, що піддалися тиску влади. Водночас велика частина єпископів УАПЦ відмовилася брати участь в «об'єднавчому» соборі. В результаті православні в Україні (52,7% всіх релігійних організацій) виявилися розділеними між трьома церквами: УПЦ Московського патріархату, УПЦ Київського Патріархату й УАПЦ. Розкол у православ'ї мав суто політичне підґрунтя: УПЦ Московського патріархату (70% всіх православних громад) політики мають за своєрідного «агента Москви», УПЦ Київського Патріархату (20,8% громад) вважають офіційною «державною» церквою, УАПЦ (8,2% громад) більше потрактовують як церкву «національну»<sup>12</sup>. В Україні існує ще дев'ять різновидів православ'я (близько 1% православних громад), проте вони утримуються від участі в політиці. В липні 1995 року відбувся ще один «мікророзкол» в українському православ'ї: після смерті патріарха УПЦ (Київський Патріархат) Володимира його місце посів митрополит Філарет, що спричинило протест частини ієрархів та вірян — вони відійшли до УАПЦ.

Конфлікти між церквами та віруючими посилювалися саме через втручання до них політичних сил, які прагнули використати ситуацію у власних інтересах. Конфлікти через культові приміщення і церковне майно нерідко відбувалися за прямого потурання, а часом і з благословення місцевої влади, причому встановився своєрідний територіальний поділ: у західній Україні місцева влада, як правило, ухвалювала рішення на користь греко-католиків й утискала права вірних УПЦ. На сході ситуація різнилася дзеркально: тут утисків зазнавали віряни УГКЦ, УПЦ Київського Патріархату й УАПЦ. Апогей таких конфліктів припадає на 1990–1991 роки — вони сталися у 2295 населених пунктах<sup>13</sup>. У подальші роки їх кількість поступово знижувалася, проте їх стабільна наявність засвідчує глибину проблеми. В деяких конфліктах брали участь радикальні націоналістичні формування (наприклад, Українська народна самооборона), що надавало їм екстремальних політичних форм. Найбільш резонансним масовим конфліктом стало побоїще у Києві 18 липня 1995 року, явно спровоковане політиками. Цього дня відбулося поховання патріарха УПЦ Київського Патріархату Володимира (Романюка). Депутати націонал-демократичної та радикально-націоналістичної орієнтації звернулися до влади з проханням поховати патріарха на території Софійського собору у Києві, на що дістали категоричну відмову (з посиланням на те, що похорони на території історико-культурного заповідника заборонено законом). Було досягнуто домовленості про поховання митрополита на Байковому цвинтарі, який є свого роду національним некрополем. Попри це, 18 липня 1995 року після відспівування жалобна процесія, що прямувала на Байковий цвинтар, з ініціативи депутатів, що очолювали її, повернула до Софійського заповідника. На територію вона увійти не змогла (там зачинився загін міліції особливого призначення), тому група учасників процесії під охороною УНСО викопала могилу біля входу. Після цього спецпідрозділ міліції зім'яв бойовиків УНСО і влаштував побоїще, під час якого постраждали й учасники процесії, і випадкові перехожі, і парламентарі, і священство. Вчинився грандіозний політичний скандал.



Затим відбувся обмін різкими заявами з боку влади та церковних діячів<sup>14</sup>. Певно, найцікавішою була заява Філарета: «Патріарх Володимир, — промовив він, — за все своє життя не зробив стільки, скільки зробив своєю смертю, оскільки після подій на Софійській площі довкола Української православної церкви Київського Патріархату об'єдналися всі національно-демократичні сили»<sup>15</sup>. Крім того, що це твердження лунало двозначно відносно людини, котра боролася з комуністичним режимом (патріарх Володимир у миру був учасником дисидентського руху), Філарет видавав бажане за дійсне — скандал зашкодив іміджу України й досить негативно позначився на авторитеті згаданих ним національно-демократичних сил. Щоправда, для нього особисто він став добрим аргументом у боротьбі за місце патріарха УПЦ Київського Патріархату (він його й отримав у жовтні 1995 року).

Можна сказати, що у 1990-ті роки проект громадянської української нації було сформульовано в загальних рисах. Його реалізація тільки розпочиналась, і в цьому процесі було значно більше запитань, ніж відповідей, причому запитання формулювало саме життя, а відповіді доводилося шукати політикам і державним чиновникам, інколи від реального життя вельми далеким. Це стало особливо очевидним під час «помаранчевої революції» й відразу після неї, коли ганебні спекуляції політиків спричинили посилення міжетнічного напруження в суспільстві по лінії «захід–схід».

Найбільшим успіхом 1990-х можна вважати українізацію самих етнічних українців, про що свідчили як офіційні результати українізації школи, так і збільшення питомої ваги громадян країни, котрі ідентифікували себе як українців. За переписом 2001 року, частка етнічних українців<sup>16</sup> у складі населення зросла порівняно з переписом 1989 року на 5% і сягнула 77,8% (37,5 млн.)<sup>17</sup>. По суті, 1990-ті роки і початок 2000-х — це переважно реалізація проекту відновлення культурних і мовних прав українського етносу, що можна вважати одним з найважливіших елементів розбудови громадянської нації. Водночас не можна не помітити, що національна самоідентифікація не для всіх українців була тотожна мовній<sup>18</sup>. З уже згаданої кількості й питомої ваги тих, хто позначив свою національність як «українець/українка», 14,8% назвали рідною мовою російську. Заслугує на увагу й та обставина, що українську мову рідною назвали 71% поляків, 17,5% молдаван, 50,4% вірмен, 17,5% білорусів і 3,9% росіян, що мешкають в Україні. Загалом українську мову назвало рідною 67,5% населення (на 2,8% більше, ніж 1989 року), російську — 29,6% (на 3,2% менше, ніж 1989 року)<sup>19</sup>.

Серйозним зрушенням можна вважати і вихід української культури як за встановлені їй за радянських часів фольклорні межі, так і за межі дозволеного комуністичною владою «соціалістичного реалізму». Українська культура знайшла два полюси, які роблять її функціонально повноцінною. З одного боку, утвердилася масова україномовна культура, що отримала визнання як в національному масштабі, так і поза межами країни<sup>20</sup>, з іншого — означилися дуже виразні контури елітарної національної культури, що обґрунтовано претендує на той рівень самодостатності, який не потребує неодмінного «всенародного визнання»<sup>21</sup>.

Інтеграція національних меншин у політичну націю залишалася справою майбутнього — в Криму надзвичайно гострою була проблема реалізації культурно-національних прав кримських татар і етнічних українців, на сході країни час від часу (й переважно через політичну кон'юнктуру) піднімається питання про статус російської мови й прав російськомовного населення. При цьому культура «державотворчої» нації ще не мала достатнього потенціалу, аби визначати культурну ідентичність формованої громадянської нації, вона сама ще перебувала у стані модернізації. Культура російськомовного населення не була цілісним і самостійним явищем. Окрім того, що вони час від часу вступали у реальний або штучно спровокований політиками конфлікт, ці культури в 1990-ті роки стали також об'єктами агресії транснаціональної маскультури, що, у свою чергу, ускладнило формування спільної культури нової політичної нації.

### ПРИМІТКИ:

<sup>1</sup> Це твердження і аргументація автора, з якими можна не погоджуватися, а можна і коментувати в інший спосіб, викликали справжнє обурення серед частини українських інтелектуалів як в Україні, так і поза її межами, яке у свій спосіб підтвердило слухність його метафори.

<sup>2</sup> Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. — К., 2002. — С. 76. Автор посилається на Єна Бремера.

<sup>3</sup> Про результати стану виконання Комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на їх впровадження. Рахункова палата України. — К., 2003. — С. 19.

<sup>4</sup> Інформаційний простір України// Національна безпека і оборона. — 2001. — № 1. — С. 4.

<sup>5</sup> Про результати стану виконання Комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на їх впровадження. — Рахункова палата України. — С. 11.

<sup>6</sup> Рябчук М. Дві України. — С. 79. Автор посилається на Factors in the Russification of Ukraine: Changes and Influences since 1991// Romyr Report. — № 5. — Winter 2000.

<sup>7</sup> <http://www.kniga.gov.ua>

<sup>8</sup> Клінченко Т. Мовно-культурний розвиток в Україні: політичні відносини і культурні реалії// Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. — К., 2002. — С. 234–235.

<sup>9</sup> Навесні-влітку 2006 р. міські ради Харкова та Севастополя, обласна рада Луганська, посилаючись на Європейську хартію регіональних мов, ухвалили рішення про надання російській мові статусу «регіональної». Ці рішення мали суто спекулятивний характер, мовне питання було засобом політичних торгів з центральною владою, яка була надто слабка і погано організована для провадження «насиленницької українізації», якою політики лякали місцеве населення.

<sup>10</sup> Васьковський В. Розвиток інституційної мережі// Національна безпека і оборона. — 2001. — № 3. — С. 52.

<sup>11</sup> Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин (аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 10. — С. 33.

<sup>12</sup> Дані наведено за: Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин (аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 10. — С. 5.

<sup>13</sup> Підраховано за: Там само. — С. 39.

<sup>14</sup> Див.: Заява Л. Кучми: Перейшли межу // Голос України. — 2 серпня 1995 р.; голови СБУ: (Осень сулит много тревог // Независимость. — 9 августа 1995 г.; міністра юстиції: Кровавопролиття можна уникнути, якщо виконувати закон // Голос України. — 2 серпня 1995 р.; представників міліції: В милиции, как в авиации, «черный ящик» тоже есть // Киевские ведомости. — 10 августа 1995 г.; депутатів В. Чорновола у «Голосі України» за 27 липня 1995 р., В. Кулиничу // Голос України». — 22 серпня 1995 р.; голови Української секції Amnesty International М. Мариновича // Молодь України. — 4 серпня 1994 р.; одного з лідерів УНА-УНСО Ю. Тими // Молодь України. 4 серпня — 1995 р. (автор дякує директорів Київського бюро «Радіо Свобода», одному з провідних фахівців у царині міжконфесійних відносин в Україні Віктору Єленському за надані матеріали та консультації)).

<sup>15</sup> Киевские ведомости. — 1995. — 21 октября.

<sup>16</sup> Питання перепису звучало так: «Ваше етнічне походження (вказіть: національність (народність) або етнічну групу)».

<sup>17</sup> Дані Державного комітету статистики України: Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>. Сайт відвідано 13 серпня 2006 року.

<sup>18</sup> Питання про мову було сформульовано так: «7. Ваші мовні ознаки а) рідна мова (вказіть); б) якщо Ваша рідна мова не українська, то вказіть, чи володієте вільно українською мовою; в) інша мова, якою Ви вільно володієте».

<sup>19</sup> Там само, <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language>. Сайт відвідано 13 серпня 2006 року.

<sup>20</sup> Наприклад, рок-група «Воплі Водоплясова», рок-поп група «Океан Ельзи» популярні в Росії та Польщі, поп-зірка Руслана Лижичко виграла найбільший європейський конкурс «Євро бачення».

<sup>21</sup> У літературі, наприклад, знаковими фігурами вважаються письменники Ю. Андрухович та О. Забужко, їхні твори перекладено багатьма мовами світу.

*Барановська Н.П.*  
(Інститут історії України НАН України)

## **ЗАКОНОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ І ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1991–2010 роки)**

Історія людства засвідчила надзвичайну важливість суспільної самоорганізації для його прогресивного розвитку. Створення системи різноманітних інститутів поза державними межами формує громадянське суспільство, яке є протиположним і доповненням виконавчих структур держави (незалежно від політичної системи). Сукупність створених свідомими необхідності захищати і представляти свої інтереси людьми громадянських і соціальних інституцій і організаційних заходів формують базис реально функціонуючого громадянського суспільства.

Проте, як показує історичний досвід, «потрібно шість місяців, щоб організувати вибори, десять років, щоб встановити ринкову економіку, але ціла генерація для того, щоб створити Громадянське суспільство. Інакше, без Громадянського суспільства, немає демократії». Це твердження німецько-британського науковця Ralf'a Dahrendorf'a — соціолога, філософа та громадського діяча — повною мірою підтверджує досвід становлення громадянського суспільства в Україні.

Здавалося, що на час утворення незалежної української держави на початку 90-х рр. XX ст. суспільство було достатньо структуроване і мало чимало різноманітних об'єднань громадян за віковою, статевою, культурною і релігійною ознакою, функціонували клуби за інтересами, зокрема спортивні, профспілкові об'єднання, природоохоронні організації, добровільні народні дружини тощо. Однак, як зазначає відомий дослідник новітньої історії України Г.В.Касьянов, «пересічний українець», котрий після 1 грудня 1991 року став громадянином нової держави, являв собою зразок цілої низки соціально-психологічних комплексів та соціальних звичок, які не сприяли формуванню громадянської свідомості. Культ влади, схиляння перед нею й одночасна недовіра і зневага до неї, суспільна пасивність, страх відповідальності, недовіра до інтелекту, нетерпимість, низька побутова культура, зневага до співгромадян і нехтування правом на приватність, брак відчуття і розуміння соціальної дистанції в побуті — таким був набір суспільних рефлексів, успадкований від комуністичного режиму»<sup>1</sup>. Звичайно, подібна негативна характеристика не могла стосуватися всіх членів суспільства. Проте поширеність зазначених рис негативно впливала на оновлення суспільної свідомості і формування грома-

дянського суспільства на нових суспільно-політичних засадах. Свій негативний вплив справила й гостра економічна криза 90-х років.

Та, незважаючи на складнощі у становленні нової держави і консервативно-радянського стану суспільства, взаємовідносини і взаємовплив громадянського суспільства і держави мали місце. Громадянське суспільство, що переформатовувалось у цей період, активно сприяло процесам демократизації держави спрямовуючи зусилля на відстоювання матеріальної та духовної незалежності людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей. З іншого боку, громадянське суспільство саме залежить від держави і не може без її сприяння набути розвинених форм.

Аналіз діяльності ВР щодо формування та функціонування громадянського суспільства засвідчує, що вона відбувається по двох визначальних напрямках. По перше це законодавче забезпечення діяльності тих громадських утворень, що вже існують, створення бази або протидія становленню бажаних чи небажаних з політичної точки зору владної еліти об'єднань громадян. І по друге — своїми законодавчими актами з будь яких питань життя держави й суспільства, їх підготовкою, обговоренням, дискусіями на засіданнях, політичним протистоянням чи одностайністю, ВР або реагувала на суспільні процеси і прояви громадянської активності, або підштовхувала до них.

Суспільно-політична ситуація в Україні початку 90-х рр. характеризувалась яскравою поляризацією, сформуванням діаметрально протилежних за своїм світосприйняттям і політичними переконаннями груп населення, що яскраво відобразилося на діяльності ВР як однієї із державних інституцій, покликаних впливати на становлення громадянського суспільства. Боротьба між прибічниками національно-демократичної і комуністичної ідеологій позначалася на ході підготовки, обговорення та прийняття найрізноманітніших законопроектів, і в т. ч. спрямованих на структурування суспільства.

### ***На шляху до незалежності***

Бурхливі події в СРСР на початку 90-х рр. XX століття спричинили кардинальні зміни суспільно-політичних настроїв громадян країни в різних національних республіках. Враховуючи, що наявність публічного простору, засобів і центрів комунікації, як важелів формування сфери громадського життя і громадської думки є важливою складовою організації суспільного життя, у ВР України йшла боротьба навколо принципів діяльності ЗМІ. Зокрема, після січневих подій 1991 р. в Литві та Латвії, після наказів Міністра внутрішніх справ і Міністра оборони СРСР про залучення військ і військової техніки до патрулюванні у великих містах, йшли активні дискусії навколо питань про референдум, про новий Союзний договір, у ВР було запропоновано проект постанови, яка містила пропозиції скасування прямої трансляції засідань та наступу на пресу через припинення дії Закону про пресу, що викликало різкий спротив частини депутатського корпусу<sup>2</sup> Державний переворот 19 серпня 1991р. (так зване ГКЧП), в Україні, де Верховною Радою Української Радянської Соці-

алістичної Республіки у 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет, було сприйнято як смертельну небезпеку для держави. Під тиском суспільства, ряду громадських організацій, Верховна Рада УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла постанову «Про проголошення незалежності України» та проголосила в цей день Україну незалежною демократичною державою<sup>3</sup>.

Необхідність законодавчого унормування життя країни в нових умовах відмови від нормативного поля СРСР обумовило появу пункту постанови про те, що з моменту проголошення незалежності на території України є чинними тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки. Було також встановлено, що до прийняття відповідних актів законодавства України на території республіки мають застосовуватися акти законодавства Союзу РСР з питань, які не врегульовані законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України<sup>4</sup>.

Перші законодавчі рішення стосовно громадянського життя країни стосувалися змін до закону Української РСР щодо визначальної складової місцевого самоврядування — місцевих Рад народних депутатів<sup>5</sup>. Було зупинено дію Указу Президії Верховної Ради України від 29 серпня 1991 року «Про внесення змін до статей 51 і 65 Закону Української РСР “Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування”», де йшлося зокрема про систему, порядок формування і структуру органів регіонального самоврядування. Комісії Верховної Ради України з питань діяльності Рад народних депутатів, розвитку місцевого самоврядування разом з іншими комісіями доручалось його розглянути й внести на розгляд Верховної Ради України з пропозиціями його вдосконалення та приведення у відповідність із новими вимогами.

Першим випробуванням громадянського суспільства в умовах незалежності стало рішення законодавців провести 1 грудня республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності. У своєму зверненні до народу з цієї нагоди<sup>6</sup> Верховна Рада України зазначила: «Хай кожен з нас у хвилину визначення залишиться сам на сам зі своєю совістю і своїм розумом, щоб ніхто і ніщо, окрім відповідальності перед народом і майбутнім, не могло вплинути на волю кожного, бо в наших руках — доля молоді незалежної держави, доля Батьківщини, рідної землі». Звертаючись до українського народу законодавці підкреслювали що незалежність України — це право і обов'язок збудувати правову демократичну цивілізовану державу, де основними цінностями будуть реальність прав і суверенітет особистості, гарантованість розвитку і гідності кожного громадянина, представника будь-якої національності, всебічна повага до кожної етнічної меншини, що живе на українській землі.

Активізації проявів громадянського суспільства сприяла законодавча діяльність Верховної Ради, спрямована на підготовку до проведення всеукраїнського референдуму і виборів Президента України та створення рівних умов кандидатам у Президенти. Розуміючи, що різні політичні сили мають різні фінансові можливості, що, намагаючись допомогти своєму кандидату зацікавлена громадськість почне робити фінансові внески та, вважаючи за необхідне дотриматися принципу справедливості, депутати прийняли постанову, якою було встановлено, що максимальний розмір добровільних пожертвувань на одного кандидата

в Президенти не може перевищувати 150 тис. крб., а максимальний розмір окремого добровільного пожертвування може становити: від юридичної особи — до 25 тис. крб., а фізичної особи — до 5 тис. крб. Суми добровільних пожертвувань, що надходили, понад 150 тис. крб. мали повертатися особам, які направили ці кошти<sup>7</sup>.

### ***Формування Верховної ради як вияв громадянської активності***

Перші вибори до Верховної Ради України в незалежній Україні відбувалися у складній суспільно-політичній ситуації, були спровоковані громадською активністю та сприяли її піднесенню: 7 червня 1993 р. в Донбасі почався безстроковий страйк шахтарів, який міг спровокувати тяжку економічну кризу. З огляду на це Верховна Рада України, обрана ще за умов СРСР, 17 червня пішла страйкарям на зустріч і виконала їх вимогу — призначила на 26 вересня 1993 р. консультативний референдум щодо (не)довіри президенту і парламенту. Після переговорів з Президентом України Леонідом Кравчуком Верховна Рада за два дні до референдуму відмінила його та постановила провести 27 березня 1994 р. дострокові парламентські та 26 червня того ж самого року дострокові президентські вибори.

450 кандидатів обиралися за мажоритарною системою — кожен з них мав набрати понад 50% голосів виборців з числа тих, що взяли участь у голосуванні, за умови, що візьмуть участь у голосуванні не менше 50% виборців, внесених у списки. В разі, якщо жоден кандидат не набирає понад 50% у першому турі, два кандидати з найвищим результатом проходять у другий тур. Вимога набрати понад 50% голосів залишалась і для другого туру, так що завдяки можливості голосувати проти обох нерідко бувало, що і другий тур не визначав переможця, причому в цьому випадку доводилося проводити в окрузі повторні вибори, починаючи кампанію з самого початку. Те ж саме траплялось і в разі, коли в голосуванні брало участь менше 50% виборців. Як наслідок для виборів 1994 р. була характерною значна кількість округів, які так і залишилися не представленими в парламенті до самого закінчення його повноважень. Робота ВР протягом 1994–98 рр. вважається другим скликанням.

Вибори депутатів наступного, третього скликання, що працювали протягом 1998–2002 рр. відбулися 29 березня 1998. Половина депутатів Верховної Ради обиралися на пропорційній основі в загальнодержавному окрузі, іншу половину було обрано у 225 одномандатних округах. Прохідний бар'єр для партій і блоків становив 4%. У мажоритарних округах діяла система відносної більшості. У виборах брали участь 30 політичних партій і блоків (3 605 кандидатів), 8 із них подолали 4% бар'єр, та 4 278 кандидатів було висунуто в одномандатних округах.

31 березня 2002 р. відбулися вибори до парламенту четвертого скликання. Половина депутатів Верховної Ради обиралися на пропорційній основі в загальнодержавному окрузі, іншу половину було обрано в одномандатних округах. Прохідний бар'єр для партій і блоків складав 4%. У мажоритарних округах діяла система відносної більшості. З 33-х політичних партій і блоків, які брали участь

у виборах, 6 партій пройшли встановлений 4% бар'єр і зарезервували місця у парламенті: Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» 23,57%; Комуністична партія України 19,98%; За єдину Україну! 11,77%; Блок Юлії Тимошенко 7,26%; Соціалістична партія України 6,87%; Соціал-демократична партія України (об'єднана) 6,27%. При цьому західні області та північні області віддали перевагу блоку Наша Україна, Південні та східні регіони — Комуністичній партії України, Донецька область віддала перевагу блоку За єдину Україну!, Соціалісти мали перевагу у ряді районів Полтавської та Черкаської областей. На кінець скликання в результаті політичних змін, переходів депутатів та розпадань депутатських груп утворилися фракції: Регіони України — 60 депутатів; Комуністична партія України — 56 депутатів; Блок Юлії Тимошенко — 42 депутати; Наша Україна — 41 депутат; Народна партія України — 41 депутат; позафракційних було 35 депутатів; Соціалістична партія України мала фракцію з 30 депутатів; група Народного блоку Литвина — 22 депутати; Соціал-демократична партія України (об'єднана) — 19 депутатів; Українська Народна Партія — 18 депутатів; Народний Рух України — 16 депутатів; Партія промисловців і підприємців України — 16 депутатів; Відродження — 15 депутатів; Реформи і порядок — 15 депутатів.

Верховна Рада України 5-го скликання була обрана виборами 31 березня 2006. Проте вже 2 квітня 2007 Президент України Віктор Ющенко видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України», пункт 3 якого передбачав призначити позачергові вибори до Верховної Ради України на 27 травня 2007 року, неділю. Основна мотивація Указу полягала в тому, що «порушення конституційних норм щодо формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України спотворює результати народного волевиявлення». На цей момент у ВР сформувались фракції: Партія регіонів — 186 мандатів; Блок Юлії Тимошенко — 129 мандатів; Блок «Наша Україна» — 81; Соціалістична партія — 33; Комуністична партія — 21 мандат.

Вибори в Україні мали відбутися 27 травня 2007, проте вони були перенесеними на 24 червня того ж року. Парламент і Кабінет Міністрів назвали указ Президента неконституційним і не виділили кошти на вибори. Парламент продовжував проводити засідання, але Президент вважав їх недійсними. Указ було оскаржено в Конституційному Суді України, який унаслідок різних юридичних причин так і не прийняв рішення по суті цієї справи.

Віктор Ющенко заявив, що може призупинити постанови і відкласти день виборів, аби парламент затвердив деякі важливі законопроекти, зокрема, законодавство про вибори, опозицію, та функціонування парламенту. Врешті-решт було досягнуто домовленості між основними політичними силами, внаслідок яких парламент на декілька днів відновив роботу при визнанні Президентом цього факту, а дата виборів змістилася на 30 вересня, причому причиною їх призначення оголошувалося припинення існування Верховної Ради, внаслідок відсутності в ній 2/3 депутатів від конституційного складу: опозиційні депутати спеціально для цього припинили свої депутатські повноваження.

Верховна Рада України 6-го скликання — обрана на позачергових виборах 30 вересня 2007 року — розпущена Президентом України Віктором Ющенком



згідно Указу № 911/2008. Про це було повідомлено у його телезверненні до народу України 8 жовтня 2008 року.

Ці парламентські вибори відбулися за пропорційною системою в загальнодержавному виборчому окрузі. Прохідний бар'єр для партій і блоків становив 3% від числа виборців, що взяли участь у голосуванні.

Виборча кампанія була дуже короткою, а тому дуже напруженою. Під час перегонів постійно звучали звинувачення партій і блоків на адресу один одного. На передвиборчу кампанію всіма учасниками було витрачено близько півмільярда гривень. Найбільше на телерекламу витратила Партія регіонів — 162,7 мільйона гривень. За нею слідує БЮТ (136,3 млн. гривень), блок Наша Україна — Народна Самооборона (105,7 плюс особисті рекламні ролики Юрія Луценка (0,7) і Віктора Ющенка (1,1), Блок Литвина (37,7), Соцпартія (26,5), Компартія (2,7), блок КУЧМА (2,4) та інші полісили (всього 8,6).

Народні депутати України 6-го скликання були обрані у ході позачергових виборів за пропорційною системою по виборчих списках політичних партій та виборчих блоків політичних партій України.

За результатами дострокових виборів, до Верховної Ради потрапили наступні політичні сили: Партія регіонів — 34,37% голосів; Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) — 30,71%; Блок «Наша Україна — Народна Самооборона» (НУ-НС) — 14,15%; Комуністична партія України (КПУ) — 5,39%; Блок Литвина — 3,96%. Разом ці політичні сили набрали близько 88,58% голосів. Усі інші політичні партії та блоки не набрали проходного відсотку голосів у 3%. Відсоток виборців, що проголосував «проти всіх» склав 2,73%. Таким чином можна зробити висновок, що Верховна Рада як прояв і стимулятор громадської активності протягом свого існування була ареною боротьби різних політичних сил та провокувала їх протистояння в суспільстві, хоча, здавалося б вплив Верховної Ради України на процеси формування громадянського суспільства має цілком визначатися Конституцією України. Так, в її 92 статті зазначається, що засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації визначаються виключно законами України (ст. 92, п. 11), творити які і покликаний саме цей законотворчий орган.

### ***Концептуальні засади функціонування громадянського суспільства***

Конституція України зазначає, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. ... мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки при цьому трактуються як громадські організації, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності (стаття 36). При цьому в Конституції зазначається, що ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій. Усі об'єднання громадян визнані рівними перед законом.

Здійснюючи повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання, Верховна Рада України визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики; затверджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку та охорони довкілля; призначає чергові та позачергові вибори до органів місцевого самоврядування (стаття 85, п. 5, 6, 30). Тобто, її діяльність має бути спрямована на створення сприятливих юридичних засад розвитку громадянського суспільства в країні.

Можливості Верховної Ради України впливати на громадянське суспільство в країні випливали із концептуальних завдань, які вона перед собою ставила, намагаючись достойно увійти у світове співтовариство та адаптуючи своє законодавство до законодавства Європейського Союзу. Хоча в Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленої Постановою № 228-IV від 21 листопада 2002 р.<sup>8</sup> не вживався термін «громадянське суспільство», проте, перераховуючи довгострокові пріоритети Програми, її автори поряд з урахуванням світових досягнень науки та тенденцій у сфері європейської інтеграції та права, економічного, науково-технічного розвитку країни, ставили завдання розв'язання таких найважливіших загальносуспільних проблем, як соціальне, національно-культурне реформування та демократизація суспільства, що безумовно передбачає активізацію громадянської активності членів суспільства. Однак, хоча всебічний захист прав і свобод людини визначався в документі особливим пріоритетом, в переліку інших, а саме: формування ринкових відносин, конкурентного середовища та сприятливого інвестиційного клімату, створення сучасної ринкової інфраструктури, банківської, податкової та митної систем, створення сприятливого середовища життєдіяльності людини, захисту довкілля та раціонального природокористування, захисту прав споживачів, розвитку підприємницької діяльності, пріоритетних галузей економіки (агропромисловий, паливно-енергетичний комплекси, транспорт, зв'язок та інформатизація), включаючи систему захисту прав інтелектуальної власності і персональних даних, сферу зайнятості та охорони праці, а також щодо розроблення національних технічних правил та стандартів, гармонізованих з європейськими та міжнародними, — ця позиція — всебічний захист прав і свобод людини — знаходилась на останньому місці.

Про відсутність у законодавчого органу в Україні концептуального розуміння важливості суспільного розвитку і активізації громадянського суспільства свідчить зокрема й те, що на першому етапі адаптації законодавства України на початку двохтисячних, в основу оцінки впливу законодавства України, адаптованого до законодавства Європейського Союзу, передбачалось покласти комплексний підхід, який би ґрунтувався на врахуванні не тільки ресурсних показників, а й впливу цього процесу в цілому на всі сфери життєдіяльності суспільства, у тому числі на зростання обсягу виробництва валового внутрішнього продукту. Тобто, на перший план ставилися суто прагматичні цінності, хоча й мали місце політичні декларації іншого типу й послідовності. Мало місце й твердження, що у Загальнодержавній програмі перевага мала надаватися заходам, спрямованим на забезпечення розвитку правової системи в Україні, яка б сприяла досягненню стабільності у суспільстві, гарантувала верховенство

права, права людини і забезпечувала функціонування ринкової економіки. При цьому дивним здається факт, що Верховна Рада — вищий законодавчий орган країни, доручав вищому виконавчому органу країни — Кабінету Міністрів України — забезпечити розробку Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Перший етап виконання програми був розрахований на 2004–2007 рр., коли пріоритетними визначалися сфери, окреслені статтею 51 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС)<sup>9</sup>, яка не містила складових, спрямованих саме на законодавче забезпечення самоорганізації суспільства. Мова йшла про митне право; законодавство про компанії; банківське право; бухгалтерський облік компаній; податки, включаючи непрямі; інтелектуальну власність; охорону праці; фінансові послуги; правила конкуренції; державні закупівлі; охорону здоров'я та життя людей, тварин і рослин; довкілля; захист прав споживачів; технічні правила і стандарти; енергетику, включаючи ядерну; транспорт. Через традиційне невиконання намічуваних планів 12 червня 2008 р. на розгляд Верховної Ради України було внесено проект Закону України про внесення змін до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, яким пропонувалося продовжити перший етап її виконання на період до завершення дії УПС. Постанову про це було підписано 14 січня 2009 року (№ 852-VI)<sup>10</sup>.

### ***Загальна характеристика основних напрямків законотворчої діяльності Верховної Ради***

Законотворча діяльність, спрямована на становлення та розвиток громадянського суспільства в нових політичних умовах стала важливою складовою діяльності ВР України за роки незалежності. В 1991 р. в результаті бурхливих обговорень та дискусій були прийняті закони про професійні спілки, про об'єднання громадян, про господарські товариства, у 1992 р. — про колективне сільськогосподарське підприємство, у 1994 р. — про органи суддівського самоврядування (закон втратив чинність з 01.06.2002 р. на підставі Закону № 3018-III). У 1995 р. виникла думка про необхідність підготовки закону України про довірчі товариства, а у 1996 р. був прийнятий закон про промислово-фінансові групи в Україні, який у 2010 р. втратив чинність. Врожайним щодо законів, спрямованих на структурування і врегулювання життя суспільства став 1997 р., коли були прийняті закони про благодійництво, про місцеве самоврядування в Україні, про сільськогосподарську кооперацію та про професійних творчих працівників та творчі спілки. З 1998 р. почав діяти закон про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів), з 1999 — про молодіжні та дитячі громадські організації. Так само, як і 1997, врожайним на закони щодо громадянського суспільства став 2001 р. Закони про органи самоорганізації населення, про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, про політичні партії в Україні, про державно-правовий експеримент розвитку місцевого самоврядування в місті Ірпені, селищах Буча, Ворзель, Гостомель, Коцюбинське

Київської області та постанова ВР про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з ратифікацією Україною Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості у прийнятті рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, були спрямовані на різні за масштабом, але однаково важливі для суспільства аспекти його життєдіяльності. У 2002 р. були прийняті закони про кредитні спілки та про статус депутатів місцевих рад, у 2003 — про Товариство Червоного Хреста України тощо. Поряд з підготовкою законів, що безпосередньо регулюють різні складові громадянського суспільства, законодавці намагались вдосконалювати інші законодавчі акти, доповнюючи їх відповідними сюжетами. Прикладом може бути внесення у 2010 р. змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо питань студентського самоврядування.

Тобто, незважаючи на економічні складності, політичні протистояння і бурхливі дискусії, депутати Верховної Ради України всіх шести скликань намагалися упорядкувати громадську активність в різних її проявах. Однак, доводиться констатувати, що відсутність системного підходу до цієї роботи та лобістський тиск окремих груп із своїми інтересами, привели до того, що різні складові суспільного життя неоднаково законодавчо забезпечені, а ті закони, що напрацьовані, мають низьку якість, про що свідчить безліч доповнень та виправлень, що приймалися й приймаються.

### ***Робота над законом про громадські об'єднання***

Ще в Радянському Союзі, коли в умовах невдалої перебудови життя в країні бурхливо активізувалась громадськість і поляризувалось сприйняття людьми політичної дійсності, паралельно з відміною у березні 1990 р. 6-ї статі Конституції СРСР про керівну роль КПРС, у жовтні 1990 р. був прийнятий закон про громадські об'єднання, як основа формування багатопартійної системи. Цей закон базувався на засадах Загальної декларації прав людини<sup>11</sup> та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права<sup>12</sup>. Ці документи проголошували, що кожна людина має право на свободу асоціацій з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів (ч. 1 ст. 22) а також, що нікого не можна примушувати вступати до будь-якої асоціації (ч. 2 ст. 20).

Аналогічна робота велась і в Україні. Наприкінці третьої сесії засідань ВР першого скликання розглядався проект закону про об'єднання громадян. Було внесено два законопроекти — від Міністерства юстиції й від комісії. Однак тоді обидва вони не пройшли. Комісія у питаннях законодавства і законності і Комісія у правах людини доопрацювали проект і винесли його на розгляд депутатів 10 жовтня 1991 р. Комісії вирішили не вигадувати велосипед, а піти шляхом загально усталеної європейської практики, коли спочатку приймається єдиний закон, який регламентує порядок створення, діяльності і ліквідації найрізноманітніших об'єднань громадян, громадських організацій, політичних партій, профспілок. Пізніше у розвиток цього закону прийматимуться правові акти, які регламентують діяльність політичних партій, громадських організацій і тих же самих профспілок.

Стаття 2 запропонованого законопроекту давала загальне означення, що таке об'єднання громадян. «Об'єднанням громадян є добровільне формування, що виникло в результаті вільного волевиявлення громадян, які вирішили об'єднатися на основі спільності своїх інтересів». За загальною концепцією закону він мав регламентувати діяльність двох найбільш поширених видів громадських об'єднань громадян — політичних партій і, власне, громадських організацій.

Стаття 3 і стаття 4 визначили відмінність між політичними партіями і громадськими організаціями, яка полягала в тому, що громадські організації створюються і діють з метою захисту законних групових інтересів громадян (наприклад: профспілки — захист соціально-економічних прав, творчі спілки — захист творчих інтересів, наукові, національно-культурні спілки — захист інтересів інших груп, молодіжні — захист вікових інтересів громадян), а політичні партії створюються і діють з метою вираження певної політичної платформи, з метою участі у виборчих кампаніях, формуванні органів влади та управління<sup>13</sup>.

Предметом дискусії депутатів були положення про обмеження членства у політичних партіях для певних категорій державних службовців. Саме через це положення законопроекти не пройшли під час попереднього обговорення. Проте події 24 серпня (мова йде про ГКЧП) й інші законодавчі акти, прийняті парламентом, цю проблему зняли, і Конституція встановила такі обмеження для суддів, прокурорів й інше. В обговорюваному законі депутати вважали за потрібне записати загальну норму, що Конституція України і спеціальний закон можуть обмежувати членство у політичних партіях для певних категорій державних службовців, оскільки виходили з того, що таке право громадянина, як право на створення і участь у політичних партіях, є одним з основних прав людини, і тому обмеження може бути лише конституційне.

Дискусійним було також питання про мінімальну кількість членів, яка дає право зареєструватися і вважатися політичною партією. Виходячи з чисельності населення України, виходячи з інших аналогічних норм, які закладались у країнах Східної і Західної Європи, депутати вважали за потрібне визначити мінімальну чисельність членів для політичної партії в одну тисячу чоловік, оскільки для суспільства однаково погані як завелика кількість членів, потрібних для політичної партії (бо тоді утруднюється створення), так і замала (бо тоді може створюватися величезна кількість партій, які сіятимуть хаос у державі).

Найбільш дискусійною в розділі II стала стаття про орган, який мав набути право реєструвати політичні партії. В ході роботи над проектом обговорювалися три варіанти: Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ і суд.

Розділ III за концепцією закону мав бути ключовим. Він мав регулювати загальні права, обов'язки та умови діяльності як політичних партій, так і громадських організацій. Зокрема, статті 20 і 21 визначали права громадських організацій і їхню роль у громадському суспільстві. У статті 21, пункт «а», наприклад, зазначалось, що перелік громадських організацій, які мають важливе суспільне значення, мав визначатися Верховною Радою України. Це могли бути екологічні, ветеранські та інші організації, товариства прихильників миру. Передбачалось, що таким громадським організаціям держава має надавати

фінансову допомогу, проводити щодо них пільгову політику. Крім того, пункти «б» і «в» цієї статті були абсолютно новими для українського законодавства і юридичної практики. Йшлося про право громадських організацій утворювати спостережні ради з правом дорадчого голосу. Однак при цьому вважалось за необхідне знайти прийнятний баланс інтересів різноманітних громадських організацій щоб звести до мінімуму можливість конфлікту між виконавчою владою і громадськими структурами.

Важливе питання, на якому зосередилися депутати ВР в ході обговорення закону про громадські об'єднання — їх фінансування. Передбачалось, що можуть бути добровільні пожертвування і внески громадян, організацій та юридичних осіб на користь як політичних партій, так і громадських організацій. Вони вважали за потрібне ввести обмеження максимального розміру цих пожертвувань, щоб не допустити такої можливості, коли ті чи інші угруповання якихось приватних фірм можуть купити партію, перерахувавши на її рахунок певну суму грошей. Підкреслювалось, що такі обмеження існують практично у всіх країнах Європи. Передбачалось також що партії будуть позбавлені права на утворення власних підприємств і організацій<sup>14</sup>.

В представленому на обговорення проекті також було закладено детальний контроль, особливо фінансовий, за діяльністю партій і організацій. Цей контроль мав бути дуже жорстким, аж до можливості заборони партії, якщо вона двічі протягом п'яти років порушила фінансову дисципліну. Це мало стимулювати партії та організації діяти в рамках закону.

В ході обговорення цей закон характеризувався як основоположний, який закладає основи громадського суспільства. Залежно від того, дасть він чи не дасть поштовх для діяльності політичних партій і громадських організацій, можна буде вважати Україну демократичною чи недемократичною державою. Однак, щодо окремих його положень, в ході обговорення прозвучало чимало критики і пропозицій. Наприклад, замість поняття «політичні партії» пропонувалось вживати слова «політичні організації», а у преамбулі розшифрувати, що під політичними організаціями слід розуміти політичні спілки, партії, об'єднання, асоціації, фронти, рухи, конгреси, товариства, тобто усі відомі види і форми групової політичної діяльності.

Була підтримана в ході обговорення, як демократична норма, записане в статті 8 проекту положення про недопустимість вимоги від особи вказувати в офіційних документах на своє членство або участь у тому чи іншому громадському об'єднанні. Так само було підтримано положення, яке на попередніх обговореннях викликало дискусію: «Втручання державних органів у діяльність об'єднань громадян, так само як і втручання об'єднань громадян у діяльність державних органів та службових осіб не допускається». Ця правова норма, на думку депутатів, створювала політичні умови для демонтажу тоталітарної системи.

Принциповим виявилось в ході обговорення питання про реєстрацію партій і громадських об'єднань. Пропозиція доручити цю справу Міністерству внутрішніх справ була оцінена критично. Було відзначено, що суспільство ще недостатньо зріле для цього, оскільки це може спровокувати відродження

поліцейщини. Було запропоновано ввести норму про реєстрацію громадських об'єднань у Міністерстві юстиції<sup>15</sup>.

В ході обговорення законопроекту депутати звернули увагу на деякі протиріччя в положення різних статей, зокрема статті 23, 25 і 26, де передбачалося втручання держави в діяльність громадських об'єднань, політичних партій і навпаки. Багато суперечок викликало положення про те, що політичні партії та громадські об'єднання, які переслідують політичні цілі, не мають права одержувати фінансову та іншу матеріальну допомогу від іноземних організацій і громадян. Було зазначено, зокрема, що міжнародні організації, до яких, звичайно, вступатимуть і українські об'єднання, можуть надавати благодійну допомогу лише миротворчого, добродійного характеру. А фінансувати політичну діяльність партії ніхто не може, тому що тут мова йде про боротьбу за владу. Була висловлена думка, що всяке політичне об'єднання — це таке об'єднання, яке ставить кінцевою метою боротьбу за владу, і таке фінансування є не що інше, як втручання у внутрішнє життя суверенної держави.

Наступне питання, яке було важливим для функціонування громадських об'єднань і, таким чином, для функціонування громадянського суспільства було положення законопроекту щодо гарантування державою створення умов для виконання громадськими організаціями їхніх статутних завдань. Воно було відображено у статті 9 законопроекту. Порушувалось також питання про програмні документи політичних партій, які мали публікуватися для загального відома (стаття 4, пункт 4), та про режим гласності, в якому повинні працювати громадські об'єднання (стаття 7).

В цілому, обговорення законопроекту засвідчило, що, незважаючи на політичну поляризацію депутатського корпусу, всі вони хотіли, щоб громадські організації мали найбільш демократичні умови для свого розвитку. Тобто, щоб менше було заборон, різних обумовлень діяльності громадських організацій, намагаючись при цьому протистояти небезпеці проникнення в громадські організації мафіозних і навіть корупційних структур, оскільки, на їх думку, про таку можливість свідчила зарубіжна практика і реальне повсякдення України<sup>16</sup>. Крім того, висловлювалась думка, що в умовах коли партії не такі чисельні, коли значна частина громадянства безпартійна, варто передбачити, яким же чином матимуть право безпартійні громадяни бути представлені у вищих органах влади.

Принципові зауваження висловив депутат О.О. Мороз стосовно діяльності, спрямованої на «повалення (суспільного ладу) шляхом насильства». Він вважав, що у статті 6 треба записати: «Повалення чи заклики до зміни шляхом насильства». І як профілактичний захід у пункті 3 означити ще «розпалювання соціальної, національної, релігійної, класової ворожнечі і заклики до громадської непокори»<sup>17</sup>.

Схваливши в першому читанні проект Закону про об'єднання громадян в Україні, ВР доручила комісіям у питаннях законодавства і законності та у правах людини узагальнити зауваження і пропозиції, висловлені народними депутатами при обговоренні проекту зазначеного закону, доопрацювати проект і внести на розгляд Верховної Ради України. За таке рішення проголосувало

277 депутатів<sup>18</sup>. Постанова про схвалення законопроекту у першому читанні була опублікована у Відомостях Верховної Ради України (ВВР) за 1991р., № 50, ст. 708.

Остаточний варіант Закону України про об'єднання громадян було підписано Президентом України Л.М. Кравчуком 16 червня 1992 р.<sup>19</sup> та введено в дію Постановою ВР № 2461-ХІІ від 16.06.92 р. Головним положенням його стало зобов'язання держави сприяти розвитку політичної та громадської активності, творчої ініціативи громадян і створювати рівні умови для діяльності їх об'єднань.

В наступні роки із змінами депутатського складу, посиленням тих чи інших політичних сил у країні, до цього закону була внесена значна кількість змін і доповнень<sup>20</sup>. Зокрема, було розширено коло структур, де заборонялися створення і діяльність політичних партій та будь-яких їх структурних осередків. Йшлося про органи виконавчої та судової влади, збройні сили та Державну прикордонну службу, Державну спеціальну службу транспорту, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, державні підприємства, установи і організації, державні навчальні заклади. Заборонялося також створення партій, керівні органи чи структурні осередки яких знаходилися за межами України. Йшлося також про більш чітке визначення віку учасників громадських об'єднань. Зазначалось, що членами громадських організацій, крім молодіжних та дитячих, можуть бути особи, які досягли 14 років. Вік членів молодіжних та дитячих громадських організацій визначається їх статутами в межах, встановлених законами України, а громадські організації ще й можуть не мати фіксованого індивідуального членства і у їх діяльності, у випадках, передбачених їх статутами, можуть брати участь колективні члени.

Було внесено зміни і доповнення до ст. 13 Закону «Статутні документи об'єднань громадян», до ст. 14 «Легалізація об'єднань громадян», ст. 15 «Реєстрація об'єднань громадян» та ст. 16 «Відмова у реєстрації». У лютому 2010 р. було прийнято за основу проект Закону України про внесення змін до ст. 20 «Права зареєстрованих об'єднань громадян» щодо права об'єднання громадян звертатися до суду в інтересах його членів. Остаточна редакція першої частини цієї статті на кінець року набула наступного вигляду: Для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, зареєстровані об'єднання громадян користуються правом: виступати учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові і немайнові права; представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах; брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо); ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші об'єднання громадян, надавати допомогу в їх створенні; створювати установи та організації; одержувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань; вносити пропозиції до органів влади і управління; брати участь у здійсненні державної регуляторної політики відповідно до Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності».



Вносилися до Закону й зміни, що посилювали контроль і покарання за недотримання законодавства, зокрема у статтю 26 про порушення фінансової дисципліни. Передбачено було, що незаконні надходження вилучаються за рішенням суду у порядку, встановленому законом, і зараховуються до Державного бюджету України. Крім того, керівництво об'єднанням громадян, яке не легалізувалося у встановленому законом порядку чи якому відмовлено у легалізації, або яке примусово розпущено за рішенням суду, але продовжувало діяти, а так само участь у діяльності таких об'єднань тягнули за собою адміністративну або кримінальну відповідальність. Рішення про примусовий розпуск всеукраїнських та міжнародних громадських організацій на території України приймається судом, який одночасно вирішує питання про припинення випуску друкованого засобу масової інформації об'єднання громадян, яке примусово розпускається. Вносилися зміни й до VI розділу Закону «Міжнародні зв'язки об'єднань громадян. Міжнародні об'єднання громадян»

Предметом уваги Верховної Ради були й матеріальні питання окремих громадських об'єднань, які активно ними лобіювались. Так, з метою матеріальної підтримки Українського товариства сліпих і Українського товариства глухих у 1992 р. була прийнята постанова про індексацію оборотних коштів підприємств цих товариств<sup>21</sup>, а у 1996 р., до десятої річниці аварії на Чорнобильській АЕС, що спричинила великі багатоаспектні наслідки, був прийнятий Закон про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України з питань пільгового оподаткування підприємств і організацій всеукраїнських та міжнародних об'єднань громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, до якого через рік, у квітні 1997 р. було ще внесено зміни, спрямовані на розширення кола організацій, яким надавались пільги, до всеукраїнських та міжнародних об'єднань, що мають місцеві осередки у більшості областей України»<sup>22</sup>.

Напевно від більш чи менш активного лобіювання тих чи інших інтересів та питань залежав час, коли ВР починала займатися ними. Чомусь лише у 1997 р. постало питання про правонаступництво на майно загальносоюзних громадських організацій (об'єднань) колишнього Союзу РСР в Україні. 17 квітня 1997 р. була прийнята постанова № 208/97-ВР яка доручила Комісії Верховної Ради України з питань економічної політики та управління народним господарством доопрацювати проект відповідного Закону, а Фонду державного майна разом з Федерацією профспілок України доручалось завершити роботу з інвентаризації майна, що знаходилося у володінні профспілок. 16 січня 2003 р. знову постало подібне питання — постановою № 447-IV на повторне перше читання були направлені проекти законів України про визначення суб'єктів права власності на розташоване на території України майно загальносоюзних громадських об'єднань (організацій) колишнього Союзу РСР. І в наступні роки подібні питання вирішувались на ВР. Так, 15 червня 2010 р. було прийнято за основу проект Закону України про внесення змін до статті 208 Земельного кодексу України про умови використання ділянок громадськими організаціями інвалідів (постанова № 2330-VI).

### *Зусилля з унормування професійного руху*

Професійний рух, який за умов Радянського Союзу був підпорядкований ідеології КПРС та багато в чому заформалізований, в ході становлення незалежної України мав набути нового змісту. Слід відзначити, що ще в кінці 1980-х рр. в Україні й усьому СРСР в умовах суспільно-політичної та економічної кризи природною реакцією найманих працівників на неможливість отримати реальний захист своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів з боку старих, одержавлених профспілок, відродився незалежний профспілковий рух. Перші незалежні профспілки в Україні виникли на тлі гострих трудових конфліктів передусім у видобувних і транспортних галузях, де праця робітників найбільш небезпечна і відповідальна. Саме в цих галузях вже з 1988 р. почались спочатку локальні страйки, а пізніше — й масові. Незалежні профспілки започатковувались як робітничі об'єднання вищого організаційного рівня порівняно зі страйковими комітетами.

Після проголошення незалежності України продовжувалося паралельне існування і діяльність незалежних (в подальшому — вільних) профспілок і правонаступниці Української республіканської ради профспілок — Федерації незалежних профспілок України, створеної 6 жовтня 1990 р. Тоді Декларацію про заснування Федерації підписали 25 республіканських галузевих профспілок та 24 регіональних міжсоюзних профоб'єднань<sup>23</sup>.

Жовтень 1991 р. став часом, коли почався активний процес обговорення і підготовки нового законодавства стосовно профспілкового руху як важливої складової громадянського суспільства. О 10 год. ранку 10 жовтня головуєчий на засідання ВР Кравчук Л.М. оголосив початок обговорення проекту Закону про професійні спілки України, внесений радою Федерації незалежних профспілок України. Доповідав проект голова ради Федерації Ковалевський А.М., який зазначив, що, оскільки готувався проект до прийняття Акта проголошення незалежності України, розробники проекту керувались при його підготовці Декларацією про державний суверенітет України та досвідом і практикою світового профспілкового руху. Враховуючи, що в умовах ринку трудящі перебуватимуть у трудових відносинах не лише з державними підприємствами, але й з окремими власниками, ставилося завдання запобігти експлуатації людини, створити механізми, за допомогою яких робітникам і службовцям гарантувалися б гідні умови праці і відповідна винагорода за неї. Крім того, виникла потреба законодавчо захистити і тих, хто очолює на місцях профспілки, адже проти них нерідко застосовувався тиск та необгрунтоване звільнення. І нарешті, в демократичній державі профспілкам потрібні гарантії від будь-якого втручання в їх діяльність з боку державних органів, політичних партій, інших громадських об'єднань. При цьому було висловлене здивування змінами до статті 108 Конституції України, якими профспілки були позбавлені права законодавчої ініціативи. На думку профспілкового діяча — профспілки, як єдина громадська організація, що наділена функцією захисту соціальних інтересів трудящих, — повинні брати участь у законотворчому процесі, аби мати можливість реагувати на необхідність законодавчого вирішення конкретних ситуацій, вносячи свої проекти з питань, що стосуються життя народу.

В ході обговорення проекту прозвучало звинувачення керівництва Федерації у намаганні монополізувати право захисту трудящих, на що Ковалевський А.М. заявив: «Ми намагалися у цьому проекті врахувати і пропозиції, і інтереси всіх профспілок, які зараз у нас існують. Як вирішується це питання в інших країнах, там, де є вже багато профспілок, в тому числі і в колективах, і в державі в цілому? Є два шляхи: або надавати право всім, або надавати право тій профспілці, яка представляє більшу кількість членів профспілок чи на підприємстві, чи ще десь. У нас є пропозиції від солідарних профспілок і від НПС. Ми готові з ними обговорити їхні пропозиції і, думаю, ми з ними домовимосся».

В ході підготовки до обговорення проект закону було розглянуто в десяти комісіях, які зробили свої зауваження та внесли деякі пропозиції. Крім того, він був опублікований у пресі. На адресу комісії надійшли зауваження і пропозиції від колективів підприємств, установ, організацій та окремих громадян. Тому Верховна Рада поставила перед собою завдання надати можливість трудівникам, об'єднаним у профспілки — найбільш масові громадські організації — відстоювати їх інтереси на підставі закону, а не стихійно, що особливо важливо для держави, яка прагнула стати правовою, особливим умовам існування не одного профспілкового об'єднання, а багатьох, коли необхідно було гарантувати рівні права всім профспілкам, незалежно від часу їх утворення, кількості членів профспілок, структури та інших ознак.

Хоча проект закону про профспілки у першому читанні не викликав серйозних заперечень, проте питання права законодавчої ініціативи виявилось спірним. Окремі депутати і комісії, зважаючи на активізацію утворення нових профспілок, розукрупнення діючих профоб'єднань, виступили проти, висувуючи як аргумент можливість ускладнення роботи парламенту через велику кількість суб'єктів законодавчої ініціативи. Тобто в основу бачення проблеми було покладено корпоративний егоїзм, а не поняття соціальної справедливості.

Неоднозначним було ставлення депутатів до реєстрації статутів профспілок. Одні наполягали на ньому, а інші категорично це заперечували, розцінюючи реєстрацію як втручання держави в діяльність профспілок. Великі заперечення викликала стаття про надання профспілкам права припинення дії управлінських рішень, що по суті надала профспілкам надзвичайні повноваження. Був також висловлений сумнів щодо права профспілок займатися комерційною та виробничою діяльністю та ще ряду положень і статей проекту.

Після бурхливого обговорення з участю депутатів, представників профспілок, трудових колективів та їх керівників була висловлена думка, що у вигляді, представленому в проекті, профспілкові структури виглядають як уособлення мафіозних структур, а законопроект необхідно відкласти, зробивши офіційне зауваження Президії Верховної Ради, щоб подібні закони не вносилися у Верховну Раду і не забирали дорогоцінний час депутатів<sup>24</sup>.

Внесений Федерацією незалежних профспілок України проект Закону України про професійні спілки України було відхилено. Комісіям Верховної Ради України у питаннях соціальної політики та праці, у питаннях законодавства і законності разом з Федерацією незалежних профспілок України доручалося з урахуванням пропозицій і зауважень доопрацювати проект Закону і внести його на розгляд Верховної Ради України знову ж таки в жовтні 1991 р.<sup>25</sup>

І вже 31 жовтня була прийнята постанова ВР № 1768-ХІІ «Про проект Закону України про професійні спілки України», якою проект було схвалено у першому читанні за винятком статей 12, 15, 21, 22<sup>26</sup>.

Робота над проектом Закону продовжувалась. У кінцевому підсумку був підготовлений новий його варіант, який в першому читанні був прийнятий (за винятком статті 11) 5 червня 1997 р. (№ 317/97-ВР). Відбувався цей процес на тлі продовження розвитку незалежних профспілок, логічним етапом якого стало створення у червні 1997 р. Об'єднання Вільних профспілок України. В подальшому з урахуванням змін в законодавстві України, набутого досвіду та розширення сфери впливу Об'єднання, виникла потреба у внесенні змін до його статуту. 23 грудня 1998 року відбувся позачерговий з'їзд, на якому Об'єднання Вільних профспілок України було реорганізовано у Конфедерацію Вільних профспілок України (КВПУ)<sup>27</sup>, яка об'єднує профспілки, створені за галузевим та територіальним принципом по всій Україні. До її складу входять 9 профспілок всеукраїнського статусу: Незалежна профспілка гірників України (НПГУ), Всеукраїнська профспілка «Захист справедливості», Вільна профспілка освіти і науки України (ВПОНУ), Вільна профспілка медичних працівників України (ВПМПУ), Вільна профспілка працівників Київського метрополітену (ВППКМ), Всеукраїнська профспілка працюючих інвалідів, Всеукраїнська профспілка дорожників та різноробочих, Всеукраїнська профспілка «Рідна земля», Всеукраїнська Професійна спілка — Асоціації льотного складу цивільної авіації України (ПАЛС) та Вільна профспілка залізничників України (ВПЗУ)<sup>28</sup>. Паралельно продовжувала діяти й офіційна радянська профспілка — Федерація профспілок України, що породило чимало конфліктів, зокрема й майнових, у профспілковому середовищі.

Неоднозначність ситуації поставила вимогу перед законодавцями її унормування. У 1999 р. в результаті політичної боротьби та компромісів було прийнято Закон «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»<sup>29</sup>, до якого за час його дії було внесено значну кількість змін і доповнень<sup>30</sup>. Цей Закон визначав особливості правового регулювання, засади створення, права та гарантії діяльності професійних спілок. За цим законом професійні спілки (профспілка) визначались як добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). Передбачено, що активні громадяни можуть на своєму підприємстві, установі, навчальному закладі добровільно об'єднатися у первинну організацію. Було задекларовано заборону дискримінації за ознаками належності до будь-якої профспілки. Зазначалось, зокрема, що належність або неналежність до профспілок не тягне за собою будь-яких обмежень трудових, соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, гарантованих Конституцією України, іншими її законами.

Закон надав право громадянам України вільно обирати профспілку, до якої вони бажають вступити на основі вільного волевиявлення, без будь-якого дозволу створювати профспілки, вступати до них та виходити з них на умовах і в порядку, визначених їх статутами, брати участь у їх роботі.

Визначаючи статутні положення, Закон передбачив членство у профспілці осіб, зайнятих творчою діяльністю, членів фермерських господарств, фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності, а також осіб, які навчаються у професійно-технічних або вищих навчальних закладах, осіб, які звільнилися з роботи чи служби у зв'язку з виходом на пенсію або які тимчасово не працюють, тобто, найширшого кола громадян.

Закон «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» визначив право профспілок, їх організацій на створення об'єднань (ст. 8), можливості їх міжнародних зв'язків (ст. 9), рівність профспілок (ст. 10).

В законі визначено статус професійних спілок (первинні, місцеві, обласні, регіональні, республіканські, всеукраїнські). Зокрема зазначено ознаки, за якими визначається статус всеукраїнської профспілки. Це: наявність організацій профспілки в більшості адміністративно-територіальних одиниць України, визначених частиною другою статті 133 Конституції України, або наявність організацій профспілки в більшості з тих адміністративно-територіальних одиниць України, де розташовані підприємства, установи або організації певної галузі.

Важливою складовою цього Закону є стаття 12 «Незалежність профспілок», яка проголошує, що професійні спілки та їх об'єднання у своїй діяльності незалежні від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, роботодавців, інших громадських організацій та політичних партій, їм не підзвітні і не підконтрольні. Забороняється втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, роботодавців, їх об'єднань у статутну діяльність профспілок, їх організацій та об'єднань. А Держава має забезпечити реалізацію права громадян на об'єднання у професійні спілки та додержання їх прав та інтересів (ст. 13). Держава визнає профспілки повноважними представниками працівників і захисниками їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів, співпрацює з профспілками в їх реалізації, сприяє профспілкам у встановленні ділових партнерських взаємовідносин з роботодавцями та їх об'єднаннями.

Зазначено в законі шляхи легалізація профспілок та їх об'єднань (ст. 16) й припинення діяльності (ст. 18), обумовлена можливість мати і використовувати власну символіку (ст. 17), йдеться про права та обов'язки (розділ 2, статті 19–36), детально розписано права і можливості первинних профспілкових організацій на підприємствах, в установах, організаціях (розділ 3, статті 37–39), гарантії прав профспілок (розділ 4, ст. 40–45) та відповідальність за порушення законодавства про профспілки (розділ 5). Останнім розділом передбачено, що особи, які чинять перешкоду здійсненню права громадян на об'єднання у профспілки, а також посадові та інші особи, винні в порушенні законодавства про профспілки, які своїми діями або бездіяльністю перешкоджають законній діяльності профспілок, їх об'єднань, несуть дисциплінарну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законів.

Тобто, здавалося б, законодавці зробили все можливе, щоб така складова громадянського суспільства як профспілковий рух, мав можливість ефективно розвиватися і виконувати свої функції. Тим більше, що на розвиток і поглиблення закону про профспілки депутати ВР розробляли й інші законопроекти.

Так, у листопаді 1996 р. у постанові № 551/96-ВР йшлося про проект Закону України про соціальне партнерство, який було повернуто Кабінету Міністрів України на доопрацювання з урахуванням висловлених пропозицій і зауважень. Ставилося завдання внести його на розгляд Верховної Ради України після ратифікації Європейської соціальної хартії і прийняття законів України про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) та про професійні спілки. На 2 сесії IV скликання, 10 вересня 2002 р. депутатом Косіновим С.А. до Комітету з питань соціальної політики та праці було знову внесено проект закону про соціальне партнерство, який було повернуто на доопрацювання, а пізніше, 5 лютого 2003 р. взагалі відкликано, хоча про нагальну потребу такого закону засвідчило прийняття на двадцять сьомому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав — учасниць СНД (Постанова № 27-14 від 16 листопада 2006 р.) Модельного закону про соціальне партнерство. Крім того, двічі, 8 лютого 2007 р. (постанова № 649-V) і 3 вересня 2008 р. (постанова № 352-VI) приймалися за основу різні варіанти проектів закону про соціальний діалог в Україні, подані Президентом країни та групою народних депутатів.

Стосовно останнього проекту, то в профспілковому середовищі було висловлено його категоричне неприйняття. З'явилась зокрема Заява Конфедерації Вільних профспілок України щодо неприйнятності законопроекту «Про соціальний діалог в Україні», підготовлених регіоналами Харю В.Г., Стояном О.М. та Сухим Я.М. Було заявлено, що вони намагаються знищити незалежний профспілковий рух в Україні. «Цей законопроект, первинним змістом якого було врегулювання питань діяльності тристоронніх консультативних органів так званого «соціального діалогу» між владою, профспілками й роботодавцями, після прийнятих Комітетом поправок, авторство яких належить народному депутату М.М. Папієву, змінився до невпізнанності і тепер несе серйозну загрозу праву українських трудівників створювати профспілкові організації, невідконтрольні державі та роботодавцям».

На думку Конфедерації Вільних профспілок України сучасна редакція законопроекту, зокрема статті 6 та 7, запроваджують антиконституційний поділ українських профспілок на «репрезентативні» та «нерепрезентативні», позбавляючи останні будь-яких реальних прав. До категорії «нерепрезентативних» внаслідок цього будуть віднесені всі нові незалежні профспілки, створені в Україні з моменту здобуття нею державного суверенітету. Запровадження кількісних «критеріїв репрезентативності» (таких, як абсолютна та відсоткова кількість членів, територіальна розгалуженість тощо), зовнішньо подібних до тих, що застосовуються у деяких західноєвропейських країнах, в українських умовах призведе до ствердження монополії лише одного профспілкового об'єднання — очолюваної Головою Комітету з питань соціальної політики та праці Василем Харю — Головою Федерації профспілок України<sup>31</sup>.

Таким чином, стверджує Конфедерація Вільних профспілок України, в умовах жорсткої соціально-економічної кризи робітники, невдоволені ефективністю «старої» профспілки, не матимуть реальної змоги заснувати, за своїм вільним вибором, нову незалежну організацію для захисту своїх прав. Така ситуація, що штучно створюється в інтересах вузької пострадянської профспілкової

олігархії, абсолютно відірваної від інтересів переважної більшості членів профспілок, призведе лише до подальшого зростання в країні соціальної напруги, спонукатиме робітників, загнаних у безвихідь, перейти від мирних правових до радикальних насильницьких форм захисту своїх життєвих інтересів. КВПУ закликає Верховну Раду відхилити законопроект «Про соціальний діалог...» та направити його на доопрацювання з метою вилучення з нього антиконституційних і антидемократичних положень. Тим більше, що Міжнародне бюро праці в Женеві у своєму коментарі до законопроекту «Про соціальний діалог...» закликала українську владу замислитися над доцільністю його прийняття, допоки в Україні не буде на практиці забезпечена справжня свобода трудящих вільно об'єднуватися у профспілки<sup>32</sup>.

Кажучи про стан дієздатності українського профспілкового руху в цілому, слід відмітити, що ця добре структурована, законодавче оформлена та цілком підготовлена організація для ведення переговорних процесів. Разом з тим у профспілковому русі немає єднання, внутрішні суперечності роздирають на частини цей рух, що завдає шкоди не тільки єдності, але і чисельному складу профспілок. В українському суспільстві створене сприятливе середовище для порушення прав профспілок, прав людини, прав трудящих. Влада позбавила профспілки можливості впливати на стан охорони праці; відібрана функція нагляду за дотриманням трудового права; завдано удар по соціальному захисту працюючого шляхом виведення засобів соцстраху з під контроль профспілок. Капітал і урядовець, що працює в органах влади, об'єдналися і ведуть системну роботу, спрямовану на ліквідацію існуючого захисту трудових прав найманих працівників. І на теперішній момент Верховна Рада не створила законодавчої бази яка б нормалізувала стан і діяльність такого важливого сегменту громадянського суспільства, яким є профспілковий рух.

### ***Боротьба навколо законодавства про партійні утворення***

Законодавча доля політичних партій в Україні періоду незалежності почалася із прийняття 24 серпня 1991 р. постанови ВР України № 1429-XII «Про департизацію державних органів, установ та організацій»<sup>33</sup> та введення в дію в грудні 1991 р. Закону «Про обернення майна Компартії України та КПРС на державну власність»<sup>34</sup>. В подальшому організація партійного будівництва відбувалась на засадах Закону України про об'єднання громадян, прийнятого у 1991 р. І лише у 1996 р. розпочалась робота над проектом закону про політичні партії в Україні. Так, постановою ВР № 624/96-ВР від 19 грудня 1996 р. Комісії Верховної Ради України з питань правової політики і судово-правової реформи доручалось доопрацювати та внести його на розгляд Верховної Ради України на повторне перше читання в січні 1997 р. Однак, проект викликав багато нарікань і критики, тому було вирішено, взявши за основу законопроект, підготовлений народними депутатами України Бакаєм І.М., Сиротою М.Д. та Безсмертним Р.П., доопрацювати проект та внести його повторно на розгляд Верховної Ради України у першому читанні в квітні 1997 р. (постанова ВР № 102/97-ВР від 7 лютого 1997 р.).

Робота над цим законопроектом йшла досить важко, в гострих дискусіях політичного та правничого характеру. І підтвердженням цього є те, що і третє читання закону не обійшлося одним разом. Мало місце повторне третє читання, про що була прийнята постанова № 419-XIV від 4 лютого 1999 р. І лише 5 квітня 2001 р. остаточний варіант Закону «Про політичні партії в Україні» було підписано Президентом<sup>35</sup>. Однак, досконалим його визнати не було підстав, і починаючи з 2003 р. кожен рік, а то й кілька разів на рік до нього вносились зміни та виправлення<sup>36</sup>. Кілька разів депутати звертались до Конституційного Суду як щодо визнання неконституційними окремих його положень<sup>37</sup>, так і за офіційним їх тлумаченням<sup>38</sup>.

Особливо активно у 2002–2005 рр. розробкою питань про внесення змін до закону про політичні партії в Україні займалися члени комітету Верховної Ради України з питань правової політики. Варіант закону про внесення змін до закону про політичні партії в Україні був прийнятий 19 лютого 2004 р., однак окремі його положення викликали у Президента незгоду. Закон мав на меті спрощення процедури легалізації первинних осередків політичної партії шляхом повідомлення відповідних управлінь Міністерства юстиції, відповідних місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Також закон забороняв працівникам органів державної податкової служби бути членами політичних партій. Головне юридичне управління Апарату ВР вважало за доцільне цей закон скасувати і внести запропоновані Президентом виправлення<sup>39</sup>. 5 лютого 2004 р. відбулося повторне друге його читання.

Діючий станом на 2010 р. закон має шість розділів, що містять загальні та заключні положення, визначають членство в політичних партіях та механізм їх утворення й реєстрації, окреслюють права, кошти та інше їх майно, а також механізм державного контролю за діяльністю політичних партій.

За роки функціонування цього закону зміни, що вносились до нього, стосувались ряду принципових питань в тому числі переліку посад, перебування на яких не передбачає дозволу бути членами політичної партії. В нинішньому вигляді цей перелік охоплює суддів, працівників прокуратури й органів внутрішніх справ, співробітників Служби безпеки України, військовослужбовців, працівників органів державної податкової служби (цей пункт з'явився у 2005 р.), персонал Державної кримінально-виконавчої служби України (цей пункт з'явився у 2009 р. із появою цієї структури). На час перебування на зазначених посадах або службі члени політичної партії мають за Законом зупиняти членство в ній.

Серед інших спірних питань, по яких вносились зміни і доповнення та були звернення до Конституційного суду, найбільшу увагу привернули стаття 14 «Кошти та інше майно політичних партій» та стаття 17 «Фінансова звітність політичної партії». В останній, зокрема було передбачено, що політична партія зобов'язана щорічно публікувати в загальнодержавному засобі масової інформації фінансовий звіт про доходи і видатки, а також звіт про майно політичної партії. Проте протягом 2007–08 р. ряд змін до статті 17 визнано неконституційними. Питання про звітність знято. Зазначено лише, що політичні партії ведуть бухгалтерську звітність у встановленому порядку. Неодноразові зміни вносились й у розділ V, де йдеться про державний контроль за діяльністю політичних партій (зокрема статті 18 та 19).



### *Місцеве самоврядування на шляху до вдосконалення*

Важливою складовою громадянського суспільства і його проявом є місцеве самоврядування, розвиток якого став великою проблемою української спільноти на її шляху до формування громадянської активності і самоорганізації, рівень яких є показником демократичності.

Ознакою пошуків законодавчим органом шляхів вдосконалення суспільного життя на даному напрямку є робота над вдосконаленням закону «Про місцеве самоврядування в Україні», прийнятим у травні 1997 р.<sup>40</sup>

За цим законом місцеве самоврядування в Україні це — гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Вважається, що місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Законом закріплено право громадян на участь у місцевому самоврядуванні, зокрема проголошено що будь-які обмеження права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними чи іншими ознаками забороняються.

Рівняючись на розвинені країни Європи законодавці незалежної України 15.07.97 р. ратифікували Європейську хартію місцевого самоврядування, підписану країнами — членами ЄС у Страсбурзі 15 жовтня 1985 р. (Закон № 452/97-ВР (452/97-ВР)). Проте, йшли роки, змінювалися розуміння громадянського суспільства та вимоги до якості самого закону, змінювався склад депутатського корпусу, члени якого не завжди мали достатній рівень кваліфікації для законотворчої роботи, і до Закону вносилися багато численні зміни.

Закон на базі Конституції визначив систему місцевого самоврядування в Україні та гарантії його реалізації, засади організації та діяльності, правовий статус і відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Проте відносна пасивність суспільного життя та недостатність можливостей місцевих громад, ставили необхідність їх активізації. На прикладі цієї проблеми переконливо простежується взаємодія, взаємовплив і взаємозалежність всіх гілок влади. Так, 30 серпня 2001 р. Президентом України було видано Указ № 749/2001 «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні», у якому, зокрема, зазначалось, що місцеве самоврядування є особливо важливим фактором становлення громадянського суспільства, одним із найпріоритетніших напрямів державної політики України. Цим Указом було затверджено Програму державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні, підготовлену Кабінетом Міністрів України за участю Фонду сприяння місцевому самоврядуванню України, асоціацій та інших об'єднань органів місцевого самоврядування.

Через два роки — 16 квітня 2003 р. відбулися парламентські слухання про законодавчі аспекти регіональної політики та місцевого самоврядування<sup>41</sup>, на яких суб'єктам права законодавчої ініціативи за участю органів місцевого самоврядування та їх асоціацій рекомендувалось серед багатьох кроків здійснити рішучі заходи щодо комплексного законодавчого забезпечення Державної програми підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні. Велику підготовчу роботу до цих слухань провів Комітет ВР з питань державного будівництва та місцевого самоврядування, який зібрав і узагальнив пропозиції з усієї України. Серед багатьох суттєвих пропозицій, зосереджених в архіві ВР, привертає увагу лист міського голови м. Кривий Ріг Ю. Любоненко, в якому містяться пропозиції вдосконалення значної кількості положень закону про місцеве самоврядування<sup>42</sup>.

Обговоривши стан та перспективи законодавчого вирішення нагальних проблем місцевого та регіонального розвитку в контексті державної регіональної політики, проведення адміністративної, адміністративно-територіальної, бюджетної, податкової та муніципальної реформ, учасники слухань відзначили, що хоча за роки незалежності України сталися кардинальні зміни у всій системі територіальної організації влади, зокрема й визнання та гарантованості місцевого самоврядування, проте ... підвищення ролі місцевого самоврядування як головного елемента і суб'єкта процесу децентралізації, забезпечення надійного матеріального, фінансового, кадрового, інформаційного та іншого ресурсного забезпечення завдань та функцій публічної влади на регіональному та місцевому рівнях не стало провідною силою в політико-економічних перетвореннях держави. Основними причинами такого стану було визнано дефіцит законодавчого регулювання місцевого самоврядування, особливо в частині великої кількості так званих делегованих повноважень, що позбавляє суб'єктів місцевого самоврядування організаційно-правової самостійності, недосконалості правової бази, невизначеність з питаннями фінансово-економічних основ розвитку місцевого самоврядування тощо. Було визнано за необхідність прискорити розгляд та опрацювання законопроектів, що стосуються регіонального та місцевого розвитку, правового, організаційного, матеріально-фінансового забезпечення місцевого самоврядування.

В ході слухань було рекомендовано учасникам процесу визначити як пріоритети в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування створення правових, економічних та організаційних умов для формування територіальних громад, які б володіли матеріальними, фінансовими та іншими ресурсами в обсязі, достатньому для ефективної реалізації завдань та функцій місцевого самоврядування. Знову було поставлено завдання законодавчого визначення місця та ролі територіальної громади в системі місцевого самоврядування, її виключних повноважень, активного запровадження в практику місцевого самоврядування різних форм прямої демократії, безпосередньої участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування, підвищення ролі органів самоорганізації населення у вирішенні питань місцевого та регіонального розвитку.

Було зроблено важливий крок — поставлено завдання закріплення права органів місцевого самоврядування (територіальних громад) звертатися до Конс-

титущійного Суду України з конституційним поданням щодо конституційності законів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Важлива роль в діяльності ВР, спрямованої на законодавче забезпечення функціонування громадянського суспільства в країні відігравали її комітети і зокрема Комітет з питань державного будівництва та місцевого самоврядування, який зосереджував свою увагу на вирішенні питань розвитку правової бази органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зміцненні і розширенні прав місцевого самоврядування. Тільки за період четвертого скликання (з серпня 2002 до березня 2006) Комітет провів 110 засідань, на яких було розглянуто 704 питання, проведено п'ять виїзних засідань, двоє парламентських слухань та троє слухань в Комітеті. Підготовлено законопроект про внесення змін до Конституції України з вдосконалення системи місцевого самоврядування. Була проведена робота з розробки нової редакції законопроектів про місцеве самоврядування, обговорено Концепцію ефективного місцевого самоврядування. Реалізуючи свої контрольні функції та права щодо підтримки місцевого самоврядування, як інституту демократичних засад, Комітет тричі розглядав подання представників місцевих територіальних громад щодо порушень норм законодавства (щодо ситуацій у Львівській та Боярській міських та Козинській селищній радах)<sup>43</sup>.

Реалізація поставлених Указом Президента «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні», доручень вимагала від законодавців серйозної роботи над Законом про місцеве самоврядування, зокрема шляхом внесення до нього змін, доповнень і поправок. Рекордними за їх кількістю стали 2005 р. (8), 2003 та 2007 рр. (по 7), по чотири рази депутати поверталися до цього закону у 2000, 2001, 2004 та 2008 рр. А протягом лише пів року 2010 до нього було внесено 6 поправок і доповнень<sup>44</sup>.

### *Законодавство про благодійницькі організації*

Одним із проявів громадянського суспільства є наявність в його структурі благодійницьких організацій і благодійників. Розвинені суспільства заохочують цю діяльність і стимулюють її. Інша ситуація з тоталітарними суспільствами. Історичний досвід СРСР полягав в тому, що за вказівкою партійних органів великі підприємства, коли була можливість, надавали гуманітарну допомогу (так зване шефство) навчальним закладам, громадським організаціям (наприклад Червоному Хресту) тощо. В Україні 90-х рр., в складних соціально-економічних умовах початкового етапу становлення незалежної держави потреба в благодійництві була дуже висока, а благодійницька активність — низька через її неврегульованість.

Внесок ВР у правове регулювання діяльності благодійних організацій в Україні і, таким чином у становлення нового громадянського суспільства почалося із Закону України «Про об'єднання громадян», прийнятого Верховною Радою України 16 червня 1992 р., Цей закон вперше передбачив можливість створення організацій, діяльність яких була б спрямована на задоволення та

захист законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів громадян. Однак цей законодавчий акт та підзаконні нормативно-правові акти, що були прийняті на його виконання, не ввели до правової термінології терміни «благодійництво» та «благодійна діяльність». Такі терміни вперше було застосовано Постановою Президії Верховної Ради України від 26 жовтня 1992 р. «Про благодійні фонди». Цими актами вперше було дозволено юридичним особам, в тому числі й з-за кордону, брати участь у створенні та налагодженні роботи благодійних фондів.

Протягом наступних років було прийнято велику кількість актів, які стимулювали благодійну діяльність в Україні, зокрема через пільгове оподаткування її об'єктів та суб'єктів. Одним з таких документів став Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28 грудня 1994 р. Вже через три роки, у квітні 1997 р. заступник міністра фінансів України Регурецький В.В., в ході обговорення і прийняття нового варіанту закону про оподаткування підприємств відзначав що за роки творення правового поля України обговорювався четвертий законодавчий акт про оподаткування прибутку. Він вважав, що і цей закон згодом буде доопрацьовуватися. Кожний з прийнятих законів якраз і мав на меті поліпшити механізм оподаткування, щоб створити сприятливі можливості як для платника податків-виробника, для його підтримки, так і для збільшення доходів бюджету. Новий законопроект, хоч і внесений через два роки після прийняття чинного закону, суттєво від нього відрізнявся. В ході його обговорення у ВР відбувалась активна дискусія, зокрема навколо питань оподаткування неприбуткових організацій<sup>45</sup> та благодійницької діяльності. Регурецький В.В. зосередив увагу депутатів на пункті 7.11, де йшлося про неприбуткові організації — усі благодійні організації, заклади освіти, охорони здоров'я та інші бюджетні організації. Бурхливо обговорювалась пропозиція щодо фінансування цих організацій за рахунок додатково отриманих коштів від наданих платних послуг, а також від коштів, отриманих у вигляді благодійних внесків та диференціацію відсотків, дозволених для благодійності. Законодавці виходили з того, що надання податкових пільг благодійним організаціям, їх донорам і бенефіціарам (бенефіціар — фізична або неприбуткова юридична особа, яка фактично одержує доходи, вигоди, пільги або інші результати благодійної діяльності) ґрунтується на визнанні благодійної діяльності як суспільно-корисної та такої, що потребує державної підтримки на підставі чітких критеріїв, установлених законом. Однак, як визнав депутат Грабар М.Ф. (член Комісії Верховної Ради України з питань законності і правопорядку), «наше законодавство практично не дозволяє організаціям бути надприбутковими». Він зазначив що «прибуткові підприємства працюють сьогодні в тіні, нелегально, ніхто чітко не може сказати, скільки вони отримують доходів і як розпоряджаються ними», що ускладнює контроль за їх благодійністю<sup>46</sup>. Залишилися проблеми, які не сприяли розвитку благодійництва в Україні у податковому законодавстві і донині. Податкову пільгу отримує тільки підприємство, яке спрямовує на благодійність більше 2% свого прибутку. Для великих підприємств 2% — це значна сума. Якщо вони надають меншу допомогу, то не мають жодних пільг з оподаткування, що стримує становлення цього сектору громадянського суспільства.

Важливим внеском законодавчого органу у стимулювання благодійництва як прояву суспільної активності та становлення громадського суспільства став закон про благодійництво та благодійні організації, проект якого у другому читанні розглядався 16 вересня 1997 р. Знайомство із стенограмою цього засідання дає підстави стверджувати, що частина депутатів ВР більше дбали про свої власні інтереси, ніж про загальнодержавні, і поводи́ла себе не як державні мужі.

Доповідаючи про проект депутат Косів М.В. — голова Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності зазначив, що його остаточна редакція вноситься чотирма комітетами — Комітетом з питань культури і духовності, з питань молоді, спорту і туризму, з питань науки та народної освіти та Комітетом з питань фінансів і банківської діяльності. Деякі зауваження до цього проекту закону через їх дискусійність були зняті але всі принципові побажання, які були висловлені окремими комітетами й народними депутатами, в остаточній редакції законопроекту враховано.

Він згадав Закон про оподаткування, його статтю 7, пункт 11, який стосується оподаткування неприбуткових підприємств і висловив сподівання, що прийняття у другому читанні закону про благодійництво та благодійні організації дасть дуже позитивні наслідки для соціального захисту багатьох уразливих верств нашого населення.

Однак в ході постатейного голосування депутати поводи́ли себе більш ніж дивно. Навіть таку нейтральну частину закону як розділ I «Загальні положення», стаття 1 «Визначення термінів та понять» довелося переголосовувати п'ять разів. Недбале ставлення депутатського корпусу до голосування такого важливого законопроекту змусило головуючого кинути заклик: «Оголосіть, щоб із курилок, туалетів і всіх інших «зручних» місць зайшли всі до залу».

Пояснюючи своє неприйняття цього проекту член фракції комуністів депутат Моїсеєнко В.М. — член Комітету з питань державного будівництва, діяльності рад і самоврядування зазначив, що про нього мають висловитися «толсто-сумы», яким є що давати.

Висловлюючи підозру, що проти виступають ті, хто здатен на спонсорство, та тільки не хочуть, щоб був такий закон, головуючий на засіданні закликав: «Будь ласка, підтримайте, помилки не буде. У кожній державі є такий закон».

Враховуючи, що багато депутатів працювало в комітетах, прозвучала пропозиція перенести слухання закону на наступний день. Щоб переконати присутніх, наводилась аргументація про неможливість держави вирішити проблеми чорнобильців у межах бюджету і через це необхідність стимулювання благодійності. А депутат Єльяшкевич О.С. поставив питання про необхідність заборони вищим посадовим особам держави та їх найближчим родичам займатися благодійною діяльністю, оскільки використовуючи службове становище вони таким чином мають можливість «заробляти політичні дивіденди»<sup>47</sup>.

Після перерви продовжився розгляд законопроекту. Щодо найбільш принципового питання, то було запропоновано внести формулювання «Державні діячі і народні депутати можуть займатися благодійною діяльністю тільки в межах отриманих і задекларованих доходів» з уточненням «і члени їх сімей». Однак голосування знову було протестним: «За» — 164 — перше голосування,

«За» — 158 — друге. Була пропозиція про поіменне голосування: «За» — 135. Голосування цієї частини відбувалось в поіменному режимі. Результат: «За» — 169 — рішення не прийнято.

Звучить пропозиція прийняти проект закону в цілому в другому читанні і відправити його на третє читання. Голосування перше — «За» — 199, друге — «За» — 201, третє — «За» — 203. Рішення не приймається. І лише пропозиція доручити Погоджувальній раді депутатських груп і фракцій визначитися з процедури розгляду цього питання і внести його тоді, коли буде згода на це всіх фракцій, набрала достатню кількість голосів — «За» — 230. Рішення було прийнято<sup>48</sup>.

Свою точку зору на неприйняття даного проекту висловив під час засідання «Різне» депутат Осадчук П.І.: Верховна Рада, успішно завалили проект Закону про благодійництво і благодійні організації. Це дуже добрий, виважений закон. Сьогодні в Україні є сотні фондів, які розпоряджаються коштами так, як хочуть. А згідно з цим законом вони були б зобов'язані 80 відсотків акумульованих коштів віддавати на благодійництво. Я закликаю депутатів повернутися до проекту Закону про благодійництво і благодійні організації та ухвалити його. Це нині дуже потрібний закон. А Жеребецький Є.П. розповів, що у його окрузі, у Соснівці, склалася катастрофічна ситуація з дітьми. Поширюється гіпоплазія зубів — 60 процентів дітей мають хворі зуби. Тому він звернувся до структур, які мають кошти (хоч і не прийнято закон про благодійну діяльність), з проханням виділити якісь гроші, щоб тим нещасним дітям шахтарів дати гроші і відправити на якісь курорти чи в санаторії<sup>49</sup>.

І в наступні дні депутати поверталися до думки про необхідність прийняття проекту Закону про благодійництво. Так, 17 червня було домовлено, що його можна прийняти в другому читанні і відправити на третє читання, щоб усі внесли зауваження. Проте і цього разу пропозицію довелося переголосовувати двічі, перш ніж було прийнято позитивне рішення<sup>50</sup>.

Благодійність та благодійницькі організації були предметом уваги депутатів не лише як проблема законотворення, а й як суто практичний феномен, що викликав у представників різних політичних сил у ВР різне сприйняття й різні оцінки. Для їх висловлення використовувалися різні можливості, в т.ч. депутатські запити.

Так, комуніст Симоненко П.М. на засіданні 3 липня 1997 р. звернувся до Генерального прокурора України з вимогою перевірити на відповідність Закону України про об'єднання громадян факту одержання Народно-демократичною партією України благодійного внеску з США, про що 27 червня повідомила газета «Правда України»<sup>51</sup>. А відомий своєю патріотичною діяльністю Мовчан П.М. говорячи про драматичну ситуацію, що склалася в освіті, коли за розпорядженням Міністерства освіти перші класи здвоюють, строюють і учитель не може приділити належної уваги 35–40 учням, працюючи з великою кількістю дітей за дуже невеликі гроші, наголосив, що треба «внести поправку або до Закону про благодійництво (там цей пункт мусить бути, а його немає), або до Закону про освіту», щоб не було високого оподаткування благодійництва в освіті<sup>52</sup>.

Виявом послідовності — і позитивної і негативної — законотворчої діяльності ВР, спрямованої на врегулювання громадянського суспільства і, зокрема такої його складової як благодійницька діяльність став розгляд проекту Закону про благодійництво та благодійні організації в третьому читанні. І тут знову постали ті ж проблеми, що й при другому читанні — продовжилась дискусія навколо частини четвертої статті 2. Йшлося про те, що народні депутати, Президент України, посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування, а також члени їх сімей можуть займатися благодійництвом тільки у межах отриманих і задекларованих доходів. Однак, незважаючи на те, що це положення не викликало на етапі підготовки проекту до третього слухання жодних заперечень, при голосуванні знову виникли проблеми: «За» проголосувало лише 199 депутатів

Намагаючись переконати колег підтримати це положення Єльяшкевич О.С. зазначив, що воно «має на меті зробити благодійність справжньою благодійністю, а не засобом вигравати деяким посадовим особам майбутні вибори, демонструючи, що вони піклуються про своїх виборців чи про свій власний народ нібито більше, ніж ті, хто не має реальної можливості надати фінансову, матеріальну чи іншу допомогу громадянам України», оскільки «те, що зараз іноді відбувається, це — своєрідний тіньовий вплив на посадових осіб. За рахунок внесків здійснюється вплив на прийняття рішень вищими посадовими особами держави». Однак намагання депутата переконати своїх колег позитивного результату не принесли. Рішення знову не було прийняте. І лише при поіменному голосуванні було набрано «За» 229 голосів.

Важко, у дискусіях проходили й інші статті цього закону, як наприклад стаття 15 «Благодійна програма», її частина друга: «На фінансування благодійних програм повинно використовуватися не менше 80 відсотків надходжень, що надійшли за фінансовий рік від підприємств і організацій, які знаходяться у власності благодійної організації». Чому депутати не сприйняли цієї позиції пояснила Вітренко Н.М.: «Благодійні програми потрібні, але треба, щоб благодійні кошти використовувалися тільки на благодійні програми, а з кошторису покривалися тільки витрати, необхідні на утримання (причому за мінімальними нормами) самої організації. Якщо в законі буде передбачено норму 80 і 20 відсотків, то 80 відсотків коштів підуть справді на благодійні програми, а 20 відсотків — на всі інші цілі — і комерційні, і передвиборчі. Під дахом благодійних організацій дуже зручно влаштуються люди, які мають кошти з діаспори, із-за кордону, і потім вони розігруватимуть карту благодійних програм. Саме тому за таку норму голосувати не можна. Ми пропонуємо, щоб ця стаття визначала, що на фінансування благодійних програм повинні використовуватися всі перераховані кошти за винятком коштів, необхідних для покриття витрат, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності благодійної організації».

Проте ні аргументи Вітренко Н.М., ні аргументи Олійника Б.І. та ряду інших депутатів не вплинули на небажання більшої частини «представників народу» поставити «благодійників» в більш чіткі нормативні умови — голосування не дало результатів. І тільки при поіменному голосуванні була прийнята норма, запропонована Радченко Г.Ф. про використання надходжень організацій на

благодійні програми, за винятком коштів, що використовуються на адміністративно-господарські цілі.

Дискусійним виявилось також питання оподаткування благодійних фондів як неприбуткових організацій, яке на момент обговорення було подвійним: «хтось робить благодійний внесок, театрові чи бібліотеці. Із цієї суми один раз податок уже сплачений підприємством, яке робить цей внесок. Але коли ця сума надходить на рахунок театру, це вважається як прибуток цього театру, і ця сума вдруге обкладається податком». Тому, виступаючи проти подвійного оподаткування Олійник Б.І. запропонував закласти в закон захист від цього «бо органи місцевого самоврядування не визнають ніяких пільг, а беруть двічі податок».

Після ідеологічних і політичних зіткнень і дискусій Закон був прийнятий 227 голосами «За»<sup>53</sup>, й оприлюднений у Відомостях Верховної Ради України за 1997 р., № 46, ст. 292, чим самим було впорядковано таку важливу складову громадського життя як благодійництво та благодійні організації<sup>54</sup>.

Проте, за аналізом Інституту стратегічних досліджень, досвід державного управління розвитком благодійності та меценатства в Україні є неупорядкованим та непослідовним. Тут домінував і домінує до сьогодні вплив закордонних донорів на формування неурядових неприбуткових організацій (ННО). На початку 2004 р. сім із найбільших українських та закордонних донорів ініціювали створення Українського форуму грантодавців (УФГ) як асоціації місцевих та міжнародних донорів, головною метою якої є розвиток відповідальної та ефективної благодійної діяльності задля розвитку українського суспільства. УФГ є членом Європейської мережі асоціацій грантодавців та мережі WINGS (Всесвітня ініціатива для підтримки грантодавства).

Хоча у 2002 р. до Закону про благодійництво та благодійні організації були внесені зміни стосовно визначення меценатства (як добровільної та безкорисливої матеріальної, фінансової, організаційної та іншої підтримки фізичними особами набувачів благодійної допомоги) та спонсорства (як добровільної матеріальної, фінансової, організаційної та іншої підтримки фізичними та юридичними особами набувачів благодійної допомоги з метою популяризації виключно свого імені (найменування), свого знака для товарів і послуг, у вересні 2004 р. народний депутат України М. Баграєв вніс до Верховної Ради проект закону «Про меценатство» (реєстраційний № 6176), про який багато йшлося протягом президентства В. Ющенка, оскільки меценатство і спонсорство є специфічними формами благодійництва. Свідченням того що меценатська справа в Україні почала активно розвиватися стало те, що у 2005 р. на відновлення архітектурних і художніх об'єктів в Україні було зібрано 63 млн. грн. пожертвувань, зокрема 32 млн. на палац гетьмана Кирила Розумовського в Батурині, 15 млн. — на Софію Київську, 14 млн. — на будівництво й відтворення о. Хортиця, а також кілька мільйонів на збереження таких історичних пам'яток як «Кам'яна могила» й Херсонес Таврійський<sup>55</sup>.

Проте, діяльність законотворців у цьому плані була не надто покваліфікованою. Через складну систему проходження законопроектів у ВР робота саме над цим законом розтяглася у часі. Лише у вересні 2009 р. було підготовлено висновок на цей проект, який став доступним громадськості через його публікацію на сайті громадської організації Міжнародний Арт-Центр Меценат<sup>56</sup>.



Говорячи про кількісні характеристики благодійництва, слід зазначити, що 2003 р. Міністерство юстиції зареєструвало 77, а територіальні відділення Мін'юсту — близько 800 благодійних організацій. Це майже на третину більше, ніж в середньому реєструвалося благодійних організацій у попередні роки. Станом на 31 грудня 2003 р. всього було зареєстровано 649 благодійних організацій. Територіальними органами юстиції було зареєстровано понад 6,5 тис. благодійних організацій з місцевим статусом, а також понад 780 відділень, філій, представництв всеукраїнських та міжнародних благодійних організацій. Благодійні організації в Україні реєструвалися переважно з міжнародним статусом — їх було майже вдвічі більше, ніж організацій із всеукраїнським статусом — 417 проти 229. Із 77 зареєстрованих Мін'юстом 2003 р. благодійних організацій 29 було з всеукраїнським статусом, 48 — з міжнародним. Крім того, у грудні 2003 р. на розгляді у Міністерстві юстиції України знаходилися документи ще 9 міжнародних благодійних організацій. Відповідно до характеру діяльності благодійні організації можна визначити як соціальні, гуманітарні, медичні та релігійні. Найбільш охопленими благодійною діяльністю регіонами України були м. Києві (понад 1,3 тис. благодійних організацій), Львівська область (640 організацій), Дніпропетровська область (485 організацій), Одеська область (470 організацій), Харківська область (понад 400 організацій), Донецька область (близько 400 організацій) та АР Крим (395 організацій)<sup>57</sup>.

І в наступні роки відбувалось зростання кількості громадських організацій. За даними Державного комітету статистики, станом на 1 січня 2009 р. в Україні зареєстровано: громадських організацій та їх осередків — 59321 (у 2006 р. було 46682) у т.ч. благодійних організацій — 11660 (у 2006 р. — 9590)<sup>58</sup>. Із загальної кількості легалізованих об'єднань громадян 2086 громадських організацій мають всеукраїнський статус, 592 — міжнародний статус. Найбільша кількість українських ННО припадає на сфери: культури і освіти, здоров'я, благодійництво, інваліди та ветерани, економіка і наука, жінки і діти.

Проте, навіть із змінами, Закон виявився не настільки досконалим, якою була боротьба навколо нього. І основною проблемою благодійницької діяльності продовжувало лишатися питання оподаткування, що породжувало різні форми протесту проти існуючих реалій. Так, 4 червня 2008 р. у Києві було проведено колективне інтерв'ю «Що в податковому законодавстві перешкоджає діяльності благодійних і громадських організацій?», головною метою якого було вивчення оцінки фінансових директорів і бухгалтерів благодійних та громадських організацій якості податкового законодавства<sup>59</sup>.

І надалі громадськість намагалась впливати на законотворців: в кінці 2008 р. була презентована Концепція розвитку законодавства України про оподаткування благодійної діяльності оскільки, за твердженнями представників благодійних організацій, сучасний стан законодавчого її регулювання не забезпечує доступу осіб до благодійної допомоги в тих випадках і обсягах, які гарантують Конституція України та проголошені права на соціальний захист і забезпечення, охорону здоров'я, безпечне для життя й здоров'я довкілля, тощо. Головна ідея пропозицій полягала в тому, що оскільки благодійну діяльність згідно з законом можуть підтримувати лише фізичні й приватні юридичні особи, замінити їх

внески прямим держфінансуванням певних соціальних послуг чи проектів неможливо. Тому державна політика має бути спрямована на стимулювання благодійності. При цьому податкові пільги не єдина форма підтримки донорів благодійної діяльності з боку держави. Донори приватні та корпоративні знаходяться у різних умовах щодо оподаткування благодійної діяльності за законами «Про податок з доходів фізичних осіб» та «Про оподаткування прибутку підприємств», і потребують визначеності у сфері податкових правовідносин, щоб надавати допомогу прозоро й ефективно. Крім того відбувається оподаткування й одержувачів благодійної допомоги<sup>60</sup>. Однак ні законодавча, ні виконавча гілки влади не реагують конструктивно на позицію громадськості, стосунки якої з податковими органами продовжують залишатися складними.

Про елементарне нерозуміння ролі громадських організацій в житті суспільства та характеру їхньої суспільної діяльності представників нової влади в Україні свідчать конфлікти між благодійними організаціями та податківцями, що мають місце незважаючи на існування відповідного законодавства. На думку директора Представництва благодійної організації «Кожній дитині» (Велика Британія) в Києві В. Кузьмінського виглядає так, що податківці свідомо прагнуть покінчити з організаціями громадянського суспільства, а особливо міжнародними. Тим паче, що подібний досвід уже є у сусідньої Росії.

Протягом 2000-2010рр. «Кожній дитині» залучило понад 27 млн. грн. із-за кордону для вирішення нагальних питань подолання дитячої безпритульності й бездоглядності в Україні. При чому заплатило до державного бюджету 1 273 779,59 грн. податку з доходів фізичних осіб. Більшість коштів була спрямована на матеріально-технічне забезпечення діяльності соціальних служб для вразливих сімей та дітей та підвищення професійної компетенції їхніх співробітників, впровадження інноваційних моделей соціальної роботи, видання підручників та посібників. Уся фінансова документація організації регулярно проходить незалежний аудит, що є обов'язковою умовою таких донорів як Представництво Єврокомісії, Всесвітній дитячий фонд що діє під патронатом королеви Швеції Сільвії та інших. Організація активно співпрацює із Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту.

Суть конфлікту полягає в безпідставній, на думку благодійної організації, вимозі Державної податкової інспекції у Печерському районі м. Києва близько 678 тисяч гривень, які за законами благодійники не повинні сплачувати<sup>61</sup>.

Таким чином, намагаючись з одного боку, ввести в раціональне русло діяльність благодійних організацій, з другого боку ВР залишає не доопрацьованим надзвичайно важливий момент їх відносин з державною структурою, що породжує проблеми і псує імідж України.

### ***Інші напрямки розвитку суспільної активності у діяльності Верховної Ради***

Аналіз діяльності Верховної Ради України, спрямованої на формування громадянського суспільства протягом 1990-х — 2010-го рр. можна було б продовжити ще по багатьох напрямках, однак, враховуючи обмежений обсяг,

побіжно звернемо увагу на такі напрямки роботи ВР як мобілізація громадськості на вшанування пам'яті видатних особистостей та визначних подій. Відгукуючись на потреби різних верств населення депутати приймали рішення, які мали піднести рівень проявів громадянськості суспільства в ході вшанування пам'яті великих українських вчених — садівників Л.П. та В.Л. Смиренків та математика М.В. Остроградського, відзначення 700-річчя Галицької митрополії та 750-річчя коронування Данила Галицького, згадування про 300-річчя заснування міста Лисичанськ Луганської області та 800-річчя заснування міста Бібрка Львівської області та 540-річчя надання йому Магдебурзького права, відзначення 100-річчя першого видання Біблії українською мовою та 80-річчя українського парламентаризму<sup>62</sup>. Крім того представниками творчих спілок та широкого загалу за рішеннями ВР відзначалося 9 березня 2004 р. 190-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, 4 серпня цього ж року — 150-річчя з дня народження видатної акторки Марії Заньковецької (Адамовської) та 23 вересня 2007 р. — 135-ліття видатної співачки Соломії Крушельницької<sup>63</sup>. При цьому до останнього часу спостерігався політичний плюралізм і багатовекторність, притаманні суспільству в цілому. Так, поряд із рішеннями про вшанування пам'яті дорогих кожному свідомому українському патріоту подій, таких як, наприклад, 65-ліття з дня народження видатного державного та громадського діяча, відомого журналіста, депутата Верховної Ради України першого — третього скликань, Героя України В.М. Чорновола (24 грудня 2002 р.)<sup>64</sup>, відзначення 9 листопада 2006 р. 30-ї річниці створення Української групи сприяння виконання Гельсінських угод<sup>65</sup> та 9 вересня 2009 р. 20-ї річниці від часу створення Народного Руху України за перебудову<sup>66</sup>, депутати Верховної Ради України, задовольняючи потреби і вимоги діаметрально протилежно налаштованих членів суспільства, що мають ностальгію за радянським минулим, вирішили нагадати громадськості і доручити відзначити 100-річчя з дня народження письменника М.О. Островського, автора роману «Як гартувалася сталь», якому 29 вересня 2004 р. виповнювалося 100 років від дня народження<sup>67</sup>, відзначити 65-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія»<sup>68</sup>, 26 червня 2009 р. — 90-річчя створення комсомолу України<sup>69</sup> та 75-річчя стахановського руху (серпень 2010)<sup>70</sup>.

При цьому, щоб робота над прийняттям рішень з відзначення тих чи інших подій була більш організованою, у 2008 р. була прийнята постанова про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв<sup>71</sup>, яка передбачала на державному рівні відзначати події 2008 р. у громадсько-політичному житті (12 позицій у переліку, що додавався), у житті творчих спілок та колективів, кіностудій, театрів, музеїв, бібліотек (12 позиції), віншувати видатних діячів культури, мистецтва, освіти, науки (46 прізвищ).

Таким чином, навіть далеко неповний аналіз діяльності ВРУ, спрямованої на упорядкування і законодавче забезпечення зростання суспільної активності і через цей процес — формування громадянського суспільства в державі, засвідчує, що законодавча база протягом 90-х — 2010-го рр. хоча і з труднощами, формувалась, незважаючи на політичні суперечності і протистояння у парламентській залі, які породжували її певну непослідовність та недосконалість.

Події останнього часу, політична монополізація у Верховній Раді, небажання більшості депутатського корпусу рахуватися з інтересами та світоглядними особливостями різних верств населення країни ставлять під загрозу процес вдосконалення законодавчої бази формування і розвитку такої важливої складової життєвого простору суспільства, яким є громадянське суспільство.

### **ПРИМІТКИ:**

<sup>1</sup> Цитується за: Георгій Касьянов. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. — Київ: Наш Час. — 2008. — с. 194–195.

<sup>2</sup> Стенограми засідань ВР першого скликання (третя сесія). 1 лютого 1991 року. Бюлетень 1, с. 17, 18 19. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/010291\\_01.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/010291_01.htm)

<sup>3</sup> Відомості Верховної Ради України (далі — ВВР), 1991, № 38, ст. 502.

<sup>4</sup> ВВР, 1991, № 46, ст. 621.

<sup>5</sup> ВВР, 1991, № 45, ст. 605.

<sup>6</sup> Текст Звернення було схвалено Постановою ВР від 11 жовтня 1991 р. № 1660-XII.

<sup>7</sup> ВВР, 1991, № 48, ст. 665.

<sup>8</sup> ВВР, 2003, № 3, ст. 12.

<sup>9</sup> Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (УПС) була підписана в червні 1994 р. Термін її дії закінчився у лютому 2008 р.

<sup>10</sup> ВВР, 2009, № 23, ст. 280.

<sup>11</sup> Прийнята та проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.

<sup>12</sup> Прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. Вступив в силу 23 березня 1976 р.

<sup>13</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради першого скликання (1990–1994); 4 сесія (03.09.1991–04.01.1992); засідання 21, 10 жовтня 1991 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL14/101091\\_21.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL14/101091_21.htm); с. 72.

<sup>14</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради першого скликання (1990–1994); 4 сесія (03.09.1991–04.01.1992); засідання 21, 10 жовтня 1991 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL14/101091\\_21.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL14/101091_21.htm); с. 72–76.

<sup>15</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради першого скликання (1990–1994); 4 сесія (03.09.1991–04.01.1992); засідання 21, 10 жовтня 1991 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL14/101091\\_21.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL14/101091_21.htm); с. 91.

<sup>16</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради першого скликання (1990–1994); 4 сесія (03.09.1991–04.01.1992); засідання 21, 10 жовтня 1991 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL14/101091\\_21.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL14/101091_21.htm); с. 98.

<sup>17</sup> Там само, с. 100.

<sup>18</sup> Там само, с. 102.

<sup>19</sup> ВВР, 1992, № 34, ст. 504.

<sup>20</sup> Згідно із Законами № 3582-XII від 11.11.93 (ВВР, 1993, № 46, ст. 427); № 642/97-ВР від 8.11.97 (ВВР, 1998, № 10, ст. 36); № 655-XIV від 13.05.99 (ВВР, 1999, № 26, ст. 220); № 2171-III від 21.12.2000 (ВВР, 2001, № 9, ст. 38); № 2651-III від 11.07.2001 (ВВР, 2001, № 44, ст. 232); № 662-IV від 03.04.2003 (ВВР, 2003, № 27, ст. 209) — набув чинності 01.08.2003 р.; № 762-IV від 15.05.2003 (ВВР, 2003, № 30, ст. 247); № 2424-IV від 04.02.2005 (ВВР, 2005, № 11, ст. 205); № 2852-IV від 08.09.2005 (ВВР, 2005, № 51,

ст. 550); № 3428-IV від 09.02.2006, БВР, 2006, № 26, ст. 215; № 274-VI від 15.04.2008 (БВР, 2008, № 25, ст. 240); № 1180-VI від 19.03.2009 (БВР, 2009, № 32–33, ст. 485); № 2388-VI від 01.07.2010 (БВР, 2010, № 37, ст. 496).

<sup>21</sup> БВР, 1992, № 44, ст. 615.

<sup>22</sup> БВР, 1996, № 41, ст. 192; там само, 1997, № 27, ст. 156.

<sup>23</sup> У листопаді 1992 року на II (позачерговому) з'їзді Федерацію незалежних профспілок України було перейменовано у Федерацію профспілок України.

<sup>24</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради першого скликання (1990–1994); 4 сесія (03.09.1991–04.01.1992); засідання 21, 10 жовтня 1991 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl11/BUL14/101091\\_21.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl11/BUL14/101091_21.htm); с. 71–102.

<sup>25</sup> БВР, 1991, № 50, ст. 709.

<sup>26</sup> БВР, 1991, № 53, ст. 796.

<sup>27</sup> <http://old.kvpu.org.ua/ua/about/#2> 16.10.2012.

<sup>28</sup> <http://kvpu.org.ua/KVPU/Org/Pages/default.aspx> 16.10.2012.

<sup>29</sup> БВР, 1999, № 45, ст. 397.

<sup>30</sup> Зміни, внесені згідно із Законами № 1458-III (1458-14) від 17.02.2000, БВР, 2000, № 14–15–16, ст. 121; № 2120-III (2120-14) від 07.12.2000, БВР, 2001, № 2–3, ст. 10; № 2886-III (2886-14) від 13.12.2001, БВР, 2002, № 11, ст. 79; № 2905-III (2905-14) від 20.12.2001, БВР, 2002, № 12–13, ст. 92; № 380-IV (380-15) від 26.12.2002, БВР, 2003, № 10–11, ст. 86; № 905-IV (905-15) від 05.06.2003, БВР, 2003, № 38, ст. 318; № 1344-IV (1344-15) від 27.11.2003, БВР, 2004, № 17–18, ст. 250; № 2454-IV (2454-15) від 03.03.2005, БВР, 2005, № 16, ст. 259; № 3200-IV (3200-15) від 15.12.2005, БВР, 2006, № 14, ст. 116; № 489-V (489-16) від 19.12.2006, БВР, 2007, № 7–8, ст. 66; № 345-VI (345-17) від 02.09.2008, БВР, 2008, № 42–43, ст. 293; № 1254-VI (1254-17) від 14.04.2009, БВР, 2009, № 36–37, ст. 511.

<sup>31</sup> Наприкінці 2011 р. змушений був із скандалом піти з посади.

<sup>32</sup> [http://prosvita.at.ua/news/zachistka\\_regionali\\_namagajutsja\\_znishchiti\\_nezalezchni\\_profspilki/2010-03-04-714](http://prosvita.at.ua/news/zachistka_regionali_namagajutsja_znishchiti_nezalezchni_profspilki/2010-03-04-714) 16.10.2012; Maidan.org.ua, 3 березня 2010 р.

<sup>33</sup> БВР, 1991, № 38, ст. 504.

<sup>34</sup> БВР, 1992, № 13, ст. 181.

<sup>35</sup> БВР, 2001, № 23, ст. 118.

<sup>36</sup> БВР, 2004, № 15, ст. 218; 2004, № 27–28, ст. 366; 2005, № 34, ст. 437; 2005, № 38–39, ст. 449; 2007, № 7–8, ст. 66; 2008, № 5–6, № 7–8, ст. 78 (зміни діяли до 31 грудня 2008 р.); 2009, № 36–37, ст. 51.

<sup>37</sup> Див. рішення № 2-рп/2007 від 12.06.2007 та № 10-рп/2008 від 22.05.2008.

<sup>38</sup> Рішення Конституційного Суду № 9-рп/2007 від 16.10.2007.

<sup>39</sup> Архів ВР, ф. 1, оп. 22, од. зб. 201, арк. 2, 5, 6.

<sup>40</sup> БВР, 1997, № 24, ст. 170.

<sup>41</sup> БВР, 2003, № 46, ст. 369.

<sup>42</sup> Архів Верховної Ради України, ф. 1, оп. 22, од. зб. 26, арк. 35–47.

<sup>43</sup> Архів Верховної Ради України, ф. 1, оп. 22, од. зб. 2, арк. 170, 171.

<sup>44</sup> Зміни, внесені згідно із Законами: № 163-XIV (163-14) від 06.10.98, БВР, 1998, № 48, ст. 292; № 997-XIV (997-14) від 16.07.99, БВР, 1999, № 41, ст. 372; № 1366-XIV (1366-14) від 11.01.2000, БВР, 2000, № 9, ст. 67; № 1-рп/2000 (v001p710-00) від 09.02.2000; № 1841-III (1841-14) від 22.06.2000, БВР, 2000, № 46, ст. 393; № 2182-III (2182-14) від 21.12.2000, БВР, 2001, № 9, ст. 39; № 2419-III (2419-14) від 17.05.2001, БВР, 2001, № 31, ст. 149; № 2470-III (2470-14) від 29.05.2001, БВР, 2001, № 32, ст. 172; № 2493-III (2493-14) від 07.06.2001, БВР, 2001, № 33, ст. 175; № 2628-III (2628-14) від 11.07.2001, БВР, 2001, № 49, ст. 259; № 254-IV (254-15) від 28.11.2002, БВР, 2003, № 4,

ст. 31; № 594-IV (594-15) від 06.03.2003, БВР, 2003, № 24, ст. 159; № 662-IV (662-15) від 03.04.2003, БВР, 2003, № 27, ст. 209; № 703-IV (703-15) від 03.04.2003, БВР, 2003, № 28, ст. 216; № 862-IV (862-15) від 22.05.2003, БВР, 2003, № 37, ст. 301; № 969-IV (969-15) від 19.06.2003, БВР, 2003, № 45, ст. 360; № 1160-IV (1160-15) від 11.09.2003, БВР, 2004, № 9, ст. 79; № 1377-IV (1377-15) від 11.12.2003, БВР, 2004, № 15, ст. 228; № 1419-IV (1419-15) від 03.02.2004, БВР, 2004, № 19, ст. 259; № 1577-IV (1577-15) від 04.03.2004, БВР, 2004, № 23, ст. 323; № 2055-IV (2055-15) від 06.10.2004, БВР, 2005, № 9, ст. 172; № 2285-IV (2285-15) від 23.12.2004, БВР, 2005, № 7–8, ст. 162; № 2505-IV (2505-15) від 25.03.2005, БВР, 2005, № 17, № 18–19, ст. 267; № 2554-IV (2554-15) від 21.04.2005, БВР, 2005, № 21, ст. 303; № 2806-IV (2806-15) від 06.09.2005, БВР, 2005, № 48, ст. 483; № 2813-IV (2813-15) від 06.09.2005, БВР, 2005, № 49, ст. 519; № 2960-IV (2960-15) від 06.10.2005, БВР, 2006, № 2–3, ст. 35; № 3167-IV (3167-15) від 01.12.2005, БВР, 2006, № 12, ст. 104; № 3235-IV (3235-15) від 20.12.2005, БВР, 2006, № 9, № 10–11, ст. 96; № 3266-IV (3266-15) від 22.12.2005, БВР, 2006, № 16, ст. 133; № 489-V (489-16) від 19.12.2006, БВР, 2007, № 7–8, ст. 66; № 609-V (609-16) від 07.02.2007, БВР, 2007, № 15, ст. 194; № 698-V (698-16) від 22.02.2007, БВР, 2007, № 20, ст. 282; № 749-V (749-16) від 15.03.2007, БВР, 2007, № 18–19, ст. 269; № 812-V (812-16) від 22.03.2007, БВР, 2007, № 25, ст. 340; № 997-V (997-16) від 27.04.2007, БВР, 2007, № 33, ст. 440; № 1026-V (1026-16) від 16.05.2007, БВР, 2007, № 34, ст. 444; № 107-VI (107-17) від 28.12.2007, БВР, 2008, № 5–6, № 7–8, ст. 78 — зміни діють по 31 грудня 2008 р.; № 309-VI (309-17) від 03.06.2008, БВР, 2008, № 27–28, ст. 253; № 509-VI (509-17) від 16.09.2008, БВР, 2008, № 48, ст. 358; № 520-VI (520-17) від 18.09.2008, БВР, 2009, № 6, ст. 19; № 806-VI (806-17) від 25.12.2008, БВР, 2009, № 19, ст. 260; № 1180-VI (1180-17) від 19.03.2009, БВР, 2009, № 32–33, ст. 485; № 1254-VI (1254-17) від 14.04.2009, БВР, 2009, № 36–37, ст. 511; № 1275-VI (1275-17) від 16.04.2009, БВР, 2009, № 38, ст. 534; № 1825-VI (1825-17) від 21.01.2010, БВР, 2010, № 10, ст. 107; № 1878-VI (1878-17) від 11.02.2010, БВР, 2010, № 18, ст. 141; № 2367-VI (2367-17) від 29.06.2010, БВР, 2010, № 34, ст. 486; № 2388-VI (2388-17) від 01.07.2010, БВР, 2010, № 37, ст. 496; № 2389-VI (2389-17) від 01.07.2010, БВР, 2010, № 37, ст. 497; № 2479-VI (2479-17) від 09.07.2010.

<sup>45</sup> Неприбуткові організації — це самостійні господарюючі суб'єкти, що мають права юридичних осіб та здійснюють діяльність, передбачену статутними документами, мають печатку, самостійний баланс, поточні рахунки в установах банків. Класифікацію неприбуткових організацій наведено в пп. 7.11.1 ст. 7 Закону про прибуток. <http://www.charity.org.ua/print.php?type=trainingcenter&id=17> 16.10.2012.

<sup>46</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради другого скликання (1994–1998); 7 сесія (04.02.1997–29.08.1997); засідання 66, 23 квітня 1997 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/230497\\_66.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/230497_66.htm)

<sup>47</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради другого скликання (1994–1998); 7 сесія (04.02.1997–29.08.1997); засідання 98, 11 червня 1997 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/110697\\_98.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/110697_98.htm)

<sup>48</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради другого скликання (1994–1998); 7 сесія (04.02.1997–29.08.1997); засідання 99, 11 червня 1997 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/120697\\_98.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/120697_98.htm)

<sup>49</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради другого скликання (1994–1998); 7 сесія (04.02.1997–29.08.1997); засідання 101, 13 червня 1997 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/130697\\_101.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/130697_101.htm)

<sup>50</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради другого скликання (1994–1998); 7 сесія (04.02.1997–29.08.1997); засідання 103, 17 червня 1997 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/170697\\_103.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/170697_103.htm)

<sup>51</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради другого скликання (1994–1998); 7 сесія (04.02.1997–29.08.1997); засідання 120, 3 липня 1997 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/030797\\_120.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL27/030797_120.htm)

<sup>52</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради другого скликання (1994–1998); 8 сесія (02.09.1997–16.01.1998); засідання 1, 2 вересня 1997 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL28/020997\\_01.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL28/020997_01.htm)

<sup>53</sup> Архів стенограм засідань Верховної Ради другого скликання (1994–1998); 8 сесія (02.09.1997–16.01.1998); засідання 10, 16 вересня 1997 р. [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL28/160997\\_10.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL28/160997_10.htm)

<sup>54</sup> У 2002 та 2010 рр. до нього згідно із Законами № 3091-III від 07.03.2002 (опубліковано у ВВР, 2002, № 32, ст. 220) та № 2258-VI від 18.05.2010 (ВВР, 2010, № 29, ст. 392), вносилися зміни.

<sup>55</sup> <http://www.niss.gov.ua/Monitor/june2009/7.htm>; Підготовку закону про меценатство прискорять. — Газ. День № 30, п'ятниця, 24 лютого 2006.

<sup>56</sup> <http://www.maecenas.cc.ua/uk/patronage-and-governance/laws-and-bills/638-vysnovok-na-proekt-zakonu-pro-mecenatstvo.html>

<sup>57</sup> <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1073729589>

<sup>58</sup> Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за галузями економіки та організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 січня 2009 р. // [http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/edrpoу/edrpoу\\_u/opfg/ks\\_za\\_opf\\_0109.htm](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/edrpoу/edrpoу_u/opfg/ks_za_opf_0109.htm)

<sup>59</sup> <http://blagodijnyk.org.ua/library/81.html>

<sup>60</sup> Шевченко Дмитро. Податок на добро, або чому благодійність в Україні непопулярна? — «Правовий тиждень», № 5(131) 3 лютого 2009р. — <http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=934>

<sup>61</sup> <http://www.everychild.org.ua/ua/News/mcm/543> 16.10.2012.

<sup>62</sup> ВВР, 2002, № 31, ст. 218; 2002, № 33, ст. 241; 2004, № 10, ст. 115; 2010, № 12, ст. 123; 2010, № 12, ст. 124; 2004, № 20–21, ст. 298; 1997, № 19, ст. 143.

<sup>63</sup> ВВР, 2004, № 23, ст. 328; 2004, № 47, ст. 516; 2004, № 47, ст. 517.

<sup>64</sup> ВВР, 2002, № 51, ст. 378.

<sup>65</sup> ВВР, 2006, № 50, ст. 506.

<sup>66</sup> ВВР, 2009, № 46, ст. 717.

<sup>67</sup> ВВР, 2004, № 20–21, ст. 299.

<sup>68</sup> ВВР, 2007, № 25, ст. 348.

<sup>69</sup> ВВР, 2009, № 36–37, ст. 526.

<sup>70</sup> ВВР, 2009, № 45, ст. 694.

<sup>71</sup> ВВР, 2008, № 26, ст. 249.

*Барановська Н.П.*  
(Інститут історії України НАН України)

## НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТОВАРИСТВА У ЖИТТЄВОМУ ПРОСТОРІ ДЕРЖАВИ

Політичний та гуманітарний вимір життєвого простору України передбачає комфортні умов життя й такого важливого сегменту суспільства як національні меншини. Однак, перш ніж говорити про складові їх життєвого простору та зусилля, спрямовані на його розвиток і вдосконалення, вважаємо за необхідне хоча б частково проаналізувати зроблене в плані вивчення цього феномену.

Так, слід зазначити, що питання життєвого простору національних меншин, що мешкають в Україні і, зокрема внеску їх національно-культурних товариств у його вдосконалення, ще не були предметом дослідження історичної науки. Підтвердженням цієї тези є історіографічний аналіз цієї проблеми, зроблений О. Рафальським<sup>1</sup> та інформаційно-бібліографічний показчик «Національні меншини в Україні» (К., 2003). Більш пізніх праць з проблематики автором поки не виявлено.

На даний момент національні меншини розглядаються побіжно, як одна із складових проблеми міжетнічних відносин. Їх аналізують представники політологічної науки, підхід яких можна проілюструвати на прикладі кількох дисертацій, захищених, наприклад, у 2000 р. в Одеській державній юридичній академії<sup>2</sup>, Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України<sup>3</sup> та Київському національному університеті будівництва і архітектури<sup>4</sup>.

Узагальненням накопичених на початок незалежності України знань з проблеми стала «Мала енциклопедія етнодержавознавства» підготовлена Ін-том держави і права ім. В.М. Корецького НАН України (відп. ред. Ю.І. Римаренко. — К.: Довіра: Генеза, 1996) та електронний «Етнічний довідник. Поняття та терміни»<sup>5</sup>.

З політологічних позицій підготовлено й видано ряд праць загального характеру, що стосуються національного розвитку України<sup>6</sup>, її етнополітики<sup>7</sup>, та її концептуальним засадам<sup>8</sup>, зусиллям держави, спрямованим на поширення толерантності у поліетнічному суспільстві<sup>9</sup> й тенденціям його розвитку<sup>10</sup>. Безпосередньо про національні меншини йдеться в працях О. Рафальського<sup>11</sup> та роботі Грищенко О.А., Гончаренко Н.К., Мягка Є.А. «Державна політика щодо культурного різноманіття та етнічних меншин: порівняльний аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів», виконаній в рамках планової тематики за 2005 р. в Українському центрі культурних досліджень Міністерства культури і туризму України<sup>12</sup>. Національно-культурні товариства як форму організації та представництва інтересів етнічних громад дослідила Лойко Л.<sup>13</sup>



Правове становище національних меншин та формування сучасного українського законодавства було предметом дослідження правників<sup>14</sup>. Крім того у 2003 р. був виданий відповідний збірник нормативно-правових актів<sup>15</sup>.

Оскільки національні меншини, як предмет наукового дослідження, вивчаються за різними характеристиками, зокрема етнічною ознакою та регіональним аспектом, у представленому тексті, враховуючи його обмежений об'єм, наведено у незначному обсязі приклади таких підходів. Серед праць, присвячених окремим народам на теренах України, є певний доробок, що розкриває життя, наприклад, грецької<sup>16</sup> спільноти та народу рома<sup>17</sup>. Регіональний підхід можна проілюструвати на прикладі Одеської області, де було у 90-ті роки започатковані видання, присвячені національним меншинам регіону<sup>18</sup>. Аналогічного характеру видання було підготовлено також у РФ<sup>19</sup>. Результати дослідження духовного розвитку національних меншин Одещини доповідалися на наукових конференціях<sup>20</sup>.

Прикладом поєднання регіонального та етнічного підходів є розвідки про поляків Житомирщини дослідника Рудницького С.В.<sup>21</sup> та публікації у виданнях «Українська полоністика» (Житомир, 2004. — Вип. 1. — 220 с., та Житомир, 2006. — Вип. 2. — 237 с.), «Полонія Житомирщини» (Житомир: ПНТЖ, 2003) тощо.

Що стосується джерельної бази вивчення національно-культурних товариств України, то серед них слід відзначити офіційні державні видання, такі як Президентський вісник, Офіційний вісник України, Інформаційний бюлетень Міністерства у справах національностей, міграції та культів, який пізніше було перейменовано на Вісник міністерства України у справах національностей та міграції, що видавався також під назвою Бюлетень Державного комітету України у справах національностей та міграції. Важливим джерелом вивчення проблеми є статистичні довідники<sup>22</sup>, довідники по громадських організаціях<sup>23</sup>, збірники документів і матеріалів<sup>24</sup>, тематичні наукові видання «Етнічні спільноти України: етнографічні особливості. Культура і побут народу України» (Вип. 3. — Київ, 2000), «Інформаційний збірник з міжнаціональних проблем. Спец. випуск. Матеріали Міжнаціонального Форуму України» (2000), журнал «Форум націй» тощо.

Важливий матеріал про життя національних меншин в Україні містять публіцистичні статті їх лідерів, зокрема І. Левітаса<sup>25</sup>, О. Фельдмана<sup>26</sup>, інтерв'ю, статті та доповіді державних службовців, покликаних вирішувати виникаючі проблеми. До таких відносимо Голів Держкомнацміграції України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини<sup>27</sup>.

Ще одним важливим джерелом вивчення життя національно-культурних товариств є видавані ними газети. Як приклад назвемо «Газета польська» (№№ 1–125 — 2002–2006 рр.) — громадсько-просвітницький щотижневик, засновником і видавцем якого є Польське наукове товариство у Житомирі.

### *Загальна характеристика феномену*

Щоб розкрити складові життєвого простору національних меншин й їх національно-культурних товариств, зусилля, спрямовані на їх розвиток і вдо-

сконалення слід окреслити кількісні показники цього феномену. Так, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. на території країни проживали представники понад 130 національностей і народностей, які разом з представниками корінної нації складали український народ. Разом з усією державою вони переживали злети і падіння становлення незалежної української держави, зокрема й скорочення кількості населення.

Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 році, що відобразили зміни етнонаціональної структури українського суспільства, справили значний вплив на розвиток етнополітичних процесів і стали основою для розробки нових моделей міжетнічної взаємодії.

Аналіз наведених нижче статистичних даних<sup>28</sup> засвідчує зростання темпів цього скорочення. Так, якщо за перше десятиліття незалежності (з 1900 р.) населення в цілому зменшилось на 2408,7 тис. осіб (в т.ч. в містах — на 1530,6, а в селах — на 878,1), то протягом 2000–2009 р. ці цифри становили (відповідно) 3286,1 тис. осіб (в т.ч. в містах 1751,4 тис. а в сільській місцевості — 1534,7).

	Кількість наявного населення		
	всього, тис. осіб	у тому числі	
		міське	сільське
<b>1990</b>	51838,5	34869,2	16969,3
<b>1991</b>	51944,4	35085,2	16859,2
<b>1992</b>	52056,6	35296,9	16759,7
<b>1993</b>	52244,1	35471,0	16773,1
<b>1994</b>	52114,4	35400,7	16713,7
<b>1995</b>	51728,4	35118,8	16609,6
<b>1996</b>	51297,1	34767,9	16529,2
<b>1997</b>	50818,4	34387,5	16430,9
<b>1998</b>	50370,8	34048,2	16322,6
<b>1999</b>	49918,1	33702,1	16216,0
<b>2000</b>	49429,8	33338,6	16091,2
<b>2001</b>	48923,2	32951,7	15971,5
<b>2002*</b>	48457,1	32574,4	15882,7
<b>2003</b>	48003,5	32328,4	15675,1
<b>2004</b>	47622,4	32146,4	15476,0
<b>2005</b>	47280,8	32009,3	15271,5
<b>2006</b>	46929,5	31877,7	15051,8
<b>2007</b>	46646,0	31777,4	14868,6
<b>2008</b>	46372,7	31668,8	14703,9
<b>2009</b>	46143,7	31587,2	14556,5

\* За даними Всеукраїнського перепису населення станом на 5 грудня 2001 року.

Аналогічні зміни відбувались і у різнонаціональному середовищі країни. До найбільш численних серед 130 національностей, які мешкають в Україні, статистика відносить (в міру зменшення кількості) росіян, білорусів, молдован, кримських татар, болгар, угорців, румун, поляків, євреїв, вірмен, греків, татар, циган, азербайджанців, грузин, німців та гагаузів. За винятком п'яти національностей, по всіх інших відбувалося зменшення їх представництва. Ця тенденція простежується на співставленні даних 1989 та 2001 років. Так, росіяни у 2001 р. у відсотках до 1989 р. становили 73,4%, білоруси — 62,7%, молдовани — 79,7, болгар 87,5, угорці — 96,0, поляки — 65,8%, греки — 92,9, татари 84,4, цигани 99,3, німці — 88,0, гагаузи — 99,9%. В силу відомих причин різко зменшилася кількість єврейського населення. Так, їх кількість 2001 р. у % до 1989 р. склала 21,3. А от кримські татари та народи Кавказу збільшили свою присутність в Україні. Кількість кримських татар збільшилась у 5,3 рази, вірмен — у 1,8. Азербайджанці у 2001 р. становили 122,2% від 1989 р, а грузини — 145,4%. Збільшилась в Україні на 12% й кількість румун.

Очевидно, що у національному складі населення України переважна більшість українців, чисельність яких становила 37541,7 тис. осіб, або 77,8% від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису населення 1989 року, чисельність українців зросла на 0,3%, а їх питома вага серед мешканців України — на 5,1. Та, незважаючи на таку кількісну перевагу, українці, як і інші народи, що мешкають в Україні потребують підтримки. Органи державної влади намагаються створювати необхідні умови життя представників різних націй і народностей, розвитку і функціонування їхнього життєвого простору, оскільки в процесі становлення громадянського суспільства на перший план виходить національне питання, особливо політика держави щодо національно-культурного розвитку України. Одним із шляхів вирішення цих проблем є розвиток громадських організацій національних меншин, як важливої частини українського третього сектору. Ці організації покликані виконувати вкрай актуальну для поліетнічного українського суспільства функцію — представлення групових інтересів різних громад, оскільки існування легітимних інститутів волевиявлення зменшує вірогідність виникнення етнічних конфліктів.

### ***Нормативно-правова складова функціонування культурних товариств***

Стратегію державної політики стосовно національних меншин, в тому числі її нормативно-правову складову формують цілий ряд структур, система яких з роками зазнавала змін. На законодавчому рівні працює Верховна Рада України, у складі якої діє Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин. У структурах уряду і президентської адміністрації функціонують головні управління з питань внутрішньої політики, до компетенції яких належать і питання міжетнічних взаємин.

Система законодавчих актів Української держави засвідчує, що вона, йдучи шляхом демократичних змін, демонструє повагу до етнічних почуттів своїх громадян й підтверджує право всіх на збереження та популяризацію їхньої культурної спадщини; гарантує повагу й рівноправну участь осіб, які належать

до різних етнічних спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства та допомагає їм в усуненні будь-яких перешкод на цьому шляху. Україна докладає зусилля до підтримки атмосфери взаєморозуміння і взаємодії між усіма етнічними компонентами українського суспільства.

Важливим кроком на шляху до становлення української держави, а також успішного національно-культурного розвитку на її території національних меншин було прийняття: «Акту проголошення незалежності України» (24 серпня 1991 р.), «Декларації прав національностей України» (1 листопада 1991 р.). Принципове значення в цьому відношенні мало прийняття Законів про громадянство України (8 жовтня 1991 р.), «Про біженців» (23 січня 1992 р.), «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 р.), Конституції України (28 червня 1996 р.). Зокрема, у статті 11 тут зазначається, що «... держава сприяє розвитку, етнічній, культурній, мовній та релігійній самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Таким чином Конституція Української держави гарантує захист прав та свобод всіх своїх громадян і в т.ч. національних меншин<sup>29</sup>.

Важливим кроком до запровадження міжнародних стандартів у сфері забезпечення прав національних меншин стала ратифікація 9 грудня 1997 р. Верховною Радою України Рамкової конвенції про захист національних меншин. Відповідно до статті 9 Конституції України Рамкова конвенція стала частиною національного законодавства. Наступним кроком в цьому напрямку стала ратифікація 15 травня 2003 р. (Закон № 802-IV) Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, підписаної від імені України 2 травня 1996 року в м. Страсбурзі. Законом про ратифікацію передбачалось зокрема, що положення Хартії застосовуватимуться до білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської мов<sup>30</sup>.

Демократичні перетворення в державі сприяли зростанню етнічної самосвідомості, зумовили рух національних меншин до самоорганізації та етнічної ідентифікації, визначення свого місця в суспільстві, культурного відродження, вивчення рідної мови, створення національно-культурних товариств та об'єднань. В Україні на початок 1999 р. діяло близько 270 національно-культурних товариств, 23 з яких мали всеукраїнський статус<sup>31</sup>.

Будівництво державних виконавчих структур, спрямованих на вирішення проблем національних меншин в Україні почалося з створення 12 лютого 1992 р. Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, покликаного реалізовувати державну етнонаціональну політику. Однак за час незалежності цей орган зазнавав неодноразових реорганізацій, трансформацій, був на грані повної ліквідації. Так, згідно з Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. на базі Комітету було утворено Міністерство України у справах національностей та міграції, а трохи більше ніж через рік — 25 липня 1994 р. — було створено Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Ще через майже півтора року — 26 грудня 1995 р. міністерству повернули його попередню назву — Міністерство України у справах національностей та міграції<sup>32</sup>.

Пошук раціональних форм співпраці держави і національних меншин відбувався із залученням представників самих національних меншин та їх організацій. Так, 13 листопада 1995 р. Президент України зустрівся з керівниками національно-культурних товариств та асоціацій. Були обговорені існуючі проблеми: відсутність приміщень, необхідних для роботи національно-культурних осередків; складнощі у відкритті недільних шкіл, які повинні були стати першоджерелами національного відродження через мову, культуру, звичаї; відсутність коштів на підручники, освітні програми, видавничу базу для видання літератури на рідній мові; відсутність кваліфікованих спеціалістів, які б могли навчати рідною мовою; відсутність коштів на різного роду культурні заходи: конкурси, концерти, фестивалі тощо. Вихід з даної ситуації було знайдено у створенні Ради національних меншин при Президентові України<sup>33</sup>. Однак і зміни у структурі центральних органів влади продовжувались. Так, 26 липня 1996 р. Указом Президента України «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України» було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції (Держкомнацміграції), перед яким ставилося завдання забезпечувати реалізацію державної політики у сфері міжнаціональних взаємин, прав національних меншин та української діаспори. Для задоволення потреб національних меншин було ухвалено також Державну програму відродження та розвитку освіти національних меншин України<sup>34</sup>. Про увагу держави до проблеми культурного відродження і розвитку народів, що мешкали в Україні свідчить також затвердження Кабінетом міністрів України 1 березня 1999 р. Комплексних заходів щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2001 р. Проте реалізація їх ускладнювалась постійними реорганізаціями державних органів, покликаних співпрацювати з етнічними групами: влітку 2000 р. Держкомнацміграції України було ліквідовано. Для вирішення питань, що належали до його компетенції, в складі Міністерства юстиції було утворено Державний департамент у справах національностей та міграції. При цьому виникла загроза втрати організованої при комітетові Ради представників громадських організацій національних меншин, як важливого каналу співпраці та діалогу держави з етнічними громадами. Тому Указом Президента України від 22 липня 2000 р. було утворено консультативно-дорадчу Раду при Президентові України<sup>35</sup>. До її складу увійшли 32 керівники всеукраїнських, обласних і міських національно-культурних товариств.

Наступним кроком реорганізацій став Указ Президента за № 836/2001 «Про Державний комітет України у справах національностей та міграції» підписаний 13 вересня 2001 р., яким на базі департаменту Міністерства юстиції знову було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції. Цей важливий документ ще раз підтвердив, що Україна послідовно продовжує курс на гармонізацію міжнаціональних відносин, підтримання атмосфери доброзичливості та консолідації всього українського суспільства, відновлення історичної справедливості щодо народів, депортованих за радянських часів, забезпечення прав біженців, задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами держави<sup>36</sup>.

Реорганізації продовжувалися і в наступні роки. З 2007 р. Державний комітет України у справах національностей та міграції розширив коло своїх повноважень і одержав назву Державний комітет у справах національностей та релігій. Проте всі ці зміни мали одну спільну рису — вони підтверджували, що Україна послідовно продовжує курс на гармонізацію міжнаціональних відносин, підтримання атмосфери доброзичливості та консолідації всього українського суспільства, відновлення історичної справедливості щодо народів, депортованих за радянських часів, забезпечення прав біженців.

Проявом уваги Президента України до проблеми життєдіяльності національно-культурних товариств стало його розпорядження від 21 вересня 2001 р. «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств». Основна увага в цьому документі зосереджена на розв'язанні найгостріших етнокультурних проблем, зокрема: встановлення відповідно до законодавства мінімального розміру плати за оренду державного та комунального майна; безоплатне надання будівель і споруд для задоволення національно-культурними товариствами своїх культурно-просвітницьких потреб, державна підтримка друкованих видань та телеорганізацій, що висвітлювали діяльність національно-культурних товариств, розвиток аматорського мистецтва. Надалі, з метою реалізації розпорядження президента «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств», у січні 2002 р. дорученням Кабінету Міністрів України затверджені Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2005 р. та у вересні 2002 р. — Заходи щодо державної підтримки збереження культурної спадщини кримських караїмів і кримчаків на період до 2005 р.

Ознакою нинішнього законотворчого процесу стає тісна співпраця Держкомнацміграції України з профільними комітетами і фракціями, окремими народними депутатами Верховної Ради України, залучення їх до проведення фахової експертизи законопроектів. Така співпраця сприяє прозорому та публічному обговоренню документів, що готуються, з участю громадських організацій національних меншин. Так, при Комітеті Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин у 2007 р. створена спільна робоча група з питань підготовки нової редакції Закону України «Про національні меншини в Україні». Започатковується практика спільних засідань згаданого Комітету та Держкомнацміграції України, на яких розглядаються нагальні питання, пов'язані із станом забезпечення потреб національних меншин, та за результатами яких приймаються відповідні рішення. Держкомнацміграції України намагається постійно співпрацювати з міжнародними організаціями, науковими установами, національно-культурними товариствами, окремими експертами, які переймаються проблемами міжнаціональних відносин і забезпеченням прав національних меншин.

Надзвичайно важливим виявився проведений у 2002 році за ініціативи Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та за підтримки ОБСЄ моніторинг забезпечення прав національних меншин у шести областях України. Рекомендації за його результатами, сформульовані експертами цих організацій, були враховані в планах роботи Держкомнацміграції. Під його егідою та з

участю Ради Європи у 2003 році, зокрема, було проведено міжнародну конференцію з питань імплементації Рамкової конвенції про захист національних меншин в національне законодавство, видання тексту Рамкової конвенції українською, кримськотатарською, а також російською, болгарською, грецькою, угорською та румунською мовами.

Новим кроком на шляху вирішення проблем національних меншин стало затвердження у травні 2009 р. Положення про Раду представників Всеукраїнських громадських організацій національних меншин. Функціонуючи на громадських засадах, ця Рада представників Всеукраїнських громадських організацій національних меншин у своїй діяльності зобов'язана керуватися Конституцією України та законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами Держкомнацрелігій, а також самим Положенням. До складу Ради увійшли делеговані представники Всеукраїнських громадських організацій національних меншин. Основними її завданнями визначені: розроблення пропозицій до законів України, актів Уряду, концепцій державних цільових програм, інших нормативно-правових актів із питань міжнаціональних відносин і забезпечення прав національних меншин в Україні; аналіз стану розвитку міжнаціональних відносин в Україні, сприяння гармонізації міжнаціональних відносин, збереження громадської злагоди в суспільстві і, таким чином — сприяння Держкомнацрелігій у діяльності щодо реалізації державної етнонаціональної політики. Серед важливих завдань, які поставила перед собою Рада представників Всеукраїнських громадських організацій національних меншин, також вжиття заходів щодо попередження будь-яких проявів розпалювання міжнаціональної ворожнечі, запобігання можливості встановлення привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, релігійних та інших переконань, етнічного походження, за мовними або іншими ознаками та сприяння національним спільнотам у просвітницькій і виховній роботі з формування у громадян України історичної, національної свідомості та патріотизму тощо. Відповідно до покладених на неї завдань Рада ініціює й бере участь у проведенні публічних заходів (національних і пам'ятних свят, фестивалів, конкурсних оглядів тощо), які сприяють духовному відродженню національних меншин України. Сприяє висвітленню цих подій у засобах масової інформації; підтримує ініціативи національних спільнот щодо створення навчальних закладів різних типів (недільних шкіл, факультативів, курсів, гуртків тощо) з вивчення мови, історії та культури національних меншин; надає організаційну допомогу діяльності національно-культурних товариств, сприяє задоволенню потреб національних меншин в Україні у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, освітніх потреб навчання рідною мовою, вивчення та поваги до державної мови та мов національних меншин України, толерантного ставлення до носіїв різних мов і культур; через Держкомнацрелігій взаємодіє з центральними і місцевими органами виконавчої влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, громадськими організаціями національних меншин та ін. При цьому рішення Ради мають рекомендаційний характер. Однак, у її засіданнях як запрошені особи можуть брати участь народні депутати України, представники Секретаріату Президента України,

Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, представники національно-культурних організацій, які не мають статусу Всеукраїнських, представники громадськості та незалежні експерти, що покликано гарантувати високий рівень рішень, що мали прийматися, та можливості їх реалізації<sup>37</sup>.

Вирішення матеріально-побутових проблем в царині міжнаціональних відносин і, зокрема, забезпечення Ради представників Всеукраїнських громадських організацій національних меншин — приміщенням, засобами зв'язку, створення необхідних умов для роботи та проведення її засідань, оскільки вона стала постійно діючим консультативно-дорадчим органом було болючою проблемою, яка вирішувалась досить важко.

Відповідні дорадчо-консультативні органи з участю національних меншин створені і при облдержадміністраціях. Діяльність цих органів з участю органів виконавчої влади спрямована на дослідження та вивчення всього спектра проблем громадського життя етнічних спільнот і підготовку на цій основі конкретних пропозицій для вироблення відповідних управлінських рішень як на місцевому, так і на всеукраїнському рівнях. Обласні та місцеві Ради представників національно-культурних товариств працювали з населенням окремих регіонів з кінця 90-х рр. а тому у 2004 р. деякі з них, як наприклад Рада Одеської області відзначала ювілейну дату — п'ять років заснування<sup>38</sup>.

Важливими ланками системи вироблення державної етнічної політики та управління її реалізацією є Республіканський комітет у справах національностей та депортованих громадян Автономної Республіки Крим, а також відповідні підрозділи на місцевому рівні — відділи у справах національностей та міграції обласних державних адміністрацій. Крім того, питаннями організації і вдосконалення життєвого простору національних меншин разом з Державним комітетом та структурами президентської і обласних та міських державних адміністрацій, опікуються також підрозділи ряду міністерств, зокрема Міністерства культури і мистецтв та Міністерства освіти і науки.

### ***Кількісні та якісні характеристики діяльності***

В результаті сприятливої політики і уваги держави до життєвого простору національних меншин та цілеспрямованих зусиль громадськості різних національностей станом на 1 січня 2002 р. загальна кількість організацій тільки національно-культурного спрямування досягла 785, у тому числі зі всеукраїнським статусом — 32. Найбільше таких об'єднань було у Донецькій (89), Одеській (70), Дніпропетровській (40) областях та в Києві (57)<sup>39</sup>. Процес утворення різноманітних громадських об'єднань силами представників національних меншин продовжувався і в наступні роки. Так, у 2002 р. було зареєстровано Всеукраїнську ромську організацію «Конгрес ромів України». І вже восени 2003 року в країні нараховувалося 1076 національно-культурних товариств різного рівня<sup>40</sup>.

Однак, є й інша статистика даного явища. За інформацією журналу «Вісник етнополітики» № 18, 1–15 грудня 2004 р. в Україні було зареєстровано близько



420-ти національно-культурних товариств, з яких 33 мали статус всеукраїнських. В Автономній Республіці Крим офіційно функціонувало 29 товариств, у Вінницькій області — 10, у Волинській області — 12, в Дніпропетровській — 9, в Донецькій — 19, в Житомирській — 18, в Закарпатській — 27, в Запорізькій — 12, в Івано-Франківській — 8, в Київській — 19, в Кіровоградській — 13, в Луганській — 17, в Миколаївській — 11, в Одеській — 26, в Полтавській — 7, в Рівненській — 7, в Сумській — 5, в Тернопільській — 8, в Харківській — 11, в Херсонській — 12, в Хмельницькій — 8, в Черкаській — 15, в Чернівецькій — 12, в Чернігівській — 14, в м. Києві — 68, у м. Севастополі — 26. Частина з цих організацій мала статус регіональних представництв всеукраїнських національно-культурних товариств, однак, в будь-якому випадку, кожна з 420 організацій мала власну організаційну структуру і, у більшості випадків, прагнула представляти інтереси своєї громади і сприяти забезпеченню прав її членів. Зрозуміло, що кожна з цих організацій мала свій рівень і джерела фінансового забезпечення, свої можливості, свої важелі впливу, свій рівень взаємодії з представниками власної громади, з органами державної влади, свої особливі проблеми та надбання<sup>41</sup>.

Важливим фактором, що сприяє, чи навпаки — обмежує можливості громадських організацій і, зокрема національно-культурних товариств, у реалізації своїх цілей, є фінансування. Частина з організацій отримує фінансову допомогу від держав, які історично є батьківщиною представників тієї чи іншої громади. Однак, у більшості своїй, національно-культурні товариства можуть розраховувати лише на себе і на ті кошти, які виділяються їм з державного бюджету України. При цьому Верховна Рада затверджує перелік всеукраїнських громадських організацій, яким держава надає матеріальну допомогу, а місцеві громадські організації національних меншин, які переважають серед національно-культурних товариств, не мають можливості отримати цільове фінансування з державного бюджету. Виділяються кошти цим організаціям переважно з місцевих бюджетів а також за тими переліченими бюджетними програмами, більшість з яких реалізуються по лінії Державного комітету України у справах національностей та міграції. Так, у 2007 р. в Закарпатській області відповідно до статті 16 Закону України «Про національні меншини в Україні» з Державного бюджету України і місцевих бюджетів на підтримку діяльності національно-культурних товариств виділено майже 1,5 млн. грн.<sup>42</sup> А у Чернівецькій області на заходи Програми підтримки національно-культурних товариств, етнічних громад та української діаспори у 2008 р. з обласного бюджету було витрачено 69 тис. 849 грн. У 2009 році на проведення культурологічних заходів етнічними громадами області виділено 70 400 грн.<sup>43</sup>

Оскільки є розбіжність у визначенні громадських організацій за різними (наприклад, соціологічним і юридичним) підходами, то в представленому матеріалі за основу їх визначення покладено політологічний підхід: діяльність організації за змістом має бути спрямована на відродження культури меншини, що охоплює розвиток літератури, мови, живого мовлення, освіти (шкільної і вищої), вишкіл кадрів етнічної інтелігенції, розвиток мистецтва, книгодрукування, преси, теле-радіомовлення, релігії, повернення і відбудову культових

споруд, відродження побутових традицій, звичаїв тощо. Їх констатуючими ознаками є спонтанність, добровільність і незалежність дії, що спирається на громадський характер праці членів і характеризується структурною незалежністю від держави. Аналізовані товариства виконують, за класичним підходом, функції, властиві групам інтересів, тобто функції артикулювання інтересів, узгодження потреб та інформування<sup>44</sup>.

Національно-культурні товариства виступають провідниками відродження і розвитку мов, звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань національних меншин. З їхньої ініціативи створюються національно-культурні центри, театри, музеї, школи. Ведеться пропаганда досягнень у творчості художніх колективів, зокрема шляхом організації та проведення національно-регіональних фестивалів, оглядів, конкурсів, а також через Всеукраїнський фестиваль національних меншин «Всі ми діти твої, Україно!». Разом з державними і науковими установами ці товариства багато роблять для вивчення історичної та культурної спадщини етнічних спільнот. Для задоволення культурно-мистецьких потреб національних меншин України створено 30 російських театрів, Київський циганський театр «Романс», угорський театр у м. Береговому Закарпатської області. При національно-культурних товариствах діє майже дві тисячі колективів художньої самодіяльності. Серед них найбільш відомі єврейські театри «Мазлтов» та «Штерн», польський фольклорний ансамбль «Яскулки», німецький камерний хор «Оранта», татарський танцювально-хоровий колектив «Дуслик» та інші.

Держава сприяє випуску літератури мовами національних меншин. У 2007 р. відзначила 10-річчя свого заснування Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин. За роки існування редакції у семи регіонах України вийшло в світ понад 500 видань, присвячених культурі, мові, традиціям і звичаям етносів України.

Реалізується щорічна програма випуску літератури мовами національних меншин України, спрямована на задоволення етнокультурних та освітніх потреб представників різних національностей. Лише за останні чотири роки видано близько 350 назв книжок мовами етнічних спільнот: підручників, словників, творів дитячої та художньої літератури.

Мовами національних меншин видається понад 1,4 тисячі періодичних видань, з них 1,3 тисячі — російською мовою. Додатками до газети «Голос України» виходять «Арагац» — вірменської громади, «Конкордія» — румунської, «Еврейские вести» — єврейської, «Роден край» — болгарської, «Дзеннік Кійовські» — польської громади<sup>45</sup>.

Всі вище означені складові життєвого простору національних меншин, що мешкають в Україні, переконливо відображаються в діяльності національно-культурних товариств, які використовують всі можливості, надані державою. І оскільки друге місце за чисельністю посідають росіяни, аналіз їх життєвого простору почнемо з діяльності їх товариств. Кількість росіян в Україні порівняно з переписом 1989 року зменшилася на 26,6% і нараховувала на дату перепису 8334,1 тис. осіб. Питома вага росіян у загальній чисельності населення зменшилась на 4,8 і складала 17,3%. Вони нерівномірно розселені на території

України. В результаті історичних обставин, особливостей промислового розвитку вони осіли переважно у східних та південних областях України, а в Автономній Республіці Крим становлять переважну більшість населення — 58,3%.

### *Російські національні товариства*

Становлення політичного руху росіян в масштабах країни пов'язане з виходом у 1999 р. на загальноукраїнську арену львівської групи російської етнічної еліти. Найбільш швидкими темпами політизація російської етнічності відбулася на Кримському півострові, де на 2003 р. нараховувалось 20 організацій росіян. Першою потужною етнополітичною силою російської етнічної групи на загальноукраїнському рівні став Російський рух України, який задекларував свою прихильність ідеям приєднання України до союзу Росії та Білорусі, надання статусу державної російській мові, «відмови від моноетнічної моделі державного будівництва і переходу до поліетнічної», підняття авторитету православ'я і Української православної церкви (Московського патріархату), стратегічної співпраці з рухами інших етнічних спільнот України.

У найбільш русифікованих областях півдня та сходу, де проживає більшість російської діаспори країни, діє 22 національно-культурних товариства, в Західній Україні — 16, в Центральній та Північній — 11. В областях, де не зареєстровано жодного національно-культурного товариства, діють відділення загальноукраїнських організацій<sup>46</sup>.

В цілому ж етнокультурні інтереси російської національної меншини в Україні представляють майже 100 громадських об'єднань. Чотири з них мають статус всеукраїнських, зокрема Товариство російської культури «Русь», Національне культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание», громадські організації «Російський рух України» і «Російська община України». Організаційну і матеріальну допомогу у проведенні численних заходів згаданих товариств надає Державний комітет України у справах національностей та релігій<sup>47</sup>.

Діяльність цих громадських структур в окремих регіонах за своїм змістом досить відрізняється. Так, «Російський рух України», який має свої осередки практично по всіх великих містах України, в Криму — під впливом своїх політично заангажованих лідерів — перетворився скоріше на політичну ніж на національно-культурну структуру. А як приклад поміркованої діяльності членів цього товариства можна навести приклад Кіровограду, де мешкає багато російськомовного населення, етнічних росіян. Тут активно діє відділення Всеукраїнської громадської організації «Російський рух України». У Кіровограді ця організація виникла майже одночасно із львівською<sup>48</sup>. Свого часу, коли діяльність «Російського руху України» лише розпочиналась, його активісти в Кіровограді виступили ініціаторами створення безкоштовних курсів української мови. Тоді була нагальна потреба добре опанувати українську мову, особливо у державних службовців. Таким чином ставилося завдання допомогти російськомовним кіровоградцям. Такі курси активно працювали протягом трьох років, але через політичну нестабільність в країні і відсутність цілеспрямованості така

потреба зникла і просвітницька функція товариства зосередилась на роботі клубу «Російське слово». На його засіданнях відвідувачам пропонується ознайомитись із творами російських митців, поетів та прозаїків, про творчість яких хотіли б дізнатись члени клубу. Проводилися вечори, присвячені Олександру Вертинському, Володимиру Висоцькому, Олександру Блоку, Олександру Пушкіну. Несподівано повний зал зібрав вечір, присвячений Олександру Твардовському. Безумовно, «Російський рух України» — організація, яка передбачає обов'язкове членство. Але усі його заходи в місті — відкриті, і таким чином відбувається залучення широкого кола прихильників — усіх, хто хоче добре знати російську культуру, мову та літературу.

Важливою частиною діяльності національно-культурного товариства росіян Кіровограду є проведення концертів. Вокальний колектив «Отрада» став візитівкою організації. До нього входять переважно люди похилого віку, які співають не тільки російські, а й українські, білоруські народні пісні.

Ще одним напрямком діяльності національно-культурного товариства росіян Кіровограду є проведення і активна участь у фестивалі національних культур «Степова веселка», який відбувається у Кіровограді кожних два роки. Тут презентують свою творчість різноманітні колективи з усієї області.

Досить плідною є співпраця «Російського руху України» з посольством та консульськими установами Російської Федерації. Завдяки їй діти міста неодноразово виїздили на канікули до Росії. Зокрема, подорожували по Золотому кільцю, їздили до Петербурга, Москви, інших визначних міст. Брали участь у Днях Росії, які проходили в Одесі, дитячі творчі колективи представляли Кіровоград у національно-культурних фестивалях, які відбувались в тій же Одесі, Миколаєві. Також діти членів «Російського руху України» неодноразово були учасниками різноманітних літературних та культурних конкурсів, які проходили безпосередньо в Росії, виборювали там призові місця.

Таким чином на місцевому рівні російська громада створює собі комфортний і духовно насичений життєвий простір.

### ***Регіональні особливості системи національно-культурних товариств***

При аналізі регіонального зрізу проблеми звернемо увагу на різні частини країни і, зокрема на південну Одеську область та західні області України.

Одеська область розташована на півдні України та представляє собою приморський і прикордонний регіон, який займає територію 33,4 тис. кв. км. До її складу входять 26 районів. Із 134 національностей які за статистичними даними називають Україну своєю Батьківщиною, 133 проживають в Одеському регіоні. При цьому особи некорінної національності становлять понад 45% населення області. При переважанні українського населення (54,6%) в області проживають росіяни (27,4%), болгари (6,3%), молдовани (5,5%), євреї (2,6%), гагаузи (1,0%), білоруси (0,8%), поляки (0,2%), вірмени (0,2%), цигани (0,15%), татари (0,14%), німці (0,13%), албанці (0,07%), чехи, греки тощо. Найбільш строкатими у національному відношенні є південно-західні частини регіону межиріччя Дністра та Дунаю. Тут переважає українське населення — 35,8%,

болгари — 24,8%, росіяни — 17,7%, молдовани — 15,2%, гагаузи — 4,6% та ін. У північних та центральних районах населення більш однорідне та складається в основному з українців<sup>49</sup>.

З 1988 по 2003 рр. на території Одеської області, було створено понад 50 товариств, члени яких, розуміючи свою приналежність до окремого народу, самоорганізувалися та етнічно ідентифікувалися.

Дослідник національно-культурних товариств Одещини Христенко В.В. вважає, що однією з умов стабільності національної ситуації в Одещині було саме створення національно-культурних товариств. В процесі їх формування автор виділяє 3 етапи: I — 1988–1996 рр. — період виникнення та початкового становлення національно-культурних товариств народів, які здавна заселяли територію Одещини. Одним з перших етнічно-культурних товариств в області, став грецький національний клуб «Еллада», створений 5 вересня 1988 р. У 1990 р. в Одесі, завдяки прогресивно налаштованій інтелігенції, яка виступала за відродження та розвиток культури, традицій, звичаїв і національної самосвідомості свого народу, було створено ще три обласних товариства: вірменської культури, болгарське дружество, Одеське ім. А. Міцкевича відділення Спільки поляків в Україні. У листопаді 1991 р. виникла Всеукраїнська Асоціація корейців України. У 1992 р. завдяки плідній роботі робочих рад області з питань розвитку та збереження культурної спадщини національних меншин, виникають грузинське національно-культурне товариство «Сакартвело» та обласне німецьке національно-культурне товариство «Відергебурт». Наступний рік ознаменувався створенням найбільшої кількості національно-культурних товариств, серед яких: обласне осетинське земляцтво «Алан», обласний азербайджанський культурний центр «Достлуг», Асоціація болгарських національно-культурних товариств та організацій України, обласне дагестанське земляцтво «Дагестан», Всеукраїнська національно-культурна молдавська Асоціація «Лучаферул». В подальшому, щорічно, до 1996 р. виникають ще вісім товариств: міське чеське товариство «Чеська бесіда», міська організація «В'єтнамське земляцтво», Асоціація Ромів м. Ізмаїл та Ізмаїльського району, обласна община греків «Відродження», Товариство культури «В'єтнам», обласне відділення товариства дружби «Україна–Південно-Африканська республіка», регіональне єврейське просвітнє об'єднання, Асоціація «Україна–Ізраїль».

Перший період дослідник характеризує слабкою організацією в роботі, майже відсутністю допомоги з боку органів обласної ради в діяльності новостворених національно-культурних товариств. Для усунення цих недоліків, 21 жовтня 1993 р. була створена обласна Асоціація національно-культурних та культурно-освітницьких товариств області, яка включала 23 товариства.

II етап — 1998–1999 рр. — характеризується бурхливим розвитком існуючих національно-культурних товариств та створенням нових товариств народів колишнього СРСР, наприклад: товариства татарської та башкирської культур, Всеукраїнської національно-культурної молдавської Асоціації, обласного гагаузького національно-культурного товариства «Бірлік», обласного ромського конгресу «Бахтало дром», Асоціації Ромів м. Кілії та району, Руської національної громади «Русич», національно-культурного об'єднання громадян

«Білорусь», Асоціації Ромів м. Татарбунари та Татарбунарського району, відділення Всеукраїнської громадської організації «Руський рух України», обласної організації «Узбекське земляцтво». Що стосується подальших років — III етапу, то він характеризується як період стабілізації розвитку та діяльності національно-культурних товариств, їх підтримки з боку держави та Ради представників національно-культурних товариств, створення нових осередків національних меншин на Одещині. У 2000–2001 рр. були відкриті: Румелійське національно-культурне товариство «Малий Буялик», земляцтво «Чже-Цзян», Китайське земляцтво, міського чеське товариство «Чеська родина», громадське об'єднання «Німецька молодь в Одеському регіоні», болгарський культурно-просвітницький клуб «Огнище», обласна спілка болгарської молоді, обласна об'єднана єврейська громада, обласна регіональна організація Конгресу Азербайджанців України, обласна китайська громада, національно-культурне об'єднання «Афганська община». За 2002–2003 рр. було зареєстровано ще 13 організацій: Товариство польської культури «Полонія», асоціація африканських біженців, обласне товариство «Україна-Індія», обласне товариство ромської культури «Романі збора», центр німецької культури «Центр зустрічей», Російська рада Одеської області, Громадська організація «Общинний дім єврейських знань “Морія”», обласна громадська організація «Культурний фонд ім. Христо Ботєва», обласна громадська організація сприяння дружбі індійського та українського народів «Четак», обласне товариство голландсько-української дружби, Білгород-Дністровське молдавське культурно-освітнє товариство, Південноукраїнське товариство національної курдської історії та культури, обласна громадська організація «Союз Греків»<sup>50</sup>.

Аналогічні процеси відбувались і у західному регіоні країни, наприклад на Львівщині, де зареєстровано більше 30 національно-культурних товариств. Федерація національних меншин Львівської області об'єднує як представників народів колишніх республік СРСР, так і представників зарубіжних країн. Так, російська громада представлена тут Російським товариством ім. О. Пушкіна, що діє з 1988 р. Крім того тут розміщено Координаційну раду російських общин і організацій Львівщини, Українське товариство російської культури ім. А. Сахарова та Львівську громадську організацію «Руська община». Культуру народів Далекого Сходу Росії бережуть і примножують члени Львівської обласної організації духовної культури Далекого Сходу.

Велику суспільно-політичну активність виявляють мешканці Львівщини єврейської національності. Вони об'єднані в низку національно-культурних товариств, таких як Галицьке єврейське земляцтво, Львівська обласна об'єднана єврейська община «Золота троянда», Єврейське агентство Галичини «Сохнут-Україна», Єврейське товариство ім. Шолом-Алейхема, Єврейський Благодійний фонд «Хесед-Ар'є», який діє з 1998 р. Координаційну роботу здійснює Єврейське «Об'єднання комітетів».

Діють в регіоні Білоруське національно-культурне товариство та Білоруська община Львівської області, та Львівське обласне вірменське культурне товариство «Гай» й Львівська вірменська громада «Ахпюр». З 1993 р. тут діє також Львівська філія Товариства литовців України «Медейна».

Серед представників націй і народностей країн «далекого зарубіжжя» надзвичайно активні на Львівщині німці. Вони об'єднані навколо Центру Німецької Культури Львівської області. Тут з 1988 р. діє Львівська обласна молодіжна організація «Німецька молодь». Пізніше були створені Львівське обласне німецьке товариство «Дойчес Гайм», Львівська міська організація «Німецький сеньйорклуб» та Львівське молодіжне товариство «Дойчес Югенд». Досить високу активність виявляють мешканці Львівщини грецької національності. Вона об'єднані у Грецький благодійний фонд «Панагія», Грецьку общину Львівської області «Еллінес». Проте, найстарішою громадською організацією типу культурно-національного товариства у Львові є «Ческа беседа», яка діє тут з 1876 р. З 1988 р. працює Товариство польської культури Львівщини. Трохи пізніше було утворено Словацьке товариство ім. М.Р. Штефаніка. Серед мешканців Львівщини є люди з нетрадиційних для України регіонів світу. Вони об'єднані у Львівську обласну громадську організацію «Арабський Культурний Центр», Західно-Український нідерландський клуб та буддійську громаду «Карм Че Лінг».

У Львові також розташовані такі координуючі діяльність національно-культурних товариств структури, як Конфедерація національних товариств західних областей України та Західноукраїнське Грецьке національно-культурне товариство ім. К. Корніяктоса, яке діє з 1993 р.<sup>51</sup>

Що стосується Закарпатської області, то станом на 2004 р. тут діяло 51 громадське об'єднання національних спільнот та етнічних груп, в тому числі 11 — угорської, 15 — ромської (13 товариств і 2 асоціації), 4 — словацької, 3 — російської, 5 — русинської, 4 — румунської, 2 — німецької та 2 — єврейської. По одному об'єднанню мають польська, вірменська, білоруська та азербайджанська громади. Було також зареєстроване громадське товариство — «Еллада», яке об'єднало греків Закарпаття<sup>52</sup>. У Чернівецькій області на середину 2009 р. функціонує 22 національно-культурних товариства. Серед них румунські, польське, австрійсько-німецьке, молдавське, білоруське, корейське, вірменське, єврейські та інші<sup>53</sup>.

### ***Співпраця влади і громадськості***

Розв'язання існуючих проблем значною мірою залежать від тісної співпраці органів виконавчої влади на місцях із громадськими організаціями національних меншин та підвищення ефективності роботи у сфері забезпечення прав національних меншин. Такі всеукраїнські громадські об'єднання, як Асоціація національно-культурних об'єднань України, Українське товариство російської культури «Русь», Єврейська Рада України, Асоціація корейців України, Асоціація єврейських організацій і громад України, Спілка поляків України, Демократична спілка угорців України, Всеукраїнське національне культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание», Федерація грецьких організацій в Україні, Асоціація болгарських національно-культурних товариств, нагромадили значний досвід суспільної діяльності, спільно з органами виконавчої влади здійснюють заходи, спрямовані на задоволення етнокультурних потреб пред-

ставників своєї національності, що сприяє міжетнічній взаємодії та консолідації українського суспільства.

Так, при Харківській облдержадміністрації працює Рада представників громадських організацій національних меншин, склад якої затверджено розпорядженням її голови 15 червня 2005 р. У структурі облдержадміністрації також передбачений і працює відділ у справах національностей, працівники якого увійшли до цієї Ради. Поряд із ними туди ж увійшли біля 30 голів правлінь національно-культурних товариств азербайджанців, білорусів, татар, росіян, грузин, болгар, караїмів, ромів, корейців, осетин, дагестанців, циган, вірменів, євреїв, німців, поляків, греків<sup>54</sup>. Так само Закарпатська обласна держадміністрація приділяє значну увагу питанням забезпечення прав національних меншин краю. На 2004 р. в області була створена унікальна мережа освітніх та культурно-мистецьких закладів, що зробило Закарпаття базовою областю у забезпеченні державної політики та соціальних гарантій представників національних меншин. В Ужгороді діють єдиний в Україні Центр культур національних меншин Закарпаття, крім того, в Мукачеві — Центр німецької культури «Паланок»», в смт Солотвино Тячівського району — Центр румунської культури і в обласному центрі — Центр ромської культури «Романі Яг». Мовами нацменшин проводилося навчання у 128 загальноосвітніх школах області, видавалося 30 періодичних видань. Однак тут, як і в інших регіонах були свої складнощі. Так, у 2004 р. лідери національних спільнот поділилися проблемами, з якими стикаються в роботі. Йшлося, в основному, про фінансову підтримку та поліпшення матеріально-технічної бази товариств. Так, виконавчий директор музичного товариства «Лаутарі» Вільмош Пап просив посприяти в кінцевому вирішенні питання з приміщенням для ромського театру та фінансуванням його діяльності, а голова Закарпатського угорськомовного наукового товариства Петро Лизанець — про допомогу у виданні українсько-угорського словника. Товариства отримували підтримку керівництва області. Зокрема, було підтримано і прохання єврейського товариства про встановлення на території колишнього цегельного заводу по вул. Минайській в Ужгороді пам'ятного знаку жертвам Голокосту (у роки війни тут було єврейське гетто)<sup>55</sup>.

Важливу роль в процесі становлення національно-культурних товариств Одеської області відіграла облдержадміністрація, яка виражено відносилась до ситуації в регіоні і спрямувала свою діяльність на підтримку національно-культурних товариств, які стали осередками не тільки національної самобутності окремих народів, що проживають на території Одеської області, а й місцем, де сформувався толерантне відношення як до своєї нації, так і до інших. Хоча так було не завжди. В січні 1994 р., проаналізувавши стан розвитку національної ситуації в області, правління Асоціації національно-культурних товариств виступило з заявою про відсутність допомоги з боку органів влади в організації її діяльності. У відповідь на це, в березні 1994 р., у складі обласної адміністрації була створена Комісія по міжнаціональному та етнонаціональному відродженню<sup>56</sup>, що дозволило значно поліпшити ситуацію<sup>57</sup>. У 1999 р. була створена Рада представників національно-культурних товариств Одеської області при управлінні у справах національностей та міграцій Одеської облдерж-



адміністрації, до складу якої на той час ввійшла 21 організація. Як свідчить моніторинг міжетнічної ситуації, в ряді областей України намітилася позитивна тенденція у вирішенні питань стосовно виділення приміщень для потреб національно-культурних товариств. Станом на 2007 р. особливо відзначилися у співпраці Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська та Чернівецька облдержадміністрації<sup>58</sup>. Підведення підсумків такої співпраці було проведено 21 листопада 2007 р., коли Рада національних товариств України проводила конференцію керівників національно-культурних товариств України «Національні меншини і державні установи»<sup>59</sup>.

В Україні за часи незалежності почав накопичуватися певний досвід вирішення проблем національних меншин та їх національно-культурних товариств. Так, ще 5 січня 1990 р. у Сімферополі відбувся пленум Кримського обкому партії, на який були запрошені голови культурно-освітніх товариств, представники наукової і творчої інтелігенції, ініціативних груп кримських татар, працівники засобів масової інформації. Розглядалася проблема гармонізації міжнаціональних відносин у Криму. Проведенню пленуму ЦК передувало широке обговорення громадськістю області проекту основних напрямів діяльності комуністів, спрямованої на те, щоб своєчасно усувати суперечності, що виникають на національному ґрунті. Відзначалось, що особливо непросто проходить процес поновлення в правах і повернення на землю предків народів, висланих у роки сталінських репресій. Це, насамперед стосувалося кримських татар, за останні два роки їх переїхало до 50 тисяч осіб<sup>60</sup>.

Слід відзначити, що держава організаційно й фінансово сприяє відзначенню днів культури національних меншин, пам'ятних дат, релігійних та обрядових свят. Щороку проводяться культурно-мистецькі акції: Форум національних культур «Усі ми діти твої, Україно!», Всеукраїнський фестиваль «Ми — українські», Міжнародний циганський фестиваль «Акмала», численні обласні фестивалі румунської, угорської, польської, корейської, молдовської та грецької культур, що здобули визнання не лише в Україні, але й за її межами<sup>61</sup>. Тільки на прикладі осені 2007 р. можна переконатися в активній життєвій позиції представників національних меншостей та їх національно-культурних товариств. Так, 14–16 вересня 2007 р. Асоціація німців України при фінансовій підтримці Благодійного Фонду «Товариство Розвитку» (м. Одеса), Гете-Інституту (м. Київ), Державного комітету України у справах національностей та релігій, Міністерства культури та туризму України провела IV Всеукраїнський фестиваль німецької творчості «Сонячний промінь — 2007» («Sonnenstrahl — 2007») у м. Євпаторія, АР Крим. 15 вересня 2007 року у селищі Старомлинівка Великоновосілківського району Донецької області відбувся традиційний фестиваль грецької культури «Мега юрти», присвячений 75-річчю Донецької області. У фестивалі брали участь активісти грецьких товариств, кращі грецькі художні колективи, майстри народної творчості та спортсмени України, багатонаціональна громадськість регіону та гості з Греції та СНД. 13–17 вересня 2007 року у Бахчисараї та його околицях проводився I Міжнародний етнографічний фестиваль «Караїми збирають друзів». У програмі були передбачені виступи професійних артистів та самодіяльних творчих колективів, проведення науково-

практичних конференцій і семінарів, відвідування єдиного діючого храму — кенаса в Євпаторії. Фестиваль проводився Всеукраїнською асоціацією кримських караїмів разом з кримським університетом культури, мистецтв і туризму. 18 листопада 2007 року в смт Первомайське (АР Крим) в районному Будинку культури проходив Х ювілейний Фестиваль кримськотатарського мистецтва «Гузель Кырым». Проведення заходу мало на меті відродження національних традицій, обрядів, розвиток народної творчості і культури. У фестивалі взяли участь кримськотатарські творчі колективи: вокально — інструментальні та хореографічні ансамблі, солісти-вокалісти, поети, читці, гумористи, театральні колективи<sup>62</sup>. За підтримки обласної влади Чернівецької області місцеві національно-культурні товариства щороку проводять румунський фестиваль весни «Мерцішор», єврейське національне свято «Пурім», фольклорний фестиваль «Буковинські зустрічі», традиційне румунське свято «Лімба ноастре чя ромине» («Наша рідна румунська мова»), фестиваль румунських різдвяних звичаїв та колядок «Флоріле далбе», «Еменесчану» (літературно-мистецькі вечори, присвячені черговій річниці від дня народження та від дня смерті М. Емінеску), Міжнародний фольклорний дитячий фестиваль «Веселка Буковини», а також відзначення за національними традиціями найбільших релігійних свят<sup>63</sup>.

### *Міждержавне співробітництво*

Збереженню зв'язків з країною походження та створенню нормального мікроклімату у життєвому просторі громадян України — представників національних меншин сприяє міждержавна співпраця на двосторонньому рівні. Вдалим прикладом такої співпраці можна вважати VII засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури, в якій активну участь взяли представники словацьких громадських організацій України та українських громадських організацій Словаччини. Співголовою згаданої Комісії від України у 2007 р. був в.о. Голови Держкомнацрелігій Г.Д. Попов. 25 вересня 2007 р. у Києві відбулося її засідання, на якому було обговорено стан співробітництва України і Словаччини у сфері національних меншин, освіти та культури, зокрема стан виконання протоколу попереднього VI засідання, що проходило в 2003 р. у Братиславі, а також визначені перспективні напрями розвитку міждержавної співпраці по згаданих галузях на найближчі роки. У роботі засідання брали також участь представники Секретаріату Кабінету Міністрів України, Закарпатської облдержадміністрації, Міністерства закордонних справ, Міністерства освіти і науки, Міністерства культури і туризму, Державного комітету телебачення і радіомовлення. За підсумками роботи засідання співголовами Комісії було підписано протокол<sup>64</sup>.

На забезпечення прав національних меншин станом на квітень 2007 р. була спрямована діяльність змішаних міжурядових українсько-угорської, українсько-румунської, українсько-словацької та українсько-німецької комісій. Нині готуються пропозиції щодо створення аналогічних українсько-молдовської й українсько-польської комісій. Діяльність таких комісій є передумовою плідного стратегічного партнерства України з іншими зарубіжними державами в питаннях забезпечення прав національних меншин.

Завдячуючи такій двосторонній співпраці стало можливим й проведення 15 та 17 листопада 2007 р. в м. Сімферополі Днів німецької культури, організаторами яких виступило Республіканське товариство німців Криму «Відергебург» («Відродження»), за підтримки Державного комітету України у справах національностей та релігій і Республіканського комітету національностей. Програмою була передбачена зустріч керівництва АР Крим з представниками німецьких бізнес-кіл, проведення «круглого столу» на тему «Взаємодія німецьких громадських організацій з органами виконавчої влади», концерт німецьких аматорських колективів<sup>65</sup>.

### *Проблеми і здобутки*

Проте слід відзначити, що у той час, коли відбувається об'єктивний процес активізації громадської діяльності національно-культурних товариств, їхньої безпосередньої участі в державотворчих процесах, деякі національно-культурні товариства залучаються до політичної діяльності (що не відповідає їхній статутній діяльності), розповсюджуючи друковану продукцію сумнівного змісту та штучно роздмухуючи пристрасті навколо нібито звуження існуючих прав національних меншин. За час проведення виборчої кампанії в Україні в пресі неодноразово з'являлися повідомлення про підтримку того чи іншого кандидата з боку представників певної національної громади. У виключній більшості випадків виразниками таких звернень були голови національно-культурних товариств, які офіційно не мають статусу, який дозволяв би їм говорити від імені всієї громади. Тим більше, що від імені тієї чи іншої національної меншини часто виступають одразу декілька національно-культурних товариств, представники яких можуть мати різні політичні переконання. Так, керівники більше 20 національно-культурних товариств Закарпаття оприлюднили під час «помаранчевої революції» 2004 р. звернення, у якому підтримували Віктора Яковича та висловлювали обурення з приводу дій опозиції<sup>66</sup>.

Однак в цілому значна подвижницька робота керівників національно-культурних товариств у справі відродження національних культур була високо оцінена Українською державою. Окремі представники національних меншин удостоєні державних відзнак і нагород. Зокрема, 10 грудня 2001 р. Президент України підписав Указ «Про нагородження активістів національно-культурних товариств України», яким за вагомий особистий внесок у відродження і розвиток національних культур народів України, плідну мистецьку і громадську діяльність нагородив орденом «За заслуги» III ступеня президента Асоціації болгарських національно-культурних товариств та організацій України (м. Одеса) Кіссе А.І., президента Ради національних товариств України (м. Київ) Левітаса І.М. та голову асоціації «За міжнародний мир і злагоду» (м. Київ) Огульчанського Ю.А. Крім того, було присвоєно почесні звання: «Заслуженого діяча мистецтв України» головному режисерові Берегівського угорського драматичного театру, Закарпатська область — Віднянському А.Й. та голові Херсонського міського товариства циган Іваненку Ю.М.; «Заслуженого художника України» — скульпторові Медведєву В.Л. (м. Київ); «Заслуженого працівника

культури України» голові громадської організації «Рада національних товариств Миколаївської області» Каймаразову С.-М. Д.; президентові Асоціації корейців Лі С.Д. (м. Київ), голові українсько-чеського культурно-просвітницького товариства «Вишеград» Мухіній Л.Ф. (м. Київ), президентові Всеукраїнського національного культурно-просвітницького товариства «Русское собрание» Потаповій А.В. (м. Київ), голові Федерації грецьких товариств України (м. Маріуполь) Поценко-Пічаджи О.І. (Донецька область), президентові Всеукраїнського татарського культурного центру «Туган-Тел» Хуснутдінову К.М. (Київ.)

Хоча, слід відзначити, що поряд з великим позитивом, що має місце у зусиллях держави і представників національних меншин щодо впорядкування, вдосконалення та розвитку життєвого простору представників різних народів, що мешкають в Україні, ряд питань культурно-просвітницької спрямованості залишаються невирішеними. Нагальним завданням у зазначеній роботі є переведення в практичну площину виконання указів, розпоряджень Президента України, рішень Уряду щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств. Ця робота має бути багатогранною, із залученням фінансового, організаційно-технічного і фінансового потенціалів центру та регіонів<sup>67</sup>. На сьогодні актуальними залишаються такі питання як забезпечення національно-культурних товариств приміщеннями, забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів, з викладанням мовами національних меншин, підручниками та навчально-методичною літературою, розширення та збереження існуючої мережі таких навчальних закладів, поповнення фондів бібліотек літературою, що виходить рідними мовами етнічних спільнот.

Нагальним є пошук дієвих механізмів практичної реалізації положень законів, актів Президента та Уряду України, міжнародних норм та стандартів у галузі забезпечення прав національних меншин, при прийнятті управлінських рішень з питань функціонування та фінансової підтримки діяльності громадських об'єднань, спрямованих на розвиток їх культурної та мовної самобутності.

Актуальними залишаються питання і щодо заснування на українському телебаченні та радіо спеціальних програм з роз'яснення законодавства у сфері захисту прав національних меншин, формування в українському суспільстві толерантності та міжнаціональної злагоди, історії розвитку культур національних меншин; надання підтримки національно-культурним товариствам у заснуванні періодичних видань рідними мовами. Дуже прикро, що роками не виконується Розпорядження Президента України про відкриття в м. Києві Центру культур національних меншин України. Громадськість вимагає прискорити вирішення питання щодо надання приміщення для створення Будинку національностей у м. Києві<sup>68</sup>.

Значні перспективи вивчення проблеми життєвого простору національних меншин та їх національно-культурних товариств впливають зокрема, з результатів дискусій та «круглих столів» з участю науковців, фахівців та представників громадських організацій національних меншин, які свідчать про відсутність узгоджених підходів до чіткого визначення понять «національна меншина», «національно-культурна автономія», «компактність та дисперсність проживання», а також критеріїв, за якими можна було б представників тих чи інших

етносів України відносити до національних меншин. Йдеться, зокрема, про такі параметри, як кількісний склад, структурованість, тривалість проживання на даній території, наявність зафіксованих пам'яток історії та культури тощо. І визначаючи свою політику на майбутнє, держава, в особі Держкомнаціміграції України, з огляду на курс інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур з участю міжнародних організацій, конструктивно працюватиме й надалі над розв'язанням проблем, пов'язаних із забезпеченням прав національних меншин, задоволенням їхніх мовно-освітніх та інформаційних запитів. Відзначаючи тенденцію до зростання ваги етнополітичних процесів у суспільному розвитку України, варто зосередити увагу на виробленні відповідних моделей міжетнічної взаємодії з тим, щоб ці процеси були керовані й мали позитивний вплив на розвиток українського суспільства.

Незалежна Українська держава, спираючись на вікові традиції співжиття на її території представників різних етносів, дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб усіх етнічних спільнот. Тому одним з пріоритетних напрямів державної етнополітики на сучасному етапі є забезпечення гармонійного співіснування громадян України різних національностей, їхнього вільного етнокультурного розвитку. І вагомий внесок у вирішення цього великого завдання вносять національно-культурні товариства — активні творці досконалого життєвого простору і своєї спільноти і всієї держави.

### ПРИМІТКИ:

---

<sup>1</sup> Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. — К., 2000. — 447с.

<sup>2</sup> Коч С.В. Етнічність у сучасному політичному процесі: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Одеська держ. юридична академія. — О., 2000. — 19 с.; Рушковская Е.И. Статус национальных меньшинств: отечественный и международный опыт: Дис... канд. полит. наук: 23.00.02 / Одесская национальная юридическая академия. — О., 2000. — 165 л.

<sup>3</sup> Лісничук О.В. Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 2000. — 20 с.

<sup>4</sup> Москаленко О.М. Конфліктно — консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин: Дис...канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. — К., 2000. — 187 с.

<sup>5</sup> <http://www.socd.univ.kiev.ua/PUBLICAT/SOC/YEVTUKH/index.htm>

<sup>6</sup> Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. — К., 1995. — 272 с.; Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку. — К., 1997. — 272 с.

<sup>7</sup> Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К., 1997. — 214 с.; Його ж. Урядові та громадські організації у системі етнополітичного менеджменту України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2001. — Вип. 15. — С. 136–143; Його ж. Етнополітичний менеджмент // Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник. — К., 2003. —

С. 220–226; *Леонова А.О.* Етнокультурна політика України. — К.: ІПК-ПК, 1998. — 228 с.; *Лозко Г.С.* Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. — К.: «АртЕк», 2001. — 304 с.

<sup>8</sup> *Троциньський В., Шевченко А.* Пошуки згоди і миру в сімействі (концептуальні засади етнополітики) // Віче. — 1997. — № 10.

<sup>9</sup> Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. / О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін. — К., 2002. — 312 с.; *Тимофєєв С.* Міжетнічні конфлікти та роль держави в їх вирішенні <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/pidruchniku/22/25.pdf>

<sup>10</sup> *Наулко В., Кривцова В.* Тенденції розвитку етнопонаціональних процесів: міжетнічні взаємини на сучасному етапі // Проблеми міграції. — 2000. — № 1. — С. 28–36; *Табачник Д., Попов Г., Воронін В., Пилипенко Т.* Розвиток етнопонаціональних відносин в Україні. Стан. Тенденції. Перспективи. — вид-во «Світ». — К. 2007.

<sup>11</sup> Процеси культурної самоорганізації національних меншин в Україні (проблеми і перспективи) // Сучасність. — 2001. — № 3.; Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи / За ред. Р. Чілачава. — К., 2004. — 382 с.

<sup>12</sup> [http://www.culturalstudies.in.ua/zv\\_2005\\_1\\_13.php](http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2005_1_13.php) 31.01.2009.

<sup>13</sup> *Лойко Л.* Національно-культурні товариства як форма організації та представництва інтересів етнічних громад, опубліковано 14.09.06 // <http://www.poglyad.com/article/531/?PHPSESSID=59083b2d0b1f3948c437c4461d48de05>

<sup>14</sup> Національні меншини України у ХХ ст. (Національно-правовий аспект) / М.І. Панчук, В.О. Зонайлович та ін.: І.Ф. Курас (гол. ред.); ІІІЕНД НАН України, К., 2000; *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). — Львів, 2001. — 482 с.; *Котигоренко В.* Формування сучасного українського законодавства у сфері етнопонаціональних відносин: єдність і протилежності концептуальних засад / Наукові записки Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень НАН України. — К., 2002. — Вип. 22. — С. 64–111.

<sup>15</sup> Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. — К., 2003.

<sup>16</sup> *Пряхин Ю.Р.* Реалізуя концепцію національного культурного відродження (о работе греческого общества «Эллада») // Відродження. — 1994. — № 3–4; *Ішуніна Н.* Етнокультурне відродження греків України: Київське грецьке товариство «Еллада» // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. — К., 2000. — Вип. 4.

<sup>17</sup> *Давида С.* Молоді роми України // Відродження. — 2000. — № 1; *Савченко А.* Перший з'їзд громад Рома в Україні // Міжнаціональний конгрес «Злагода». — 2002. — № 3.

<sup>18</sup> Етнічна карта півдня України (соціокультурний та етнополітичний аспекти). Випуск 1. Одеська область. Під заг. ред. О.П. Якубовського. — Одеса, 1996; Христенко В.В. Національно-культурні товариства Одещини: етапи формування. — Ізмаїльський державний гуманітарний університет. — <http://intkonf.org/hristenko-v-v-natsionalno-kulturni-tovaristva-odeschini-etapi-formuvannya/> 30.10.2009; *Атанасова Н.* Многонациональный одесский край // ДНК Информационно-аналитический журнал. — 2004. — № 5 (8).

<sup>19</sup> Многонациональный Одесский край. — М., 1997. — Т. 1.

<sup>20</sup> *Супруновський І.П.* Представники національних меншин Одещини — рівноправні громадяни вільної України. // Духовність і культура у формуванні особистості та відродженні національної самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Одеса, 1999. — С. 19–24.

<sup>21</sup> *Рудницький С.В.* Динаміка реєстрації польських національно-культурних товариств Житомирщини у 1989–2004 рр. // *Ucrainica Polonica.* — Київ–Житомир, 2005. —

Том. 2. — С. 216–222; *Його ж.* Координаційна рада польських громадських організацій Житомирщини // Громадський вектор. Інформаційний бюлетень громадських організацій. — Житомир, 2006. — № 3 (9) — С. 18–19; *Його ж.*, у співавторстві з *Сухачовим С.* Джерельна база дослідження польських національно-культурних товариств як умова аналізу функціонування інститутів громадянського суспільства. — в кн. Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року). — Львів, ЦПД, 2008. — 308 с.

<sup>22</sup> Національний склад та мовні ознаки населення Житомирської області. Статистичний збірник // Житомирське обласне управління статистики. — Житомир, 2003. — 87 с.

<sup>23</sup> Довідник громадських організацій України. Ресурсний центр розвитку громадських організацій «ГУРТ». — К., 1997. — 382 с.; Київ: національно-культурні товариства та земляцтва: Довідник. — К., 2000. — 104 с.; Довідник неурядових організацій та установ — учасників українсько-польської співпраці // Українсько-польський — польсько-український форум. — К., 2001. — 90 с.

<sup>24</sup> Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / Редкол.: І.Ф. Курас (голова), М.І. Панчук та ін. — К., 1994; Етнополітика в Україні: Документи і матеріали. — К., 1998.

<sup>25</sup> *Левітас І.* Ми не відчуваємо себе пасинками України, ми її діти (національні меншини) // Золоті ворота. — 1994. — № 3. — С. 36–42.

<sup>26</sup> *Фельдман О.* Поєднання зусиль заради міжнаціонального миру, міжетнічного порозуміння. Статті, виступи, інтерв'ю / Асоціація національно-культурних об'єднань України. — К., 2001. — 40 с.; *Фельдман О.* Ми працюємо перш за все по тих напрямках, де є наявними спільні інтереси національних меншин // Голос України. — 2001. — 27 березня.

<sup>27</sup> Стабільність міжнаціональних відносин в Україні — наше основне завдання / Розмова Т. Хорунжої з Головою Держкомнацміграції України Г.Г. Москалем // Форум націй. — 2003. — № 10/17 (жовтень). — С. 3; *Москаль Геннадій.* Міжетнічне — значить всеукраїнське // Голос України. — 2003. — 17 січня; Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2000. — 377 с.

<sup>28</sup> Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — <http://www.ukrstat.gov.ua/> 02.11.2009.

<sup>29</sup> Конституція України. — Київ, 1996 р. — С. 5.

<sup>30</sup> Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 30, ст. 259.

<sup>31</sup> <http://www.uazakon.com/document/spart61/inx61738.htm> 26.05. 2009.

<sup>32</sup> Етнополітика в Україні: Документи і матеріали. — К., 1998. — С. 179, 181, 182.

<sup>33</sup> *Христенко В.В.* Національно-культурні товариства Одещини: етапи формування. — Ізмаїльський державний гуманітарний університет. — <http://intkonf.org/hristenko-v-v-natsionalno-kulturni-tovaristva-odeschini-etapi-formuvannya/> 30.10.2009.

<sup>34</sup> <http://www.uazakon.com/document/spart61/inx61738.htm> 26.05. 2009.

<sup>35</sup> Урядовий кур'єр. — 2000. — 24 липня.

<sup>36</sup> [http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=157232&cat\\_id=43161](http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=157232&cat_id=43161)

<sup>37</sup> [http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=48991&cat\\_id=45922](http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48991&cat_id=45922)

14.06.09.

<sup>38</sup> Одеса: Управління у справах національностей та міграції Одеської облдержадміністрації, 2004. — С. 3–42.

<sup>39</sup> *Чілачава Р., Пилипенко Т.* Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин України // Сприяння поширенню толерантності у

поліетнічному суспільстві. — С. 51, 305–306; <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/1343.htm> 02.04.2009.

<sup>40</sup> Стабільність міжнаціональних відносин в Україні — наше основне завдання // Форум націй. — 2003. — № 10/17 (жовтень). — С. 3.

<sup>41</sup> <http://www.ucipr.org.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=index&catid=35> 25.09.2009.

<sup>42</sup> <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/1343.htm> 02.04.2009.

<sup>43</sup> <http://zik.com.ua/ua/news/2009/04/07/176320> 30.10.2009.

<sup>44</sup> Рудницький С., Сухачов С. Джерельна база дослідження польських національно-культурних товариств як умова аналізу функціонування інститутів громадянського суспільства. — в кн. Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 року). — Львів, ЦПД, 2008. — 308 с.

<sup>45</sup> <http://www.uazakon.com/document/spart61/inx61738.htm> 26.05.2009.

<http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/1343.htm> 02.04.2009.

<sup>46</sup> Нагірний В.М. Політизація російської етнічності в Україні (1991–2002 рр.). — Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К., 2003. — 19 с.

<sup>47</sup> Мазука Л., Тищенко Ю. Як живеться росіянам в Україні? — <http://dobrovol.org/toread/65/> 23.09.2009.

<sup>48</sup> [http://www.kr-rada.gov.ua/rosiani\\_kirovograd.html](http://www.kr-rada.gov.ua/rosiani_kirovograd.html) 30.10.2009.

<sup>49</sup> Одеська обласна державна адміністрація. Одещина 10 років незалежності України. — м. Одеса, 2001 р. — С. 5–10; 222–236.

<sup>50</sup> Христенко В.В. Національно-культурні товариства Одещини: етапи формування. — Ізмаїльський державний гуманітарний університет. — <http://intkonf.org/hristenko-v-v-natsionalno-kulturni-tovaristva-odeschini-etapi-formuvannya/> 30.10.2009.

<sup>51</sup> Підготовлено за матеріалами сайту [http://www.cultureandtourism.lviv.ua/uk/outreach/cult\\_orgs/](http://www.cultureandtourism.lviv.ua/uk/outreach/cult_orgs/) 30.10.2009.

<sup>52</sup> <http://news.uzhgorod.ua/novosti/7617/>

<sup>53</sup> <http://zik.com.ua/ua/news/2009/04/07/176320> 30.10.2009.

<sup>54</sup> <http://www.kharkivoda.gov.ua/show.php?page=913&lang=ru> 30.10.2009.

<sup>55</sup> <http://news.uzhgorod.ua/novosti/7617/>

<sup>56</sup> Многонациональный Одесский край. — М., 1997. — Т. 1. — С. 144–159.

<sup>57</sup> Сунруновський І.П. Представники національних меншин Одещини — рівноправні громадяни вільної України. // Духовність і культура у формуванні особистості та відродженні національної самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Одеса, 1999. — С. 19–24.

<sup>58</sup> <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/1343.htm> 02.04.2009.

<sup>59</sup> [http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=48991&cat\\_id=45922](http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48991&cat_id=45922) 14.06.09.

<sup>60</sup> Радянська Україна. — 1990. — 7 січня; Кримська правда. — 1990. — 6, 9 січня.

<sup>61</sup> <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/1343.htm> 02.04.2009.

<sup>62</sup> [http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=48991&cat\\_id=45922](http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48991&cat_id=45922) 14.06.09.

<sup>63</sup> <http://zik.com.ua/ua/news/2009/04/07/176320> 30.10.2009.

<sup>64</sup> [http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=48991&cat\\_id=45922](http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48991&cat_id=45922) 14.06.09.

<sup>65</sup> [http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=48991&cat\\_id=45922](http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48991&cat_id=45922) 14.06.09.



<sup>66</sup> <http://www.ua-reporter.com/uk/print/2487> 30.10.2009.

<sup>67</sup> <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/1343.htm> 02.04.2009.

<sup>68</sup> Рекомендації учасників Всеукраїнської наради громадських організацій національних меншин (25 червня 2007). — [http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=A215A5D5EF20D8458B86C29AF3B64CF5?art\\_id=48539&cat\\_id=45926&search\\_param=%D0%B2%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9&searchForum=1&searchPublishing=1](http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=A215A5D5EF20D8458B86C29AF3B64CF5?art_id=48539&cat_id=45926&search_param=%D0%B2%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9&searchForum=1&searchPublishing=1) 29.07.2009.

*Барановська Н.П.*  
(Інститут історії України НАН України)

## **ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ: ЧОРНОБИЛЬСЬКА СКЛАДОВА**

Події на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції справили значний вплив на всі сторони життя як суспільства в цілому, так і окремої людини, змінивши якість і суть життєвого простору України та багатьох її громадян.

Поняття «життєвий простір», яке у XIX — на початку XX століття мало суто геополітичний зміст, згодом перейшло з геополітики до політичної психології та інших сфер суспільствознавства. Вивченням цієї проблеми, з моменту її постановки у XIX столітті німецьким географом Ф. Ратцелем, займалися дослідники різних напрямків: екологи, політологи, психологи, культурологи. В межах соціальної філософії і психології розвиток уявлень про простір в цілому привів до появи та розробки категорії «життєвий простір». Схема аналізу життєвого простору, запропонована А. Лефевром передбачає три рівні: просторово-предметний, соціальний і ментальний. Завдяки К. Левіну<sup>1</sup> сучасна політологія визначає життєвий простір як складну конструкцію з чотирьох основних чинників: фізичний, економічний, правовий і культурно-політичний (ідеологічний). Зрозуміло, що життєвий простір людини не обмежується лише матеріальними потребами, а захоплює сфери права, релігії, культури, політики<sup>2</sup>.

Значну увагу питанню «буття людини у просторі буття» приділяв на початку XX століття Вернадський В.І., пізніше — Гумільов Л.М.<sup>3</sup> Певні напрацювання у вивченні життєвого простору мають російські соціологи і політологи новітнього часу<sup>4</sup>. Цікавим у світлі поставленої проблеми видається філософське дослідження, виконане у Нижньому Новгороді<sup>5</sup>.

Українська філософська, психологічна та політологічна думка також пропонувала чимало продуктивних теоретичних парадигм аналізу життєвого простору людини. Звертаючись до початків української філософії, і зокрема, до філософії Г.Я. Сковороди, ми бачимо, що філософ намагався сконструювати життєвий простір людини не тільки за допомогою раціонально визначених філософських понять, а й за допомогою того, з чим повсякденно має справу людина і що одночасно має для неї вирішальне значення. Він ділив світ на два начала: вічне та тлінне. Переважного значення філософ надавав Вічному, нетлінному началу. Людина як мікрокосм, на його переконання, містить у собі також два начала, які поєднуються один з одним: у тлінному відображається нетлінне. В людині над тлінним стоїть дух. До нього й зводив Сковорода сутність життя. Філософія Г.С. Сковороди є своєрідним пошуком і визначенням

українським народом свого місця в суспільно-історичному процесі, а кожної людини — у її життєвому просторі.

У новітні часи українські науковці аналізують життєвий простір зокрема як географічний, історичний, соціальний, культурний та доглибинно-психічний чинник, що обумовлює формування національного характеру<sup>6</sup>. Зокрема Л.В. Сохань визначає життєвий простір особистості як поле її життєдіяльності<sup>7</sup>; Т.М. Титаренко характеризує життєвий світ як цілісність, що поєднує внутрішній психічний світ і зовнішні його прояви в поведінці, спілкуванні, діяльності<sup>8</sup>; Злобіна О.Г. з колегами досліджує образно-символічний простір сучасного українського суспільства<sup>9</sup>, а П.П. Горностай — життєву компетентність в умовах обмеженості життєвого світу<sup>10</sup>.

Що стосується чорнобильського аспекту життєвого простору — то він також став предметом досліджень, і в першу чергу — соціологів України, які з 1995 р. почали видавати збірник «Чорнобиль і соціум». Були підготовлені й інші праці<sup>11</sup>. У 2005 р. опубліковано книжку Н. Ходорівської «Чорнобиль і людина». Соціальна адаптація<sup>12</sup>, в якій окреслено зміни картин світу потерпілих, проведено ситуаційний аналіз умов життя, що сформувалися у різних макрогруп.

Не залишила байдужою громадськість і науковців екологічна ситуація, що склалась в країні після аварії. На початковому етапі незалежності України з'являються публікації, що відображають реакцію спільноти на екологічну ситуацію в країні<sup>13</sup>.

Таким чином бачимо, що проблема життєвого простору аналізується у геополітиці, соціології, соціальній психології та філософії, інших суміжних науках. Використання для аналізу простору людини як методологічного прийому дуалістичного принципу Ю. Хабермаса «системний світ — життєвий світ»<sup>14</sup> дозволив визначити життєвий простір людини як такий, що конструюється, структурується та організується. Однак, що стосується наукових знань і громадської думки про наслідки Чорнобильської катастрофи, як фактор життєвого простору, розрив між ними продовжує існувати і сьогодні<sup>15</sup>.

### **Концептуальне бачення проблеми**

Життєвий світ людини можна умовно розділити на зовнішній світ — частину довкілля, яке вона вважає своїм життєвим середовищем, в якому здійснює активну життєдіяльність; і внутрішній — світ власної уяви, переживань, мрій і спогадів. В цілому ж життєвий простір — як найбільш загальне поняття, що охоплює всю сферу життєвих людських реалій, вимірюється трьома рівнями: природний, соціальний та особистий простори<sup>16</sup>.

Розробка поняття «життєвий простір» людини у його співвідношенні із проблемою феномена техніки, зокрема такої її складової, як атомна енергетика, атомні електростанції, в понятійно-категоріальному апараті позиціонує себе як основа можливого нового бачення техніки, культури, природи у їх співвідношенні з людським буттям. В сучасних умовах технічний артефакт є важливою системоутворюючою та смисловою домінантою життєвого простору людини, а його місце, роль і функції в системі життєвого простору людини визначається

типом цивілізаційного розвитку. В свою чергу цивілізаційний шлях залежної майже до кінця XX століття України привів до уніфікації і звуження життєвого простору людини під впливом технічного артефакту, яким беззаперечно є Чорнобильська АЕС, деформації життєвого простору спільноти на значній території. Сучасна криза техногенної цивілізації є багато в чому проблемою співіснування людської сутності із своїм творчим началом, неможливістю раціональної локалізації штучного (в даному разі — технічного артефакту) як в предметному просторі, так і у сфері повсякденного буття, соціально-історичних перетвореннях, духовних устремліннях і т.д.<sup>17</sup>

Україна, як і будь-яка держава, як географічний і біологічний організм, що розвивається<sup>18</sup>, є об'єктом і суб'єктом геополітики. Її географічне розташування, економічний та демографічний потенціал визначили геополітичний контекст чорнобильської проблеми. Перебування держави в центрі Європейського континенту та специфічна роза вітрів зумовили надзвичайно широке поширення радіоактивного забруднення в Північній півкулі планети, що, в свою чергу, обумовило на початковому етапі високий рівень уваги до цієї проблеми в світі, оскільки, як зазначалось у письмовій декларації № 247, поданій Раді Європи стосовно Чорнобиля, «Трагедія в тому, що то був не просто нещасний випадок на ядерному реакторі — за ефектом це дорівнює ядерному удару в мирний час»<sup>19</sup>.

Якщо виходити з того, що геополітика — це політологічна концепція, що вбачає у політиці тої чи іншої держави (головним чином зовнішній) визначальну роль географічних факторів<sup>20</sup>, то розташування на території України радіоактивно небезпечного об'єкту, що виник у 1986 р. після вибуху на 4-му енергоблоці і мав величезний вплив на зовнішньополітичну діяльність держави, є досить важливим геополітичним чинником, який справив значний вплив на глобальні зміни на даній території. Геополітичний контекст чорнобильської катастрофи для України, маючи два аспекти — зовнішній і внутрішній, — засвідчив кардинальні зміни в міжнародному становищі держави та її зовнішній політиці, та зумовив колосальні зміни у системі розселення українського народу на приналежній йому території.

### ***Радіоактивне забруднення територій — фактор змін життєвого простору***

Забруднення територій після аварії та проблеми переселення, породжені радіоактивним забрудненням — головні питання життєвого простору України й українців. Оцінка ситуації та засади рішень, що приймалися, витікають із дозових навантажень на території та їх мешканців. Ще задовго до аварії в книзі «Обеспечение радиационной безопасности при эксплуатации АЭС» виданій 1982 р. у Вільнюсі Інститутом фізики АН ЛитРСР, було опубліковано статті Л.А. Ільїна та І.А. Ліхтарьова — в майбутньому відомих діячів, пов'язаних з вирішенням чорнобильських проблем<sup>21</sup>. Відповідно до їх бачень, ситуація, що склалась після вибуху на 4-му енергоблоці ЧАЕС могла бути схарактеризована як нереальна і неможлива. За початковими даними територія, забруднена цезієм-137 в діапазоні до 40 Ки/км<sup>2</sup> в Україні становила 377,5 тис. га з населенням

майже 1,5 млн. чоловік<sup>22</sup>. За пізнішими уточненими даними внаслідок викиду радіоактивних матеріалів із зруйнованого 26 квітня 1986 року четвертого блока Чорнобильської АЕС забрудненими виявилось понад 53,5 тис. квадратних кілометрів території України. Найбільш забрудненою стала територія зони відчуження, з якої в 1986 р. було проведено евакуацію населення<sup>23</sup>, що стало одним з найважливіших завдань державних структур на той момент.

На початковому етапі ця забруднена територія визначалась як 30-ти кілометрова зона, а пізніше, після вивчення конкретної ситуації із забрудненням територій після аварії, враховуючи вплив викидів об'єкта «Укриття» на навколишнє середовище та, згідно досліджень, проведених спеціалістами Інституту біофізики Міністерства охорони здоров'я, Державним санітарним наглядом України було затверджено 10-ти кілометрову зону особливої радіаційної небезпеки. 30-ти кілометрова зона набула статусу «Чорнобильської зони відчуження» з складною лінією її кордону, що визначається конкретними рівнями забруднення. Периметр її сягає 223,5 км, з яких 34 км проходять кордоном з Білоруссю.

Щоб запобігти поширенню забруднення значних територій протягом літа 1986 р. на майданчику ЧАЕС проводилась величезна робота: докладались зусилля до припинення викидів радіоактивних речовин із зруйнованого реактора у довкілля; будувались підреакторна плита (для запобігання потрапляння радіоактивності з реактора у ґрунт), укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком, цілий комплекс захисних та гідротехнічних споруд, зокрема, було проведено обвалування ґрунтом правого берега р. Прип'ять, будувалась так звана «стіна в ґрунті» (протифільтраційна стіна — глибока траншея в ґрунті заповнена бентонітом), дренажна завіса між ставком-охолоджувачем ЧАЕС та р. Прип'ять, загороджувальні та фільтрувальні дамби на випадок весняної повені, пастки для мулу з радіонуклідами та ін. Крім того проводилась колосальна робота по всій країні, зокрема на територіях, що потрапили під вплив викидів із зруйнованого блоку: проводився дозиметричний контроль води, ґрунтів, повітря, рослинного і тваринного світу, докладались зусилля до дезактивації будівель і довкілля тощо.

У зону лиха потрапило близько 36545 тис. га найбільш густо заселених українських земель, де проходило формування українського етносу, відбувалися важливі державотворчі процеси та проходило буденне життя багатьох поколінь, пам'ять про які залишилася в археологічних, історичних, архітектурних пам'ятках, які відбивають духовний світ і рівень цивілізованості народу, що століттями мешкав на цих територіях. Понад 90 тисяч жителів мальовничого Полісся назавжди залишили свої домівки.

За радянських часів проблеми, які виникли після чорнобильської катастрофи, вирішувалися на підставі постанов та розпоряджень ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, наказів міністерств та відомств, які мали грифи «таємно». Аналогічні рішення приймалися на рівні керівних органів і в УРСР.

На законодавчому рівні оформлення статусу зони почалося у 1991 р., коли було прийнято закони Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» (27 лютого 1991 р.) та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (28 лютого 1991 р.). До них

неодноразово вносились зміни і доповнення. З метою уточнення та вдосконалення цих законодавчих актів були прийняті розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 вересня 1991 року № 245-р, від 12 січня 1993 року № 17-р, від 27 січня 1995 р. № 37-р та постанови Кабінету Міністрів України від 25 березня 1993 року № 217, від 29 серпня 1994 року № 600, від 14 вересня 1994 року № 639, від 26 жовтня 2000 року № 1610 та ін. В результаті склалась система районування, яка визначила чотири зони залежно від рівня забрудненості: *зона відчуження* — це територія, з якої проведено евакуацію населення у 1986 р.; *зона безумовного (обов'язкового) відселення* — територія що зазнала інтенсивного забруднення довго живучими радіонуклідами; *зона гарантованого добровільного відселення та зона посиленого радіоекологічного контролю*<sup>24</sup>.

До переліку населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок чорнобильської катастрофи, включено 76 населених пунктів зони відчуження, що розташовані на території Київської (Чорнобильський та Поліський р-ни) та Житомирської (Народицький та Овруцький р-ни) областей, в тому числі міста Чорнобиль, Прип'ять та залізнична станція Янів. Так, з Народицького району Житомирської області до переліку потрапили села Довгий Ліс, Мотилі, Нове Шарне та Омельники. З Овруцького району — села Деркачі, Журба та Липські Романи.

Найбільше населених пунктів — 58-м — опинились в зоні відчуження з Чорнобильського району. Це — села Андріївка, Бенівка, Бички, Буда, Буряківка, Глинка, Городище, Городчан, Залісся, Замошня, Запілля, Зимовище, Новошепеличі, Опачичі, Оташів, Паришів, Плютовище, Річиця, Роз'їждже, Розсоха, Рудня-Вересня, Рудня-Іллінецька, Рудьки, Іванівка, Стара Красниця, Іллінці, Старі Шепеличі, Старосілля, Кам'янка, Стечанка, Копачі, Теремці, Корогод, Терехів, Коцюбинське, Товстий Ліс, Кошарівка, Усів, Кошівка, Хутір Золотнів, Красне (Машівська с/р), Чапаєвка, Красне (Товстоліська с/р), Черевач, Крива Гора, Чистогалівка, Купувате, Ладичичі, с-ще Чорнобиль-2, Лелів, Ямпіль, Машеве, Нова Красниця, Новосілки.

Серед сіл Поліського району Київської області, в межах Зони відчуження опинились — Бобер, Володимирівка, Бовище, Кливини, Варовичі, Ковшилівка, Весняне, Лісництво Яковецьке, Вільшанка, Луб'янка та Стара Рудня<sup>25</sup>.

Враховуючи, що ЧАЕС розташована на території Українського Полісся — регіону відомого водним багатством, реальною була загроза зміни життєвого простору місцевого населення через потрапляння забруднення у ґрунтові води та великі річки. Наступні роки показали, що ці процеси мали місце і необхідне було конструктивне втручання людини щодо виправлення ситуації. У 1996 р. було розроблено концепцію програми комплексної соціально-економічної та екологічної реабілітації Поліського району і дано прогнозні оцінки на 20-річний термін для ситуації невтручання, а у 1998 р. визначено основні геохімічні критерії стійкості незалісених екосистем Українського Полісся до забруднення радіонуклідами та важкими металами<sup>26</sup>.

Крім Українського Полісся одним з найбільш постраждалих від Чорнобильської катастрофи регіонів є Волинь. У результаті аварії на Чорнобильській

АЕС підвищеного радіоактивного забруднення зазнали три райони цього краю, постраждали 155 тис. людей<sup>27</sup>.

### *Зміни в структурі розселення*

Радіоактивне забруднення значної території обумовило колосальні зміни життєвого простору людей, що мешкали тут. Багатьом з них довелося пережити термінову евакуацію, яка для певної частини населення у майбутньому переросла у переселення. Багато питань, породжених ситуацією вирішувались державою.

Треба було організувати розміщення евакуйованих, забезпечити необхідними засобами для існування. Першими довелося пережити евакуацію мешканцям м. Прип'ять, де жили працівники станції. Паралельно з евакуацією населення Прип'яті, звідки було вивезено 49360 чоловік, пройшла також евакуація працівників залізничної станції Янів, розташованої поруч (відповідно 254 чол.).

В наступні після аварії дні, у зв'язку з уточненням радіаційної обстановки, виникла необхідність в продовженні евакуації населення вже в межах 10-и кілометрової зони, в яку потрапили села Семиходи, Копачі та Шепеличі. За добу — з 2 до 3 травня звідси було вивезено 10 тис. чоловік.

Коло території, рівень забрудненості якої вимагав евакуації населення, 4 травня було розширене вже до 30 км. З 4 до 7 травня змушені були виїхати з своїх рідних домівок мешканці ще 59 населених пунктів України та Білорусі. Але на цьому процес евакуації населення з забруднених територій не закінчився. За період з 14 травня до 16 серпня 1986 р. було додатково евакуйоване населення з 15 населених пунктів в т.ч. з 8 — Київської області, та 7 — Житомирської.

В цілому ж, до кінця літа з 81 населеного пункту України було евакуйоване 90784 чоловіки. Враховуючи, що це було в основному сільське населення, в більшості своїй старшого віку, традиційно прив'язане до свого господарства і своєї домівки, державою було багато зроблено, щоб забезпечити цим людям на нових місцях їх проживання нормальні умови. З моменту прийняття урядових рішень про евакуацію та переселення громадян з радіоактивно забруднених територій евакуйовано та переселено біля 52,2 тис. сімей або 162, 8 тис. осіб, з них у 1986–1990 роках — 90784 осіб, а з 1990 р. по 2002 р. відселено та самостійно переселились 72864 особи. Серед евакуйованих були й такі, які висловили бажання переїхати за межі України, а пізніше — захотіли повернутися назад. Така можливість була надана 602 постраждалим сім'ям<sup>28</sup>.

Певні зусилля для вирішення проблем переселенців із забруднених територій та, в подальшому, визначення самого статусу тих забруднених територій докладалися державними структурами. Так, 10 червня 1986 р. Уряд України прийняв постанову № 206 якою визначив завдання Держагропрому, облвиконкомам, будівельним міністерствам і відомствам терміново звести 250 будинків для евакуйованого із сіл 30-кілометрової зони населення. А 24 травня 1989 р. було прийнято розпорядження Ради міністрів СРСР «О переселении жителей двух населенных пунктов Полесского района Киевской области и 12 населенных

пунктов Народичского района Житомирской области, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате аварии на Чернобыльской АЭС».

27 лютого 1991 р., вже в нових політичних умовах, на хвилі протестної активності суспільства проти бездіяльності центральних органів влади і управління, Верховна Рада України прийняла закон «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», а наступного дня — закон «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», які в наступні роки зазнавали неодноразових змін і доповнень.

Кінець цього ж року було ознаменовано прийняттям постанови «Про хід виконання заходів, передбачених постановами Верховної Ради Української РСР “Про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи”», «Про порядок введення в дію Закону Української РСР “Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи”» і «Про порядок введення в дію Закону Української РСР “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”».

В руслі рішень, що приймав законодавчий орган влади УРСР, але більш конкретно, діяла виконавча гілка влади. Рада міністрів УРСР самостійно, або з Українською республіканською Радою професійних спілок, приймала рішення, спрямовані, зокрема на забезпечення житлом громадян, які підлягають додатковому переселенню з територій, що зазнали радіоактивного забруднення<sup>29</sup>.

Наступні роки позначені значною кількістю прийнятих указів Президента України, законів, постанов, розпоряджень різних гілок влади. Документи від початку 90-х років можна розглядати по кількох тематичних напрямках, які є складовими чорнобильської проблеми для держави і суспільства в контексті змін життєвого простору. Це — питання обліку постраждалих<sup>30</sup>, як підгрунтя зміни їх соціального й територіального статусу, та вирішення житлово-комунальних проблем<sup>31</sup>. Є також ряд документів, які дозволяють отримати уявлення про зусилля із фінансового забезпечення реалізації Чорнобильської будівельної програми<sup>32</sup>. До блоку документів, що відбили сучасне розуміння шляхів протирадіаційного захисту населення і довкілля, в офіційних виданнях нормативних актів віднесено комплекс різноманітних указів, рішень і постанов з питання відселення та самостійного переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення та три постанови Кабінету міністрів України про передачу об'єктів незавершеного будівництва, що споруджувалися з метою мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи, у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст<sup>33</sup>.

Забезпечення житлом населення, евакуйованого з районів, забруднених радіацією стало найбільш масштабною і довгостроковою частиною загальної будівельної програми, розробленої у зв'язку з аварією на ЧАЕС, що привела до зміни життєвого простору на рівні території взагалі та на особистому рівні для багатьох постраждалих. Для вирішення цієї проблеми використовували існуючий житловий фонд у містах і селах України, будували окремі населені пункти,



нові селища, вулиці в існуючих населених пунктах для жителів сіл 30-кілометрової зони; споруджували окремі житлові будинки, вулиці, селища для відселення людей із забруднених територій, розташованих поза 30-кілометровою зоною.

### *Чорнобильська будівельна програма*

Реалізація Чорнобильської будівельної програми після аварії на Чорнобильській атомній станції здійснювалась згідно з постановою Уряду України від 30 грудня 1989 року № 333, якою передбачалося побудувати 2318 житлових будинків садибного типу та 18 багатоповерхових будинків на 1052 квартири, 17 дитячих закладів, 11 шкіл та задіяти 210 км газових мереж. Завдання другого етапу переселення визначила постанова Уряду України від 23 серпня 1991 року № 228, якою передбачалося переселити 14,7 тис. постраждалого населення з 66 населених пунктів зони безумовного (обов'язкового) відселення Житомирської, Київської, Рівненської та Чернігівської областей.

В цілому для сільського населення було побудовано 11 тис. будинків садибного типу та 402 об'єкти соціально-культурного призначення. Свою специфіку мало забезпечення житлом мешканців міст Прип'ять та Чорнобиль, яким була надана можливість поселитися в Києві та Чернігові. Певна кількість сімей була евакуйована за межі України.

Житлову проблему для працівників ЧАЕС було вирішено розв'язувати в кілька етапів:

- тимчасове використання квартир у Чорнобилі, Вишгороді, Іванкові, Києві, ряді інших населених пунктів для розміщення евакуйованих з м. Прип'яті сімей;
- будівництво тимчасового селища в районі с. Страхолісся, в гирлі р. Тетерів, яке одержало назву Зелений Мис;
- будівництво сучасного міста типу Прип'яті на мінімальній відстані від ЧАЕС<sup>34</sup>.

Будівництво осель для переселенців велося в Житомирській області та в 10 районах Київської: Баришевському, Бородянському, Васильківському, Вишгородському, Володарському, Іванківському, Макарівському, Переяслав-Хмельницькому, Фастівському та Яготинському.

В Бородянському районі, наприклад, було організовано будівництво 1225 садибних будинків на 5 майданчиках. Оскільки будівництво селищ розпочиналося в екстремальних умовах, на ріллі, що була оперативно виведена з сільськогосподарського обігу, нормативний обсяг інженерно-пошукових робіт провести не було можливості, що, в свою чергу стало причиною появи порушень в окремих будівлях, про що неодноразово сповіщали засоби масової інформації. Не були, на жаль, своєчасно виконані й радіаційні дослідження місць будівництва та спеціальні обстеження будівельних майданчиків і тому, наприклад, селище Небрат-Берестянка, як пізніше з'ясувалося, було розміщено на ділянці з підвищеним радіаційним забрудненням<sup>35</sup>.

Про масштабність чорнобильської будівельної програми свідчить той факт, що протягом 1986–1996 років в Україні було побудовано 27899 садибних

житлових будинків та квартир, загальною площею 2065,425 тис. кв. м, в тому числі за часи державної незалежності, тобто у 1991–1996 рр. — 16945 одиниць, загальною площею — 1276,735 тис. кв. м.

Поряд з будівництвом житла для переселенців, будувалися й об'єкти соціально-культурної та сфери побутового обслуговування. Так, з 10,545 тис. місць у дошкільних дитячих закладах, побудованих за весь після аварійний період, 7,200 — побудовано у 1991–96 роках. Побудовано також значну кількість шкіл (32,940 тис. учнівських місць з 39,790), амбулаторно-поліклінічних закладів (8,474 тис. відвідувань за зміну з 8,664). Лікарні для переселенців почали будувати вже тільки в роки державної незалежності України. Їх було побудовано на 3259 ліжок.

За цією програмою будувалися також електромережі, автошляхи, газопроводи, водопроводи, каналізаційні мережі та мережі теплопостачання. Так, газопостачанням було забезпечено 32295 квартир<sup>36</sup>.

Проте, ці зусилля, не завжди послідовні і високоефективні, не дозволили до кінця вирішити проблему забезпечення житлом людей, які за законом цього потребують. Станом на 1.1.99 р., на обліку для забезпечення житлом у зв'язку з переселенням із радіоактивно забруднених територій, до загальнообласних реєстрів занесено 15783 сім'ї та 8595 сімей інвалідів внаслідок Чорнобильська катастрофа. Складність вирішення цієї проблеми зумовлена недостатнім фінансуванням будівництва житла. Хоча у 1999 р. із зони безумовного (обов'язкового) відселення переселено 253 сім'ї, у т.ч. 190 сімей із цієї зони Житомирської області та 63 сім'ї з Київської, на ці цілі облдержадміністраціями було перераховано лише 33,05 млн. грн., або 65% від обсягу, передбаченого Державним бюджетом на 1999 рік. І хоча у 1999 р. надано житла на 425 квартир більше, ніж у 1998 р., переселення та забезпечення житлом інвалідів внаслідок Чорнобильської катастрофи залишаються питаннями, що дуже хвилюють постраждалих<sup>37</sup>.

З іншого боку існує проблема, коли вже побудоване житло важко заселяється переселенцями. Процес цей інколи розтягується на роки. Так, перші сміливці, що виїхали з забрудненого села Голубієвичи Народноцького району Житомирської області, з'явилися на Кіровоградщині у Компаніївському районі, де було збудовано селище з такою ж назвою — лише у 1990 році. За ними поступово переселилися й інші. За десять неповних років поліщуки обжилися на новому місці, стали степовиками. Люди вдячні, що їх переселили гуртом, не розкидали по всіх усядах. Й облаштовані вони по-хазяйськи. Будинки споруджено різні — від двох до п'яти кімнат. До кожної оселі підведено газ та воду, у багатьох є телефон. На садибах — підсобні приміщення для худоби<sup>38</sup>.

Проте, на жаль, з багатьох причин, така ідеальна ситуація — скоріше виняткова, ніж типова. Через недостатнє фінансування та розпорошення коштів по багатьох будовах, Житомирська облдержадміністрація, наприклад, практично призупинила будівництво житла для переселення громадян. Із 113 запланованих будинків садибного типу, введено в дію лише 72. Надзвичайно низькими темпами здійснювалось будівництво Брусиловської та Лугинської районних лікарень та цілого ряду інших об'єктів у селищах компактного переселення<sup>39</sup>.

У Луганській області також намагаються вирішувати житлові проблеми чорнобильців. Якщо у 1995 р. 62 сім'ї ліквідаторів отримали квартири, то в 1999 — 92, а на жовтень 2000 — вже 98. І це при тому, що з чорнобильського фонду для будівництва не надійшло жодної копійки. Будували за рахунок взаємозаліків. Та, незважаючи на всі зусилля, на квартобліку ще залишилося 489 сімей, що не забезпечені житлом. Напружена ситуація і в Полтавській області, де на квартирній черзі на кінець 1999 р. перебувало більше дев'ятисот сімей переселенців та майже двісті сімей інвалідів<sup>40</sup>.

Отже, станом на кінець 1999 року чорнобильська будівельна програма через обмеження фінансових і матеріальних ресурсів ще була далека від завершення. А житла конче потребували ще 24 тис. сімей. Тому визріла думка, що будь-яка допомога, що надається потерпілим, включаючи забезпечення їх житлом, має бути конкретною, адресною, і доходити до того, хто її конче потребує. А це можливо лише за умови створення точного банку даних громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Крім того, постав і морально-етичний бік проблеми. З одного боку, видатки на вирішення житлової проблеми почали різко зростати, оскільки через 10 років виникла необхідність забезпечення житлом не лише тих, хто виселений із зони, а й членів їх сімей. А з іншого — відомо, що окремі населені пункти, побудовані для переселенців, так і не зайняті ними.

### ***Проблеми переселення***

Чорнобильська катастрофа істотно змінила життя мільйонів людей. З місць постійного проживання було евакуйовано та переселено понад 162 тис. осіб. При цьому меншою від очікуваної була ефективність захисту населення шляхом переселення постраждалих у чисті місцевості через несвоєчасність його проведення. Заплановане ще на 1991–1992 роки, воно ще і до нині не завершене в повному обсязі. Так, станом на 01.01.2002 р. на черзі для забезпечення постраждалих громадян житлом перебувало 24 тис. 773 сім'ї, в тому числі 9 тис. 550 сімей інвалідів-чорнобильців та 15 тис. 223 сім'ї переселенців з радіоактивно забруднених територій, які перебувають на квартирному обліку з 1990–1991 років. В тому числі, станом на 01.06.2002 р. у зоні безумовного (обов'язкового) відселення проживало 1 тис. 612 сімей, 832 з них виявили бажання переселитися<sup>41</sup>.

На 1 січня 2006 року на квартирному обліку перебувало 45 тис. сімей постраждалих громадян, із них: 10,5 тис. сімей інвалідів, які згідно із законодавством повинні забезпечуватися житлом протягом року; 14,5 тис. сімей переселенців з радіоактивно забруднених територій, які мають право на позачергове забезпечення житлом; 20 тис. сімей громадян, що належали до категорії 2, які також мали право на позачергове забезпечення житлом. Крім того, потребували першочергового відселення 860 сімей, що проживали у зоні безумовного (обов'язкового) відселення. Незадовільно здійснюване переселення спричинило формування соціально-психологічної напруги у населення, яке переселяється, створило цілу низку серйозних проблем, пов'язаних з трудно-

щами пристосування громадян до нових умов життя. Часткове переселення у багатьох випадках призвело до руйнації структури життєзабезпечення, обмеження ведення сільського господарства, втрати робочих місць, підвищення рівня безробіття, загострення інших соціальних проблем<sup>42</sup>.

Хоча за роки, що минули, переселено з радіоактивно забруднених територій понад 52 тис. сімей, побудовано 219 місць компактного переселення, 159 навчальних закладів, 100 медичних установ різного рівня і призначення, забезпечено житлом більш як 7 тис. сімей<sup>43</sup>, на початок 2008 року на квартирному обліку в обласних державних адміністраціях і в областях для забезпечення житлом перебували 41454 сім'ї постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи. З метою вирішення цього питання з Державного бюджету направляються кошти за бюджетними програмами, обсяг фінансування яких є вкрай недостатнім. У 2006 році було спрямовано 54 мільйони 840 тисяч гривень, на які придбано лише 277 квартир, у 2007 році — лише 69 мільйонів гривень, на які придбано 349 квартир, у 2008 році направлено також 69 мільйонів, що дало можливість придбати ще меншу кількість квартир для потребуючих поліпшення житлових умов<sup>44</sup>. Через такий стан ситуація в областях продовжує залишатися напруженою. Станом на 2008 р. із зони безумовного відселення наприклад на Житомирщині конче потребували відселення приблизно 600 сімей<sup>45</sup>.

В результаті поширення радіоактивного забруднення протягом післявагійного періоду на карті Київської області зникли Чорнобильський і практично Поліський райони. На грані зникнення Іванівський та інші, прилеглі до території зони райони<sup>46</sup>.

Сама зона, як приклад кардинальної зміни життєвого простору в географічному, екологічному та соціально-політичному його сенсі продовжує залишатися місцем помешкання певної кількості людей, для яких їх звичний простір виявився важливішим за загрозу, що несе в собі перебування на забрудненій території. У зоні за роки її існування мешкало від 800 і менше самоселів, які повернулися з місць переселення. Вони мешкають у селах Купувате, Оташів, Опачичі, Паришів, Ладижичі, Теремці, Рудня Іллінецька і Іллінці<sup>47</sup>. У 2006 р. тут мешкало 328 самоселів. Це переважно старі люди, але за цей час там також народилася одна дитина — дівчинка Марія. Велику популярність здобув відомий чорнобильський самосел дід Сава із села Новошепеличі. Вони зі своєю жінкою тримали велике хазяйство, планували відсвяткувати золоте весілля. Дід Сава казав, що президент Ющенко, який був у них в гостях, обіцяв знову прийти. Він розповідав, що їм навіть дали, як він каже, «набільник» (мобільний телефон), щоб він міг дзвонити до президента, але «хіба баба способна дзвонить», бідкається він. Тому й не дзвонять до президента, бо не знають, як тим телефоном користуватися<sup>48</sup>.

### *Дезактивація територій та проблеми радіоактивних відходів*

Однак зона, як колишній і нині zdeформований життєвий простір, продовжує лишатися величезною проблемою і геополітичного, і географічного й екологічного характеру. Її особливості полягають у тому, що у процесі дез-

активації території в 1986 році частина радіоактивно забруднених матеріалів була розміщена в пунктах тимчасової локалізації радіоактивних відходів. Ці пункти створювалися у стислі терміни, без належних технологій і тому не мають надійних захисних бар'єрів та потребують вжиття додаткових заходів для підвищення їх безпеки. У наступних роках захоронення радіоактивних відходів виконувалося в більш надійні сховища. Загалом у цих пунктах розміщено приблизно 780 тисяч кубічних метрів радіоактивних відходів.

У зоні відчуження через поверхневий шар ґрунту, де зосереджена основна частина аварійного радіоактивного викиду, враховуючи географічне розташування зони у верхній частині водозбірного басейну річки Дніпро, створюється потенційна небезпека для інших територій і для населення, яке використовує дніпровську воду, а це близько 30 мільйонів осіб<sup>49</sup>.

Місто, що знаходиться у зоні і яке стало світовим символом техногенної катастрофи ХХ ст. — Чорнобиль — визнано найбруднішим містом в світі. Він зайняв першу позицію в американському рейтингу найнебезпечніших для проживання міст на Землі. Основними критеріями оцінювання стала кількість ураженого населення, небезпека отруйних речовин, їх вплив на дитячий організм<sup>50</sup>.

Територія Зони відчуження у 1998 р. через розповзання радіоактивного забруднення була збільшена. До неї було приєднано частину території зони безумовного (обов'язкового) відселення і тепер її загальна площа становить 2598 квадратних кілометрів. Вона належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи<sup>51</sup>.

Ця територія як географічна складова життєвого простору України стала величезною проблемою для суспільства. Плямистий характер її забруднення з різним ступенем його інтенсивності, складовані ще з часу аварії величезні обсяги радіоактивних відходів також різного рівня забрудненості, вимагають від держави кардинальних рішень щодо запобігання розповзання бруду по всій країні. На основі дослідження головних чинників самоочищення найбільш типових елементарних ландшафтів науковцями було виконано поділ ландшафтів зони відчуження на типи за визначеними природними та природно-техногенними критеріями самоочищення<sup>52</sup>. Найстрашніше в зоні — 9 могильників, які створювалися в період початкової боротьби з наслідками аварії. За висновками вчених, майже 90 відсотків радіонуклідів сьогодні виносяться за їх межі та потрапляють і в питну воду, і в продукти харчування. Ще в 1993 році вчені зазначали, що радіонукліди є по всьому донному відкладенню Дніпра. А протягом 2007 р. було виявлено ще 45 могильників невисокотоксичних відходів. Крім того, стоїть завдання терміново захоронити 102 тисячі кубометрів високо-токсичних відходів з нафтобази<sup>53</sup>. Крім того в зоні накопичуються забруднені відходи у зв'язку з виведенням ЧАЕС з експлуатації: рідкі, тверді, високо- та низько токсичні відходи, відпрацьоване ядерне паливо тощо. В ході вирішення цієї проблеми постало завдання побудувати чотири великих об'єкти — сховища для зберігання різного типу радіоактивних відходів (РАВ), для чого ще в 1997 році почалося будівництво комплексу «Вектор», який і нині не побудовано.

Радіаційне сміття як валялося по всій зоні відчуження і ще на інших шести територіях України, так і продовжує.

Цей та інші об'єкти будуються вже давно, але бездарно, кошти, які виділялися, фактично зникали. Як приклад: майже 250 мільйонів євро вкладено в СВЯП-2 (сховище відпрацьованого ядерного палива), яке так і не добудували. Більше того, під час будівництва допущено значні технічні помилки, тому й досі не можна все закінчити<sup>54</sup>.

Крім проблем з РАВ, в зоні відчуження гостро стоїть проблема підтоплення і забруднення ґрунтових вод. Їх рівень навколо ЧАЕС різко піднявся, більшість захоронень радіоактивних відходів опинились у воді, що веде до забруднення підземних та ґрунтових вод до рівня рідких радіоактивних відходів. Радіоактивне забруднення р. Прип'ять у зоні відчуження на 47% формується за рахунок забруднених ґрунтових вод. Адекватні процеси заходи розробити складно, оскільки його неможливо прослідкувати через застарілу моніторингову мережу<sup>55</sup>.

Крім того залишається ще проблема — укріплення берега Прип'яті. Ще в 1997 році Генеральна прокуратура України винесла припис і допомагала МНС з розробленням проекту. Проект був профінансований, але не втілений у життя. І досі всі радіонукліди через Прип'ять потрапляють у Дніпро і далі мігрують підземними водоносними горизонтами. Як стверджують вчені, щороку руйнується 7 кілометрів дамби через неукріплений берег.

Якщо до 2006 року тампонували по одній-дві свердловині, хоча й відбувалося це дуже повільно, то з 2006 року незатампоновано жодного колодязя чи артезіанської свердловини. Відбувається пряме забруднення питної води. Станом на 2008 р. необхідно затампувати 487 колодязів, 1,3 тисячі свердловин. Обладнання в Чорнобильській зоні 1990 року випуску, яке за законом після п'яти років експлуатації має бути списане<sup>56</sup>.

Таким чином зона відчуження справляє великий негативний вплив на якість життєвого простору значної території України. Однак при цьому однозначного ставлення до неї на державному і міжнародному рівні не вироблено. Так, на початку 2002 р. МНС України одержало від ООН пропозицію про створення там туристичної зони. В доповіді ООН, що містила «Програму розвитку» зазначалось, що на окремих ділянках Чорнобильської зони з'явилося чимало цікавих видів флори та фауни і тому, незважаючи на те, що рівень радіації там перевищує допустимі рівні, ООН вважала можливим запрошувати у Чорнобиль туристів. Гроші, одержані від «екстремального туризму» передбачалось використати на лікування 200 тис. незаможних українців, що постраждали<sup>57</sup>.

Іншим напрямком можливого використання такої специфічної території, якою стала зона відчуження, стала можливість передавати в оренду там земельні ділянки<sup>58</sup>, надана Адміністрації зони відчуження і зони безумовного відселення. А в цей час директор Інституту геохімії навколишнього середовища НАН та МНС України Е.В. Соботович вважає, що Зона має приносити прибутки за рахунок використання її як території, куди будуть вивозитися всі ядерні виробництва та радіоактивні відходи АЕС України, оскільки 800 квадратних кілометрів виведено з господарського обігу на 200 тисяч років<sup>59</sup>.

Крім зони та дотичних до неї територій, радіоактивно забрудненими виявилися й інші регіони України, що породжувало необхідність вивчення ситуації, що склалась там. Відповідно до завдань Програми робіт з радіаційного моніторингу забруднених після аварії територій, яку було розроблено і затверджено 11.08.1986 р. постійно діючою комісією Президії Академії Наук, на інститути Академії покладалося виконання робіт з геолого-геохімічних аспектів ЛНА на ЧАЕС. Передбачалося виконати комплекс геолого-геохімічних досліджень, серед яких головну увагу приділяли вивченню вмісту та форм існування техногенних радіонуклідів, викинутих в атмосферу і на ґрунт під час аварії на ЧАЕС, визначенню закономірностей їхньої міграції в гідросфері, ґрунтах і горизонтах порід, що їх підстеляють<sup>60</sup>.

За роки, що минули після аварії на Чорнобильській АЕС, радіаційний стан територій України, що зазнали радіоактивного забруднення, поліпшився. Цьому сприяли природні процеси та здійснення заходів із запобігання винесенню радіонуклідів за межі зони відчуження, подолання наслідків аварії у сільськогосподарському виробництві, проведення дезактиваційних робіт, що привело до зниження рівнів опромінення людей, які проживають на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення. Однак, внаслідок геохімічних особливостей територій, що зазнали радіоактивного забруднення, у більшості осіб, які тут проживають, вміст важливих для організму людини мікроелементів (йоду, селену, кобальту, фтору тощо) недостатній, тому самообмеження у споживанні деяких видів продуктів (наприклад, молока, ягід) сприяло значному зменшенню фізіологічних норм надходження до організму людини вітамінів і мікроелементів. За винятком перших трьох років після аварії на Чорнобильській АЕС, протягом тривалого часу основним дозоутворювальним радіонуклідом був і в найближчі роки залишатиметься цезій-137, який формує понад 90 відсотків дози додаткового опромінення населення, яке проживає на забруднених територіях<sup>61</sup>. Тому основним соціальним пріоритетом державної політики щодо подолання наслідків Чорнобиля мало стати екологічне оздоровлення радіоактивно забруднених територій, відродження життя на цих територіях, сприяння соціальній адаптації постраждалих, проведення медико-санітарного обслуговування постраждалого населення<sup>62</sup>.

Однак, незважаючи на зусилля держави (на жаль часто недолугі і нерациональні), соціально-економічний стан постраждалих територій, незалежно від того, що радіологічна ситуація поліпшилася природним чином, залишається в багатьох районах незадовільним і потребує відповідних дій. Контрзаходи, які запроваджені на радіоактивно забруднених територіях, дають можливість підтримувати радіологічну ситуацію на досягнутому рівні. Проте для її докорінного виправлення необхідно запроваджувати довгострокові заходи з реабілітації. Неприпустимим є те, що і нині в більш як 20 населених пунктах України постійно мають місце випадки виробництва сільськогосподарської продукції, вміст радіонуклідів у якій перевищує не лише чинні, а й ті тимчасові норми, які були встановлені одразу після аварії на Чорнобильській АЕС. Зокрема, у більше ніж 300 населених пунктах перевищені показники державних санітарно-гігієнічних нормативів за вмістом цезію-137. У більш як 500 населених пунктах

рівень радіоактивного забруднення сільськогосподарської продукції наближається до гранично допустимих меж, і тому вона вважається умовно радіологічно безпечною<sup>63</sup>.

Крім того багато територій, звідки були відселені люди, по суті, залишилися нічийми. Місцева влада ними не опікується, Міністерство теж. На думку колишніх мешканців цих територій тут можна було б створити національні парки, заповідні території або вести цілеспрямовану роботу з їх реабілітації. Але, скільки мешканці Народицького району, наприклад, не намагалися створити там національний парк, це зробити не вдалось через специфіку законодавства<sup>64</sup>.

Таким чином під впливом подій на Чорнобильській АЕС відбулись кардинальні зміни в геополітичній складовій життєвого простору країни в цілому: тут утворився регіон, звідки вимушена була виїхати певна частина населення. Крім того, забруднення, поширене у вигляді окремих радіаційних плям по всій країні обумовило зміни сприйняття життя людьми через зміни якості життєвого простору. Відбулися значні зміни й по інших характеристиках життєвого простору — виробничому, духовному, особистісному.

### ПРИМІТКИ:

<sup>1</sup> Левин К. Теория поля в социальных науках / [Пер. Е. Сурпина].— СПб.: Речь, 2000; Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / Под общ. ред. Д.А. Леонтьева и Е.Ю. Патяевой.— М.: Смысл, 2001.

<sup>2</sup> В. Чечило. Бунт має рацію? — Персонал плюс: № 14 (165) 6–11 квітня 2006 р. <http://www.personal-plus.net/165/577.html> 24.07.2008

<sup>3</sup> Вернадский В.И. Избранные сочинения: В 6 т. М., 1954. Т. I; Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. М. 1993.

<sup>4</sup> Див., наприклад, Устьянцев В.Б. Антропология жизненного пространства // Жизненное пространство человека и общества. — Саратов. 1995; *Его же*. Личность в пространстве России. — Саратов. 2000; Сироткина С., Филимонова О. Человек в жизненном пространстве: поиски смысла // Жизненное пространство человека и общества. — Саратов. 1996; Доленко Д.В. Территориальное устройство общества и политическая власть. — М., 1996; Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. — М., 1986; Каганский В.Л. Рамки региональной аналитики//Рациональный регионализм: экспертные суждения и оценки. — М., 1995; Сухарев А.И. Основы регионологии. — Саранск. 1996; Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992; Панков В.Д. Пространственность человеческого бытия /Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина. — Тамбов. 1996: тощо.

<sup>5</sup> Казакова В.И. Технический артефакт в горизонте жизненного пространства — автореф. ... канд.дис. по спец. социальная философия. — Нижний Новгород 2007.

<sup>6</sup> Про це йдеться у працях дослідників: О. Кульчицький, Б. Цимбалістий, В. Липинський, В. Бехтерев, А. Залужний, В. Протопопов, І. Соколянський, Л. Виготський, О. Донченко, Г. Балл, С. Максименко, В. Татенко, П. Гнатенко тощо.

<sup>7</sup> Сохань Л.В. Життєвий простір особистості як поле її життєдіяльності // Життєва компетентність особистості: Наук.-метод. посіб. — К., 2003. — С. 209–220.

<sup>8</sup> Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. — К.: Либідь, 2003.



<sup>9</sup> Злобіна О.Г. Образно-символічний простір сучасного українського суспільства; Злобіна О., І. Мартинюк, Н. Соболева, В. Тихонович. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність. — К.: ІС НАНУ, 2004. — 299 с.

<sup>10</sup> П.П. Горностай. Життєва компетентність в умовах обмеженості життєвого світу. — Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: наук-метод. збірн. — К.: Контекст, 2000.

<sup>11</sup> Чорнобиль і соціум. — К.: ІС НАНУ, 1995–2004. — Вип. 1–11; Постчорнобильський соціум: 15 років по аварії. — К.: ІС НАНУ, 2000. — 563 с.; Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф / Відп. ред.: В.В. Дурдинець. Ю.І. Саєнко, Ю.О. Привалов. — К.: Стило, 2001. — 497 с.; Безпека та розвиток чорнобильських спільнот: ситуаційний аналіз. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2006. — 130 с.

<sup>12</sup> Н. Ходорівська. Чорнобиль і людина. Соціальна адаптація. — К.: — Інститут соціології НАН України, 2005. — 198 с.

<sup>13</sup> Стегній О. Громадська думка про екологічну ситуацію в Україні. — Укр. світ. — 1994. № 5–12; Сталкери (Докум. розповідь). — Гринпіс Україна, 1996.

<sup>14</sup> Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма. — *Jurgen Habermas*. Theorie der Kommunikativen Handelns. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft 2. Bde. 3, durch. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1985, Bd. 2" S. 504–522. © Suhrkamp Verlag, 1981. Перевод к.ф.н. В.И. Иванова.

<sup>15</sup> З виступу Г.Б. Руденка на Парламентських слуханнях 26 квітня 2006 р. «20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>16</sup> Казакова В.И. Технический артефакт в горизонте жизненного пространства — автореф. ... канд.дис. по спец. социальная философия. — Нижний Новгород, 2007. — с. 22.

<sup>17</sup> Там само, с. 17.

<sup>18</sup> Див.: Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 109; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., «Генеза». — 1996. — С. 451.

<sup>19</sup> З виступу Б.І. Олійника на Парламентських слуханнях 26 квітня 2006 р. «20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>20</sup> Див.: Політологічний енциклопедичний словник. — К., «Генеза». — 2004. — С. 100–101.

<sup>21</sup> Ильин Л.А., Павловский О.А. Ожидаемые величины дозовых нагрузок на население СССР при реализации планов развития атомной энергетики страны; Книжников В.А., Лихтарев И.А. и др. Использование критериев индивидуальной и коллективной дозы облучения при нормировании выбросов АЭС.

<sup>22</sup> Чернобыльская катастрофа. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 27.

<sup>23</sup> Закон України «Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки» від 14 березня 2006 р. № 3522-IV. <http://zakon.nau.ua/doc/?code=3522-15>

<sup>24</sup> Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок Чорнобильської катастрофи. Збірник законодавчих актів та нормативних документів (1991–2000 рр.). Вид. 2-е, офіційне. — К.: Чорнобильінтерінформ, 2001. — С. 298.

<sup>25</sup> Там само. — С. 312–313.

<sup>26</sup> Звіт про діяльність Національної Академії наук України у 1996 році. — К., 1997, частина 1, с. 51; Звіт про діяльність Національної Академії наук України у 1998 році. — В двох частинах. — Частина 2. — К., 1999. — С. 17.

<sup>27</sup> З виступу В.В. Банади на Парламентських слуханнях 26 квітня 2006 р. «20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>28</sup> <http://mns.gov.ua/chornobyl/budprog/>

<sup>29</sup> Про забезпечення житлом громадян, які підлягають додатковому переселенню з територій, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Раді міністрів УРСР і Української республіканської Ради професійних спілок від 21 травня 1990 р. № 115. (Із змінами, внесеними згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР № 149 (149-90-п) від 30.06.90, Постановою КМ № 85 (85-92-п) від 27.02.92). (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ № 706 (706-92-п) від 16.12.92).

<sup>30</sup> Про порядок віднесення деяких категорій громадян до відповідних категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 грудня 1992 р.; Про затвердження порядку віднесення неповнолітніх дітей за критерієм опромінення щитовидної залози до потерпілих від Чорнобильської катастрофи. Наказ Мінчорнобиля України від 2 березня 1994р. Про затвердження порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 січня 1997 р.; Про перевірку правильності видачі посвідчень «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС». Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 1997р.; Про затвердження Положення про організацію і функціонування Державного реєстру України осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р.

<sup>31</sup> Про порядок передачі у приватну власність громадян незавершених будівництвом будинків садибного типу. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р.; Про заходи щодо подальшого вдосконалення надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та пічного побутового (рідкого) палива. Постанова Кабінету Міністрів України від 22 вересня 1997 р.

<sup>32</sup> Про затвердження Порядку кредитування будівництва об'єктів, що здійснюється підприємствами, установами і організаціями недержавної форми власності, за рахунок коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 квітня 1998 р.; Про розподіл державних централізованих капітальних вкладень і державних капітальних вкладень на реалізацію Чорнобильської будівельної програми, газифікацію сільських населених пунктів та переліки об'єктів, що фінансуються за їх рахунок у 2000 році, і пільгового довгострокового державного кредиту молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2000 р.

<sup>33</sup> Про Порядок відселення та самостійного переселення громадян з територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 1992 р.; Про невідкладні заходи для прискорення будівництва об'єктів, пов'язаних з відселенням громадян з територій, які зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р.; Про пріоритетне забезпечення житлом громадян, віднесених до першої категорії осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 1993 р.; Про хід виконання рішень Президента України та Кабінету Міністрів України з питань переселення громадян із зони безумовного (обов'язкового) відселення та ефективність

використання коштів Фонду для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 травня 1996 р.; Про порядок надання додаткової житлової площі особам, які внаслідок Чорнобильської катастрофи перенесли променеву хворобу будь-якого ступеня або стали інвалідами, дітям-інвалідам, які потребують особливого догляду, та сім'ям, що втратили годувальника з числа осіб, віднесених до категорії 1. Постанова Кабінету Міністрів України від 31 грудня 1996 р.; Про затвердження Положення про порядок виплати компенсацій громадянам за втрачене нерухоме майно у разі відселення або самостійного переселення з радіоактивно забруднених територій. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 1997 р.; Про передачу об'єктів незавершеного будівництва, що споруджувалися з метою мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи, у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 травня, 22 листопада та 9 грудня 1999 р.

<sup>34</sup> О.В. Горіцький, В.Я. Пінчук, В.П. Сабалдир, Г.К. Злобін, І.П. Лось, В.О. Величко, О.М.Лівінський, Г.В. Желудков. Чорнобиль: післяаварійна програма будівництва. — Київ, 1998, с. 21–22, 23.

<sup>35</sup> Там само, с. 188, 191.

<sup>36</sup> Там само, с. 24.

<sup>37</sup> Вісник Чорнобиля, 2000, № 6.

<sup>38</sup> Там само, 2000, № 36.

<sup>39</sup> Там само, 2000, № 6.

<sup>40</sup> Там само, 1999, №№ 40, 99–100.

<sup>41</sup> <http://mns.gov.ua/chornobyl/budprog/>

<sup>42</sup> Закон України «Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки» від 14 березня 2006 р. № 3522-IV <http://zakon.nau.ua/doc/?code=3522-15>

<sup>43</sup> З виступу В.І. Холоші на Парламентських слуханнях 26 квітня 2006 р. «20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>44</sup> З виступу Шандри В.М. на парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>45</sup> З виступу Тимошенка М.М. на парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>46</sup> З виступу А.Д. Грязєва на Парламентських слуханнях 26 квітня 2006 р. «20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>47</sup> З виступу І.З. Кірімова на Парламентських слуханнях 26 квітня 2006 р. «20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>48</sup> [http://www.bbc.co.uk/ukrainian/pressreview/story/2006/04/printable/060426\\_press\\_tue\\_chem\\_sp.shtml](http://www.bbc.co.uk/ukrainian/pressreview/story/2006/04/printable/060426_press_tue_chem_sp.shtml) 17.11.2008.

<sup>49</sup> З виступу В.М. Шандри на парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>50</sup> <http://oglyadach.com/news/2008/9/19/201393.htm> 21.09.2008.

<sup>51</sup> Закон України «Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки» від 14 березня 2006 р. № 3522-IV <http://zakon.nau.ua/doc/?code=3522-15>

<sup>52</sup> Звіт про діяльність Національної Академії наук України у 1996 році. — К., 1997, частина 1, с. 51; Звіт про діяльність Національної Академії наук України у 1998 році. — В двох частинах. — Частина 2. — К., 1999. — С. 17.

<sup>53</sup> З виступу Т.В. Корнякової на Парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>54</sup> З виступу В.М. Кальченка на Парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>55</sup> З виступу М.В. Тетеріна на Парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>56</sup> З виступу Т.В. Корнякової на Парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>57</sup> <http://nuclearno.ru/text.asp?3160>

<sup>58</sup> <http://ua.for-ua.com/world/2002/04/03/141245.html>

<sup>59</sup> З виступу Е.В. Собоновича на Парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>60</sup> Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. — С. 181.

<sup>61</sup> Закон України «Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки» від 14 березня 2006 р. № 3522-IV <http://zakon.nau.ua/doc/?code=3522-15>

<sup>62</sup> З виступу В.І. Холоші на парламентських слуханнях 26 квітня 2006 р. «20 років Чорнобильської катастрофи: підсумки і перспективи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>63</sup> З виступу А.І. Семиноги на Парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

<sup>64</sup> З виступу І.О. Зайця на Парламентських слуханнях 16 квітня 2008 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків чорнобильської катастрофи». — [http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news\\_left?art\\_id=117012&cat\\_id=46666](http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=117012&cat_id=46666)

*Падалка С.С.*  
(Інститут історії України НАН України)

## **ПРИВАТИЗАЦІЯ В УКРАЇНІ У СИСТЕМІ ВІДНОСИН: ВЛАДА, ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ОСОБА 1991–2010 роки)**

Інструментом формування українського приватного капіталу була масова приватизація. Україна не могла повторити угорський досвід по підключенню іноземного капіталу під приватизаційні процеси. Приплив його був ускладнений через загальний кризовий стан української економіки, її неринковий характер і відсутність необхідного правового поля. Не розуміло якої-небудь істотної ролі іноземного капіталу саме українське суспільство. Відповідно репрезентативного опитування, проведеного Мінстатом України у 1991 р., менше 10% робітників промисловості надавали перевагу роботі на підприємствах за участю іноземного капіталу<sup>1</sup>. На початковому етапі приватизації постійним рефреном суспільної дискусії були різноманітні фобії з приводу «продажу України іноземцям», результатом чого була фактична дискримінація іноземних учасників у приватизації. Ліва частина українського парламенту категорично відкидала можливі варіанти іноземних інвестицій.

В розвинених країнах світу приватизація протікала постійно і носила маятниковий характер — зростала частка приватного сектору — зменшувалася частка державного, зменшувалася частка приватного — збільшувалася частка державного. Це відбувалося шляхом продажу акцій з одного сектора економіки до іншого. У разі падіння попиту на продукцію і відповідно ефективності виробництва, приватники прагнули позбавитися власності, що приносила збитки, проводився перелив капіталу аж до оголошення підприємств банкрутами. Держава у таких випадках поспішала на допомогу приватному капіталу і скуповувала акції, керуючись міркуваннями соціального характеру: необхідністю забезпечити країну продукцією певного виду, зберегти робочі місця тощо.

Внаслідок цього у державній власності в різний час перебували різні галузі, підприємства чи їх частини. Так, в Англії у власності держави перебувала вугільна промисловість у зв'язку з її низькою рентабельністю, а в Італії та Німеччині більше половини акцій, вкладених у промисловість, належала державі. Але як тільки внаслідок впливу державних капіталів і зміни кон'юнктури ринку ефективність роботи підприємств підвищувалася, приватний сектор намагався викупити акції. У зв'язку з цим твердження про те, що державну власність треба ліквідувати саме тому, що вона менш ефективна, ніж приватна, було помилковим. Насправді власність тому і ставала державною, що низько ефективна. Тільки поєднання державного і приватного секторів забезпечувало високу

ефективність народного господарства як з економічної, так і з соціальної точки зору. Багато державних корпорацій (наприклад, «Рено» у Франції, «Фіат» в Італії) залишались високорентабельними і держава не поспішала віддавати контрольний пакет акцій, оскільки мала потребу в доходах для фінансування проєктів, що мали загальнодержавне і навіть планетарне значення, але не викликали інтерес у приватного капіталу.

На противагу українським реформам приватизація у багатьох країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) мала позитивні наслідки. Досягнення Польщі, Чехії, Угорщини були найбільш успішними за 10 років реформ.

На початку 1990 р. Польща й Україна мали дещо подібні стартові умови. Так, національний дохід на душу населення був приблизно на одному рівні — згідно з офіційним курсом обох країн, приблизно 2000 дол. США<sup>2</sup>. Частка державної власності в Україні на той період становила майже 90%, у Польщі також більшість великих (8400) підприємств мали державну форму власності. Приватизація у Польщі була однією із складових «шокової терапії», і розпочалася 1 січня 1990 р., коли уряд Т.Мазовецького відмінив контроль над цінами, припинив державні субсидії і розпочав реформу банківської валютної системи. Під керівництвом Міністерства з реформування власності досить швидко здійснювалась «мала приватизація» у торгівлі та побутовому обслуговуванні (до 60 тис. підприємств, у минулому підзвітних місцевим органам влади, було продано або здано в оренду приватному секторові). Крім того, у сфері торгівлі й послуг було створено кілька сотень тисяч нових приватних підприємств. Наприкінці 1990 р. у руках приватних власників перебувало приблизно 40% підприємств роздрібною торгівлі, майже 60% підприємств громадського харчування та 50% комерційних банків. Водночас продовжувала зростати питома вага дрібного приватного підприємництва у сфері матеріального виробництва. При загальному зниженні виробництва на 20%, продукція, що випускалася дрібними приватними підприємствами, зросла майже на 25%. В цих умовах уряд розпочав продаж акцій п'яти найприбутковіших підприємств: будівельного «Ексбуд» і чотирьох дрібніших, але прибуткових підприємств, у тому числі кабельного заводу й склозаводу. Протягом року було продано понад 4000 акцій приватизованих підприємств на суму майже 350 млрд. злотих<sup>3</sup>. Досвід польської приватизації свідчив, що приватизація шляхом капіталізації (тобто перетворення державного підприємства в так зване одноосібне товариство (акціонерне товариство або товариство з обмеженою відповідальністю) не призвела до покращення діяльності приватизованих підприємств, хоча таким чином були приватизовані кращі з польських підприємств.

Після розпаду Радянського Союзу всі державні та комунальні підприємства України перейшли у власність держави згідно з законом «Про підприємства, установи і організації союзного підпорядкування, розташовані на території України». Ще до того, як мав вийти цей закон, в Україні було прийнято ряд інших законів, в яких вона обстоювала своє право власності на державні підприємства, розташовані на її території.

На початку 1990-х років за рівнем централізації і концентрації промислового виробництва, вона займала перше місце у світі, істотно перевершуючи не

тільки розвинуті країни з ринковою економікою, але й всі постсоціалістичні країни, включаючи Росію. Критично низькою була питома вага легкої промисловості, сфери послуг, високою — ВПК, більшість підприємств якого практично миттєво втратили перспективи розвитку після розпаду СРСР. Мале підприємництво було мізерним за обсягами і роллю. До державних відносилось близько 40 тис. середніх і 6 тис. великих підприємств, на які припадало 75% виробництва всієї продукції<sup>4</sup>.

Основу військово-промислового комплексу України становили 344 організації, у тому числі 205 виробничих об'єднань і підприємств, 139 науково-виробничих об'єднань та організацій із загальною чисельністю зайнятих 145000 чоловік<sup>5</sup>. Крім того, до України відійшли 750 конструкторських бюро та 700 підприємств. Річний випуск продукції їх становив 21790000000 карбованців (у цінах 1980 р.). Основна частина оборонної продукції (приблизно 80,0%) випускалась на 27 підприємствах. Відповідно, участь України і Росії у розробках і постачаннях озброєння для потреб СРСР становила: постачаннях озброєння — 15,0% і 79,0%); фінішних розробках — 7,0% і 91,0%); контрагентних постачаннях — 14,0% і 71,0%).

В Україні базувалося приблизно 50% об'єктів військово-морського флоту, стратегічних ракет, танків, радіоелектронного обладнання. Високі потенціальні можливості мала українська суднобудівна галузь. Тоннаж суден, які випускались, становив 30% від усього обсягу колишнього СРСР, а кількість суден — 40%. Одним з найкрупніших науково-виробничих об'єднань України — ВО «Завод ім. Малишева» — у 1991 р. було виготовлено 800 танків<sup>6</sup>. Машинобудування та військово-промисловий комплекс посідали виключно важливе місце в економіці держави. Цією інтегральною галуззю були об'єднані 1668 промислових підприємств та організацій, на яких працювало 1,6 млн. робітників, спеціалістів та наукових співробітників. Підприємства та організації згуртувались в 38 галузей та 58 підгалузей, серед яких авіакосмічний комплекс, суднобудування, важке енергетичне і транспортне машинобудування, радіоелектронна, автомобільна і тракторна промисловість. Питома вага цього комплексу у промисловому виробництві України становила 10,5%. Протягом 1995–2001 рр. підприємства Міністерства промислової політики у середньому, щорічно виробляли товарної продукції на 5,112 млрд. гривень, а на експорт поставляли її на суми близько 1400 млн. доларів. Таким чином, питома вага експортної продукції машинобудування у промисловості України досягала 15,1%, що свідчило про високу конкурентоспроможність продукції галузі<sup>7</sup>.

Упродовж 1990-х років успішно працювали верстатобудівні та інструментальні підприємства. Близько 25% підприємств галузі експортували більше третини виробленої ними продукції у країни близького та далекого зарубіжжя. Передусім це: важкі токарні верстати виробництва Краматорського заводу важкого верстатобудування, свердлильні верстати Одеського заводу радіально-свердлильних верстатів, шліфувальні верстати Лубенського та Харківського верстатобудівних заводів; важкі та універсальні преси Дніпропетровського заводу важких пресів; ковальсько-пресові автомати Одеського заводу ковальсько-пресових автоматів та Хмельницького заводу «Пригма прес»; алмазний інст-

румент Полтавського заводу штучних алмазів та шліфувальні матеріали Запорізького абразивного комбінату.

В електроенергетичний комплекс України входило 27 енергопостачальних компаній, чотири генеруючих і дві гідрогенеруючих. Крім того, генерацією електроенергії займалися п'ять атомних станцій. Потужність електростанцій складала 54,1 млн. кВт, у тому числі теплових — 36,6 млн. кВт, атомних — 12,8, гідроелектростанцій — 4,7 млн. кВт. Експлуатувалося 104 енергоблоки потужністю 150, 200, 250, 300 і 800 Мвт на теплових станціях і 14 блоків потужністю 440 Мвт і 1000 Мвт на атомних станціях. Магістральні повітряні лінії електропередач напругою 220–750 кВт простягались 20,3 тис. км. Кабельних і повітряних ліній електропередач — напругою 35, ПО, 154 кВт було близько 101,4 тис. км. Розподільчих ліній електропередач — напругою 0,4–10 кВ — 805 тис. км<sup>8</sup>.

Україна від СРСР успадкувала більше третини космічного потенціалу. — У створенні ракет і супутників було задіяно більше 140 українських підприємств та інститутів з 200 тис. працюючих. З 20 типів міжконтинентальних балістичних ракет 12 розроблялись і вироблялись в Україні. Виробниче об'єднання «Хартрон» у Харкові було головним розробником систем управління і контролю космічних програм. Павлоградський механічний завод виготовляв всесвітньо відомі твердопаливні ракети «СС-24». Всесвітню відомість отримали ракетні носії «Космос», «Циклон», «Зеніт», «Океан». Виробниче об'єднання «Південмаш» розробило перспективний проект «Аріадна», який передбачав виведення на орбіти висотою 1,5 тис. км 24–28 космічних апаратів нового типу для забезпечення як космічних, так і наземних телекомунікаційних систем. Україна отримала розгалужену мережу науково-дослідних центрів і дослідно-конструкторських виробництв. З 21 т.з. «критичних» технологій, які розроблялись науковими центрами, Україні належало 17. Серед них — увесь блок з електроніки і кібернетики, радіолокаційні станції для знаходження малопомітної цілі, технологія СТЕЛС, композити, лазерна техніка, нові виробничі технології. Всі ці розробки відповідали світовим стандартам<sup>9</sup>. Окрім того, обсяг випуску озброєнь і військової техніки на 80% залежав від зовнішніх постачань комплектуючих елементів з інших республік колишнього СРСР. У світовій практиці цей показник розміром 40,0% і більше вважався неприпустимим.

У 1991 р. в Україні працювало п'ять державних банків. Згодом три з них змінили форму власності. На середину 2000 р. уже було 196 банків, з яких 30 комерційних, створених за участю іноземного капіталу (15,3% від загальної кількості), а вісім — зі 100% іноземного капіталу. Процент участі іноземного капіталу в банківській системі досяг 14,5%<sup>10</sup>. Таким чином, розвиток недержавної банківської системи в Україні відбувався не стільки шляхом приватизації майна колишніх державних банків-монополістів, скільки через створення нових комерційних банків.

Таким чином власність, що підлягала приватизації, оцінювалась у сотні мільярдів доларів. Україна мала 28 млн. га землі. Потенціал земельного ринку обраховувався у приблизно 40 млрд. дол. (мінімальна оцінка). Тут розміщувалося 35 млн. комплексів нерухомості. Загальна вартість земельних ділянок



досягала 350 млрд. дол. В 400 млрд. дол. оцінювались землі сільськогосподарського призначення. Ринкова вартість капіталу України оцінювалась в більш ніж три трильйони доларів<sup>11</sup>.

Офіційно приватизація в Україні була започаткована після прийняття 31 жовтня 1991 р. Концепції роздержавлення й приватизації підприємств, землі та житла. Вона декларувала право кожного українського громадянина на частину державної власності, а також безплатний та грошовий способи її приватизації.

Цікаво, що в Законі СРСР «Про основні напрямки роздержавлення та приватизації підприємств» була відкинута ідея про участь приватизаційних чеків, у забезпеченні участі громадян у приватизації. Ухил був зроблений у бік її сплати. Це суперечило позиції Компартії, яка наполягала на домінуванні безоплатної приватизації. Правові можливості для цього нелегітимного процесу були створені законами про власність, про кооперацію та ін., прийнятими у 1987–1988 рр. Ідеологічно вони обґрунтовувались спочатку необхідністю «виробничої демократії», підвищення економічної ролі так званих «трудових колективів». Згодом мова пішла про введення елементів колективної власності (оренда підприємств, що почала поширюватися з 1988 р. і була законодавчо оформлена у 1990 р.). Окрім того, активно підтримувалися основною частиною радянських економістів — «перебудівників» (при цьому дійсні соціальні й економічні наслідки трансформації власності, що відбувалися, як правило, залишалися поза аналізом; основна увага приділялася вирішенню утилітарної задачі — пошуку принципово нових шляхів підвищення ефективності виробництва, яке вступило у фазу стагнації). В роки перед розпадом СРСР найширше розповсюджувались різноманітні варіанти використання «робочої власності», акціонерної власності робітників.

Варто визнати, що «суцільна» оренда з викупом була реальною альтернативою фактично проведеної приватизації, причому вона мала деякі серйозні переваги.

По-перше, процес «орендизації» був, як уже зазначалося, економічно, ідеологічно, політично підготовлений, він навряд чи зустрів би значний опір з боку тих багатьох мільйонів українських громадян, що виключалися з приватизаційного процесу у випадку його реалізації. По-друге, різке зменшення числа потенційних учасників. Приватизація сама собою повинна була забезпечити зменшення кількості потенційних власників, а, отже, й значну концентрацію власності вже на першому етапі приватизації. По-третє, здійснити масову оренду з викупом можна було досить швидко.

У 1992–1994 рр. розробкою моделі приватизації і приватизаційного законодавства займалися в основному ті сили, які прямо і безпосередньо були причетними до тіньового перерозподілу власності наприкінці 1980-х років. Ними було напрацьовано кілька варіантів приватизації: **Перший**. Проведення лише малої приватизації при збереженні середніх і великих підприємств у власності держави. Висувався представниками лівих сил і являв собою спосіб консервації соціалістичних відносин, модернізації радянської економічної системи.

**Другий.** Варіант надшвидкої (упродовж року) приватизації власним методом, що не мав аналогів у світовій практиці, — методом розподілу майна. Передбачалося розподілити держмайно за заявками громадян (кожний громадянин має право на одну заявку, кількість власників об'єкту мав визначатися кількістю поданих заявок). Був розроблений членами Комісії Верховної Ради з питань економічної реформи і управління народним господарством під керівництвом В. Пилипчука. Він був нереалістичним з погляду технології здійснення. Достатньо уявити собі складнощі з доведенням до учасників приватизації інформації про величезний масив об'єктів приватизації, а тим більше про хоча б мінімально необхідні якісні характеристики, щоб зрозуміти, чому він не розглядався всерйоз. До того ж існувала ще й проблема прийняття учасниками приватизації мінімально обґрунтованих рішень по раціональному вибору об'єктів приватизації — абсолютно не вирішувані завдання, навіть за умови створення необхідної інформаційної інфраструктури.

**Третій.** Варіант переважно грошової приватизації при основній ролі національного капіталу, наданні найширших пільг трудовим колективам. Передбачав над повільні темпи приватизаційного процесу — «критична маса» недержавних підприємств повинна була сформуватись приблизно через 20 років після початку процесу. Розроблений під керівництвом міністра в справах власності і приватизації В. Сальникова. Він не дозволяв вирішити політичне завдання прискореного формування недержавного сектора, оскільки був орієнтований на платні форми приватизації в умовах відсутності необхідного капіталу.

**Четвертий.** Варіант «орендизації», що не одержав концептуального оформлення. Це був фактично варіант переходу до так званої «робочої власності» на основі оренди з викупом як абсолютно домінуючого способу приватизації. Основний прихильник — народний депутат ВР А. Барабаш. Він передбачав використання оренди з викупом, переважання неконкурентних, непрозорих схем приватизації і перетворення трудового колективу в її основного суб'єкта, тобто це був у чистому вигляді варіант формування інсайдерського капіталізму, легалізації тих змін у відносинах власності, що відбулися в перед приватизаційний період. Хоча концептуально в момент проведення дискусії про можливі моделі приватизації варіант оренди не був прийнятий, все ж, мабуть, саме він був найкраще теоретично пророблений і найбільшою мірою відповідав ідеології горбачовської «перебудованої» економіки.

**П'ятий.** Прийнятий варіант, заснований на використанні механізмів сертифікатної приватизації. Керівник проекту — віце-прем'єр уряду В. Лановий. Програми приватизації, що в Україні розроблялися і були багато в чому аморфними у своїх цілях і не виконувалися. Перша Державна програма була не виконана. Через накладання парламентом мораторію на приватизацію невеликих державних підприємств до запровадження національної грошової одиниці, що практично означало її заборону. Тож упродовж 1992 р. було приватизовано лише 22 підприємства, або 1% загальної кількості належних до приватизації підприємств<sup>12</sup>. В основному це були орендні підприємства, які перейшли у власність трудових колективів на підставі укладених раніше договорів оренди з викупом.

Згідно Програми приватизації майна державних підприємств, прийнятій на 1992 р., визначені об'єкти роздержавлення, залежно від балансової вартості основних фондів, розділялися на групи А, Б, В, Г, Д, Е. Відповідно у приватну власність було передано близько 70 підприємств груп А, Б, В. В 1993–1994 рр. було приватизовано близько 11 тис. об'єктів. Через те, що місцева влада фактично заблокувала процес роздержавлення підприємств, торгівлі, побутового обслуговування, громадського харчування, вони не стали об'єктами першочергової приватизації. Тому більше половини об'єктів, що перейшли у недержавний сектор економіки, були великими та середніми підприємствами. Ці обставини, безперечно, деформували логіку процесу приватизації;

1995 — 1-ій половині 1998 р. було приватизовано понад 40 тис. об'єктів групи А, близько 7,5 тис. — груп Б, В, Г, Е і Д;

у 2-ій половині 1998 р. — фактично розпочався масовий продаж пакетів акцій великих підприємств, у тому числі й стратегічних (кількох енергокомпаній, Сумського машинобудівного заводу імені Фрунзе та ін.)<sup>13</sup>.

Для порівняння: у Чехії програма приватизації була спрямована на застосування ринкових методів розподілу майна. Єдиним обмеженням було виключення іноземців із першого туру аукціонів. Якщо об'єкт у першому турі конкурсу не був проданий, то до другого туру допускалися усі бажаючі. Мала приватизація здійснювалась в дуже стислі терміни із застосуванням переважно аукціонного продажу. Широко використовувалася також реституція — повернення майна колишнім власникам. Реституція була одним з основних засобів приватизації. Лише в результаті її здійснення у приватні руки перейшло понад 70 тис. будинків, понад 30 тис. промислових об'єктів, 50% державних лісів та сільськогосподарських угідь<sup>14</sup>.

Отже, у процесі приватизації в Україні в основному вирішувалися не стратегічні питання реформування економіки, а кон'юнктурно-тактичні проблеми. Програми приватизації не давали можливості змодельовати можливі наслідки соціально-економічних змін. Окрім того, відсутність концепції перспективного розвитку країни, а також її соціально-економічної моделі, які б могли стати орієнтирами при перебудові всіх відносин у суспільстві розбудови нової держави, спричинила ту обставину, що Україна стрімко потрапляла в економічну безвихідь, постійно орієнтуючись на розв'язання невідкладних проблем. До того ж, на перше місце виходили особисті інтереси значної кількості людей з владних структур. Матеріальні проблеми, сформовані в умовах переділу власності та її приватизації, носили короткотерміновий характер і стосувалися лише одержання прибутку, виплати дивідендів, вигідного перепродажу акціонерної власності. Вони майже не зачіпали системних економічних процесів. Особливо це стосувалося підприємств великої промисловості, платоспроможний попит на продукцію яких знаходив прояв у реалізації складаних технологічних ланцюгів, а зміна структури виробництва вимагала значних вкладень коштів. На відміну від України, успіх приватизації в Туреччині багато в чому залежав від вірно обраної методики, яка вимагала наступні стадії та складові:

- аналіз розвитку галузі, до якої належало підприємство;

- визначення місця та статусу державного підприємства чи його підрозділу в цій галузі;
- фінансовий та операціональний аналіз діяльності державного підприємства та його підрозділів;
- розробка заходів, спрямованих на вирішення проблем персоналу, пов'язаних зі звільненням та виплатою компенсацій;
- аналіз регіональних умов, в яких діяли державні підприємства та їх підрозділи (населення, рівень економічного розвитку, ділова активність, ділові зв'язки між цим підприємством та регіоном);
- визначення ідеальної структури для підприємства;
- визначення механізму виплати боргів підприємства, особливо зовнішньоекономічних боргів;
- аналіз фінансового ринку та ринку капіталів у Туреччині;
- оцінка державних підприємств та їх підрозділів та визначення ціни їх акцій;
- вироблення основних принципів програми приватизації;
- визначення механізмів, завдяки яким працівники підприємства стали власниками його акцій;
- визначення маркетингової політики підприємства та стратегії його розвитку;
- з'ясування умов, за яких права керівництва державним підприємством могли передаватися приватному сектору;
- перетворення державних підприємств чи їх підрозділів у товариства з обмеженою відповідальністю.

В результаті цих заходів у 1985 році (меш ніж через п'ять років після початку реформ) експорт країни зріс з 2 млрд. дол. США до 8 млрд. Частка промислових товарів у експорті — з 35% до майже 80%. Значно скоротився бюджетний дефіцит<sup>15</sup>.

Як бачимо, успіх Туреччини був обумовлений прискіпливим підходом влади до приватизації кожного підприємства, вивченням умов його функціонування, економічного середовища в цілому, прийняття на основі цього аналізу рішення. Подібний підхід до приватизації, із застосуванням елементів економічного планування, був запроваджений у 1990-х роках в Аргентині, де економічні реформи також принесли відчутні результати.

У Польщі кількість державних підприємств зменшувалась не лише шляхом їх роздержавлення чи ліквідації, а й передачею до 900 найдрібніших державних підприємств із Державної скарбниці у розпорядження місцевих органів влади. Майже 1200 підприємств було перетворено на господарські товариства Державної скарбниці. Не всі державні підприємства приватизовувались. До 1200 із них перебували у стані ліквідації або банкрутства. Стосовно 1000 — здійснювалися оздоровчі заходи. Реальному реформуванню власності підлягало близько 1700 підприємств<sup>16</sup>.

Україна, відстаючи у темпах економічних перетворень від країн Східної Європи і деяких колишніх союзних республік, не скористалась їх досвідом роздержавлення. Політика приватизації часто копіювала той досвід сусідів, де в

ній лівовою часткою зусиль спрямовувалась не на концептуальне удосконалення механізмів і процедур, а на запобігання дії тих економічних і політичних, соціальних факторів, які б могли протидіяти її проведенню.

У Польщі успіх роздержавлення і приватизації значною мірою залежав від:

- активної участі іноземних інвесторів у приватизаційних торгах. Мали місце приклади, коли за акції привабливих для іноземного інвестора підприємств виплачувались десятки, а то і сотні мільйонів доларів придбання частки майна Краківської тютюнової фабрики а (Познанського фармацевтичного підприємства POLFA обійшлося іноземним інвесторам у понад 200 млн. дол.). Це свідчило про те, що в процесі оцінки майна, що підлягало роздержавленню, у Польщі застосовувались реальні міжнародні ціни;
- оцінка майна підприємств здійснювалася під контролем правоохоронних органів, Національної контрольної палати та широкого висвітлення його у періодичних виданнях. Тому зловживання у цій сфері мали скоріше характер винятків, ніж правил;
- здійснення нагляду за діяльністю державних підприємств, а також процесами їх роздержавлення з боку засновницьких органів. Передусім цю важливу роль виконували воєводи (глави воєводських адміністрацій);
- створення одночасно з новими приватними також нових державних підприємств. Антимонопольне відомство, розділивши деякі державні підприємства на дрібніші, сприяло утворенню нових 400 державних підприємств. Окрім того, понад 200 бюджетних установ перетворювалась, які на державні підприємства, тобто державні підприємства ставали суб'єктами ринкових відносин разом з приватними й колективними;
- застосування з перших років трансформації відносин власності механізму банкрутства, що практично було відсутнє в Україні. Так, на початку 1999 р. майже 1200 польських підприємств перебували в стані ліквідації або банкрутства. Ліквідації підлягали збиткові державні підприємства.

Рішення про ліквідацію приймав власник майна — Державна скарбниця. Згідно з польським законодавством підприємство підлягало ліквідації, якщо воно було збитковим упродовж 6 місяців підряд, більше половини вартості майна підприємства становили частки в інших товариствах та облігації або більше його половини було віддано в оренду. Внаслідок ліквідації неефективних державних підприємств землі, будівлі, машини й обладнання, транспортні засоби викуплялись ефективно діючими підприємствами. У разі тривалої несплати боргів або якщо вартості майна підприємства не вистачало для сплати усіх боргових зобов'язань, оголошувалося банкрутство;

- індивідуального підходу до кожного об'єкта приватизації. Питання щодо черговості приватизації підприємства та реструктуризації вирішувались на основі чеської моделі приватизації, яка реструктуризацію залишала для нового власника, а також східнонімецької, де реструктуризація підприємств здійснювалася до приватизації<sup>17</sup>;

- зацікавленості населення у приватизаційних процесах. Програма національних інвестиційних фондів дозволила створити 15 фондів, до яких передавались акції 512 товариств Державної скарбниці. Ці акції було допущено до публічного котирування на Варшавській біржі цінних паперів, при цьому майнові сертифікати замінялися на 15 акцій фондів. Реальні акції акціонерних товариств, які перебували «на руках» польських громадян, котирувалися на Варшавській біржі й мали реальну ціну, яка змінювалася залежно від біржової кон'юнктури, внаслідок чого населення було зацікавленим учасником приватизації<sup>17</sup>.

Найпоширенішим методом роздержавлення у Польщі була безпосередня приватизація. До неї допускалися невеликі підприємства з кількістю працюючих до 500 осіб, із річним прибутком до 6 млн. ЕКЮ і балансовою вартістю фондів — до 2 млн. Вона проводилася трьома способами:

- через продаж майна підприємства, який передбачав передання контролю над ним вітчизняному або зарубіжному інвестору шляхом тендеру або переговорів на основі громадського запрошення (до 300 підприємств);
- через внесення майна підприємства до новоствореного господарського товариства; На 1997 р. у такий спосіб було приватизовано майже 100 державних підприємств, половина з них — за участю іноземних інвесторів;
- через надання майна підприємства в платне користування господарському товариству, яке повинно було мати серед акціонерів не менше 50% працівників даного підприємства (понад 1000 державних підприємств)<sup>18</sup>.

В Угорщині після проголошення у 1992 р. активної приватизації, що планувалася як альтернатива «спонтанній» приватизації кінця 1980-х років. Створено агентство Державного майна (АДМ), що заручилося підтримкою міжнародних консалтингових фірм, які мали досвід здійснення приватизації, запросило кілька аудиторських фірм з Великобританії, Франції та Японії, та відібрало для приватизації 20 кращих підприємств.

Спочатку було створено систему моніторингу й контролю за діями керівництва підприємств, ліквідовано наслідки найбільших зловживань під час «спонтанної приватизації». Як наслідок, програма приватизації дала Державній скарбниці понад 4,7 млрд. дол. Прибутку<sup>19</sup>.

Наступним кроком агентства було проведення спільних переговорів з керівництвом підприємств і потенційними інвесторами. З 1996 р. практикувалися передання акцій у різні фонди та муніципальній владі. Загальний обсяг у 1995 р. іноземних інвестицій досяг майже 2 млрд. дол., у 1998 р. — 10 млрд. До 80% іноземних інвестицій вкладалось за спільними проектами та прямими угодами між іноземними інвесторами і місцевими компаніями, банками або фірмами. Позитивним моментом угорської приватизації було те, що на конкурсах враховувалася не лише запропонована ціна, а й обіцяна сума реальних інвестицій<sup>20</sup>.

Чеська приватизаційна модель була за характером гнучкою. Безперечним позитивним моментом її було складання альтернативних проектів. Кожне підприємство створювало власний проект приватизації. Право вибору з усіх мож-

ливих проектів надавалося Міністерству приватизації. Було розглянуто 2884 базових і 8065 альтернативних проектів. Переважали за чисельністю проекти, що передбачали перетворення підприємств на акціонерні товариства (що означало здебільшого подальшу ваучерну приватизацію). Альтернативні проекти також передбачали процедуру прямого продажу підприємств.

У перші два-три роки ваучерної приватизації, майже 6 млн. чеських громадян стали акціонерами шляхом «купівлі» акцій приватизованих підприємств за ваучери. Приблизно 72% власників акцій купили їх через інвестиційні приватизаційні фонди. При цьому ваучери не були об'єктами вільної купівлі-продажу. Кожен, хто досяг на момент початку приватизації 18 років, міг придбати тільки 1000 іменних приватизаційних купонів. Продавалися не іменні приватизаційні купони, а акції реальних підприємств за гроші й ваучери. На конкурсах проектів у приватизації надавалася перевага проектам з більшою грошовою, а не купонною складовою. Купівля акцій здійснювалася швидко, організовано й прозоро — на фондових біржах, за правилами аукціонного продажу. За такого підходу можна було за 1000 приватизаційних купонів викупити кілька тисяч акцій неперспективного підприємства, яке залишилося без реальних інвестицій і було фактичним банкрутом, або одну акцію концерну, куди вже було вкладено десятки мільйонів доларів стратегічними інвесторами<sup>21</sup>.

За оцінками провідних експертів Світового банку, приватизація — це не лише зміна відносин власності, а й процес виникнення інших інституціональних передумов для її ефективного функціонування. Німецькі економісти відносили до складових приватизації також здійснення фінансових заходів щодо перенесення витрат державних виплат на індивідуальних споживачів, забезпечення можливостей отримання приватними підприємствами пільгових послуг державного сектору, приватизацію доходів від державних інвестицій у приватний сектор<sup>22</sup>. Загалом приватизація розглядається як процес появи та збільшення частки приватного сектору в структурі власності, виробництва товарів і послуг, сфери зайнятості.

Приватизація в Україні та інших пострадянських країнах охоплювала всі аналогічні процеси чи навіть виходила далеко за їхні рамки. Наприклад, незважаючи на діаметрально протилежні методологічні та ідеологічні позиції, Є. Суїменко та В. Тарасенко, з одного боку, та О. Пасхавер — з іншого, однаково схильні оцінювати приватизацію як соціальну революцію, що кардинально змінила соціальний устрій українського суспільства<sup>23</sup>. Наявні також думки, що загалом ринкова інфраструктура в Україні постала головним чином завдяки приватизації.

Концепція приватизації що реалізовувалась у незалежній Україні не враховувала попередню трансформацію сил власності і включала в себе технологію, яка базувалася на принципах:

- стрімкості темпів реформування власності;
- окреслення вузького кола підприємств, які не підлягали приватизації;
- дешевої приватизації, заснованої на оцінках переважно балансової вартості майна, яке підлягало приватизації;

- використання приватизаційних майнових сертифікатів як платіжного засобу;
- створення спеціального органу приватизації — Фонду державного майна України з центральним апаратом і регіональними відділеннями та скасування старої галузевої системи управління, яка гальмувала приватизацію;
- запровадження процедури приватизації, яка не мала зворотного ходу;
- пільг працівникам підприємств, які підлягали приватизації (надалі спеціальні пільги для вищого менеджменту підприємств);
- використання переважно конкурентних способів У приватизації;
- створення фінансової інфраструктури для обслуговування обігу сертифікатів;
- рівний доступ до приватизації власників приватизаційних сертифікатів.

У вітчизняні економічній думці склалося декілька підходів до визначення періодизації приватизації. О. Пасхавер, беручи за основу різні критерії приватизації (технологію, кількість об'єктів, форми привласнення) виокремив чотири етапи: 1) перед приватизаційний (1988–1991 рр.); 2) етап індивідуальних технологій (1992–1994 рр.); 3) етап масової приватизації (1995 — травень 1999 р.); 4) етап індивідуальної грошової приватизації (із середини 1999 р.)<sup>24</sup>.

В. Ларцев вважав, що необхідно дотримуватися таких принципів, як однорідність застосовуваних ознак і простота якісного та кількісного відокремлення етапів. Найбільш придатними, на його думку, є критерій форми привласнення (роздержавлення) власності і хронологічні параметри членування процесу. Згідно з таким підходом, приватизацію в Україні можна поділити на етапи:

1920–1987 рр. — перед приватизаційний;

1988–1992 рр. — підготовчий;

1993–1994 рр. — I етап;

1995–1999 рр. — II етап;

з початку 2000 р. — III етап<sup>25</sup>.

Більшість фахівців визначає, що приватизація в Україні мала чотири періоди:

- підготовчий етап (1989 — жовтень 1991);
- так звана мала приватизація (1992–1994) — приватизація малих підприємств через оренду з викупом або викуп трудовим колективом;
- масова приватизація (1995–1998) з використанням приватизаційних паперів для залучення широких верств населення до придбання акцій великих і середніх підприємств та малих об'єктів;
- грошова приватизація (з 1999 року) через індивідуальні процедури залучення стратегічних інвесторів (національних, із близького або далекого зарубіжжя).

Хроніка процедур ухвалення рішень свідчить про боротьбу різних політичних, суспільних сил навколо важелів і інструментів приватизації.

**1992 р.** Постановою Верховної Ради від 07 липня 1992 р. № 2545-ХП затверджена перша в історії України Державна програма приватизації на 1992 р.



**1993 р.** Спеціальна програма на 1993 р. не була прийнята. Дія першої програми була продовжена на 1993 р.

**1994 р.** Чергова Державна програма приватизації Постановою Верховної Ради від 26 січня 1994 р. була лише схвалена, але не затверджена, як передбачалось приватизаційним законодавством.

**1995 р.** Через неможливість проведення чергової Програми через парламент завдання з приватизації державного майна було ініційовано Указами Президента України: «Про заходи щодо забезпечення прав громадян на використання приватизаційних майнових сертифікатів» від 26.11.1994 р. № 699/94, «Про заходи щодо прискорення процесу малої приватизації в Україні» від 30.12.1994 р. № 827/94, «Про заходи щодо забезпечення приватизації у 1995 році» від 23.06.1995 р. № 468/95 та іншими.

**1996 р.** Програмні завдання з приватизації знову були прийняті завдяки президентській ініціативі. Зважаючи на те, що Верховна Рада не розпочала в призначений час розгляду проекту Програми, Президент підписав Указ «Про завдання та особливості приватизації державного майна у 1996 році» від 19.03.1996 р. № 194/96.

**1997 р.** Державна програма приватизації на 1997 р. була введена в дію майже з піврічним запізненням Законом України від 03.06.1997 р. № 294/97-ВР. Вона стала першою Програмою, яка отримала статус закону України, що було свідченням зміцнення реформаторських сил.

**1998 р.** Державна програма приватизації на 1998 р. була введена в дію Законом України від 12 лютого 1998 р. № 124/98-ВР.

**1999 р.** Верховна Рада чотирма спробами не змогла прийнятий законопроект «Про державну програму приватизації на 1999 рік». Вже вкотре приватизаційні завдання були визначені Указом Президента України («Про державну програму приватизації на 1999 рік» від 24.01.1999 р. № 209/99).

**2000–2002 рр.** Трирічна програма приватизації запроваджена Законом України від 18.05.2000 р. № 1723-III.

Об'єктом приватизації став одержаний у спадщину могутній індустріальний комплекс, базою якого були гігантські промислові підприємства (з тисячами і десятками тисяч робітників), які виробляли зброю і боєприпаси, авіа — і космічну техніку, продукцію подвійного призначення, електроенергію, продукти металургії, хімії, машинобудування. Технічна відсталість його комплексу зумовлювала його високу енергомісткість і, відповідно, залежність від імпорту енергоносіїв.

Раптове зникнення попиту на нього та миттєве багаторазове підвищення цін на російські енергоносії паралізувало можливості пошуку інших ринків.

В Україні відповідно були відсутні державна еліта, державна інфраструктура і технології, структури стратегічного планування, банківська система, грошова система, система державної безпеки тощо. Не існувало верстви кваліфікованих і суспільно визнаних інтелектуалів, здатних до вироблення адекватних концепцій трансформації суспільства, адаптованих до українських реалій.

Тісно пов'язана з Росією, Україна була змушена у 1992–1993 рр. разом з нею лібералізувати ціни, реформувати (а практично створювати заново) гро-

шову, фінансову і банківську системи, систему управління державною власністю, яка стала українською. Внаслідок недосвідченості й незрілості державної машини російські помилки були повторені, помножені й ускладнені (характерний приклад: за розрахунками Українсько-європейського консультативного центру «UEPLAC», індекс споживчих цін у 1990–2000 рр. зріс в Україні 191144 рази, у Росії — 16563 рази)<sup>26</sup>. Внаслідок цього керованість економіки з боку держави в перші роки була практично втрачена.

Сертифікатна приватизація, що проводилася в Україні, мала в основному соціально-політичний характер, тому не було досягнуто головної економічної мети — підвищення ефективності виробництва на основі формування дієвого власника та середнього класу, як головної сили, що формувала конкурентоспроможне ринкове середовище визначала засади громадянського суспільства.

Ця схема була вигадана з метою надання приватизації статусу соціально справедливої. Кінцевою метою її було збагачення окремих осіб, які добре розуміли суть цієї схеми, керували їх здійсненням і забезпечили для себе накопичення значних капіталів. Одним з результатів такої політики стало те, що абсолютна більшість населення України в умовах не виплат заробітної плати, пенсій та злиденного життя за безцінь обмінювала свої приватизаційні сертифікати, а з часом і акції на реальні кошти, що призвело до розвитку спекуляції цінними паперами та швидкої концентрації власності при мінімальних затратах фінансових ресурсів. На поч. 2000-х років понад 30 млн. громадян України, що отримали приватизаційні сертифікати, втратили свої права власності. І ця тенденція продовжувалась. Наслідками таких дій стала концентрація власності і влади в руках невеликої групи людей, існування в державі великих адміністративно-економічних кланів, поява олігархів та злиття їх з владними структурами.

Сертифікатна приватизація була неефективною, бо, з одного боку, вела до розпорошення власності, а з іншого — жодною мірою не забезпечувала так звану «соціальну справедливість», не стала засобом концентрації фінансових ресурсів, необхідних для модернізації, диверсифікації виробництв. Така приватизація в Україні не тільки не сприяла підвищенню ефективності виробництва, а й погіршувала економічний стан підприємств.

Вона дещо стала копією досвіду застосованого свого часу у канадській провінції Британська Колумбія, урядом лібералів, який до влади прийшов на зміну соціалістам. Як писав один з авторів проекту Т. Огаші, «наш уряд просто хотів здійснити політику, зворотну тій, яку проводив колишній соціалістичний уряд. Нас не хвилювало, чи матимемо ми прибуток, ми просто хотіли позбавитися їх і повернути до приватного сектору. Приватизація була здійснена шляхом передачі частки майна, якою володів уряд, мешканцям Британської Колумбії. Ми розділили кількість акцій, якими володів уряд (15 мільйонів) на кількість людей, які, за нашими оцінками, мешкали в провінції»<sup>27</sup>.

«Сертифікатна приватизація» розпочиналась серією аукціонів з продажу рухомого майна та передачею в довгострокове користування на умовах оренди приміщень, які були комунальною власністю. У Києві навіть такі, не зовсім сприятливі умови формування об'єктів торгів (лотів), дали нечуваний результат:

ціна об'єктів аукціону в десятки разів перевищувала стартову (балансову) вартість. Цей приклад міг стати могутнім поштовхом для спрямування всього процесу приватизації в Україні в цивілізоване та благодотворне для всієї держави русло. Але стара партійно-номенклатурна влада швидко зрозуміла, що така приватизація позбавляє їх можливості привласнювати за безцінь державну та комунальну власність. І вона єдиним фронтом пішла в контрнаступ, підключивши органи прокуратури та судову систему. Спочатку було збалансовано роботу Фонду комунального майна м. Києва, сформованого на нових принципах і підходах та не підпорядкованого Київській міській державній адміністрації, а потім в червні 1995 р. його взагалі було ліквідовано. Після цього приватизація в Києві та й в Україні взагалі пішла по шляху, згубному для України. Цей приклад став показовим з огляду на страшенну протидію запровадженню прозорих, конкурентних інструментів формування ринку землі — місцевих аукціонних центрів, філій Національного земельного банку, місцевих недержавних консультаційних центрів. Їх запровадження мало унеможливити відчуження насамперед земельних паїв (ділянок) за мінімальною ціною та створити прозорий і надійний механізм формування диференційованої ринкової ціни в процесі її купівлі-продажу або надання в користування.

В Україні формально передавалась власність із застосуванням сертифікатів від держави новому власнику. Разом із тим, цей вид приватизації сприяв адаптації громадян до ринкової економіки, насамперед привчав до неодмінного врахування ризиків у власних господарських рішеннях. Вони ставали власниками не реальних заощаджень, а штучних приватизаційних паперів. Тривав болісний шахрайський процес вилучення реальних заощаджень через фінансові піраміди.

Приватизація у 1992–1993 рр. відбувалася у нетрадиційному напрямку. Про це свідчило збереження мораторію на продаж невеликих підприємств. Приватизувались промислові гіганти, підприємства-монополісти, які належали до галузей, роздержавлення яких планувалось здійснювати на більш пізньому етапі із застосуванням приватизаційних сертифікатів, після сформування ринкового середовища та інфраструктури. Перехід поспіхом до приватизації середніх та великих підприємств призвів, у свою чергу, до деформацій саме механізму сертифікатної приватизації. Заміна сертифікатів на депозитні рахунки заблокувала розвиток ринку нерухомості та цінних паперів, залучення вітчизняних та іноземних інвесторів. Головними суб'єктами господарювання в недержавному секторі, залишалися трудові колективи.

У реальній практиці, витіснялося на другий план головне завдання формування ефективної економіки. Цілі стабілізації державного бюджету переважили. Всупереч законодавству про приватизацію, яке забороняло використання коштів на бюджетні цілі, Верховна Рада прийняла Закон про бюджет України на 1993 рік, відповідно до якого 50% надходжень від приватизації мали бути спрямовані в дохід бюджету. Такий порядок суперечив об'єктивному ходу приватизації, який склався у більшості країн із трансформаційною економікою, де приватизація не тільки не сприяла поповненню бюджетних надходжень, а навпаки — вимагала державної підтримки.

За державною програмою приватизації на 1994 р., яка передбачала введення приватизаційного конвеєра (Технологія «двох хвиль» на зразок чеської моделі), упродовж року планувалось приватизувати 20 тис. об'єктів групи А, 8 тис. об'єктів груп Б, В, Г, Е та 1200 об'єктів групи Д. Але вона також не була виконана. Із запланованих 8 тис. підприємств було приватизовано лише 986 або 12%. Основна причина — протидія міністерств і відомств, в управлінні яких перебували ці підприємства. Крім того, на цей процес вплинуло те, що приватизаційні майнові сертифікати, які існували в безготівковій формі на депозитних рахунках, не користувались великою популярністю у громадян. За перші три роки приватизації лише 8,3 млн. їх, або (16%) використали депозитний приватизаційний рахунок<sup>28</sup>.

Наприкінці цього приватизаційного етапу, основну роль у гальмуванні процесу зміни форми власності відіграв новий мораторій Верховної Ради, пов'язаний із складанням переліку підприємств, які не підлягали приватизації. Ця процедура набула затяжного характеру і тривала вісім місяців, з липня 1994 до 3 березня 1995 року. До нього було включено 6102 підприємства<sup>29</sup>. Серед них — об'єкти багатьох інвестиційно привабливих галузей (суднобудівна, морський транспорт, нафтопереробної, паливно-енергетичної, комплекси тощо).

Мета сертифікатної приватизації полягала також і в досягненні суспільної підтримки змін.

Одержання громадянами сертифікатів регламентувалось Законом України «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 р. Приватизаційний сертифікат мав одну з найголовніших ознак — міг бути іменним.

Видача майнових сертифікатів відбувалась у відділеннях Ощадбанку за місцем проживання. Загалом громадяни отримали 45722181 ПМС, з них 8097533 — у формі приватизаційних депозитних рахунків. Це становило 87,98% від загальної кількості випущених сертифікатів. При цьому до 1995 р. громадяни отримали 15,6% ПМС, у 1995 р. — 54,78%, у 1996 р. — 83,57%, у 1997 р. — 87,59%, у 1998 р. — 87,98%.

Упродовж 1994–1998 рр. 77941 тис. компенсаційних сертифікатів номіналом 10 грн. і 127934 тис. номіналом 20 грн. на загальну суму 3338090 тис. грн. було передано лише 30% від загальної кількості. Загалом за роки приватизації громадянами України одержали 45461 тис. ПМС і 52678 тис.<sup>30</sup>

Спочатку, за сертифікати планувалося продати 40% майна. Верховна Рада збільшила цифру до 70%, а фактично у цей спосіб було продано 47%. Сертифікатна приватизація сприймалася як справедлива, коли кожен громадянин одержував безкоштовно однакову кількість приватизаційних коштів і розпоряджався ними в процесі приватизації на власний розсуд. В реаліях було по-іншому.

Фінансові посередники, яким більшість громадян довірили свої сертифікати, діяли безконтрольно і не виконували своїх обов'язків.

Обсяги приватизації зростали. В міру падіння купівельної спроможності громадян. Після інфляції 1993 р. приватизаційні сертифікати, стали насправді предметом спекулятивних ігор багато численних приватизаційних фондів і трастів.

Заборона вільного їх продажу призвела до знецінення. Вартість сертифіката на чорному ринку не піднімалася вище 10\$. Тобто громадянину, який пропрацював все життя на державу, чиновники виділили частку державної власності, еквівалентну \$10. Той, хто не продав за 10\$ свій сертифікат або не «подарував» його фонду чи трасту, які зникли після їхнього перепродажу чи ряду фондових спекуляцій, а вклав його в акції конкретного підприємства, як правило, міг і не розраховувати на отримання дивідендів. Підприємства, які пройшли через масову приватизацію і не отримували реальних інвестицій через високі податки і напівтінювий режим роботи, ставали банкрутами, або тінювими донорами<sup>31</sup>.

В Україні за сертифікатами було продано близько 47% майна великих та середніх підприємств<sup>32</sup>.

Сертифікатна приватизація великих підприємств розпочиналась після проведеного експерименту так званої «м'якої приватизації» Запорізького підприємства по виробництву авіадвигунів «Мотор-Січ». 6 січня 1994 р. тут було створено Товариство покупців (у склад якого увійшло близько 25 тис. працівників підприємства). 15 липня 1994 р. воно підписало з Фондом державного майна України Погодження про передачу пакету акцій (27% від статутного фонду вартістю 58,9 млрд. крб.) у свою власність. Окрім того воно взяло на себе зобов'язання здійснити впродовж двох років інвестиції у виробництво, направлені на його модернізацію, і створити два нових авіадвигуни для цивільної авіації<sup>33</sup>.

### ПРИМІТКИ:

---

<sup>1</sup> Українська приватизація: плюси і мінуси. Під ред. О. Пасхавера. — К., 2001. — С. 73.

<sup>2</sup> Результати суспільно-економічних перетворень у Польщі та Україні // Економіка України. — 1999. — № 4. — С. 84–85.

<sup>3</sup> Шкільняк М., Ларіна Я. Трансформації відносин власності в перехідній економіці України (на прикладі промисловості). — К., 2002. — С. 178.

<sup>4</sup> Завершальний етап приватизації в Україні / О. Пасхавер, Л. Верховодова, Т. Воронкова, Н. Терещенко. — К., 2003. — С. 9.

<sup>5</sup> Рябченко О. Приватизація і оптимізація функціонування промисловості. — Х., 2001. — С. 214.

<sup>6</sup> Там само. — С. 215.

<sup>7</sup> Там само. — С. 208.

<sup>8</sup> Там само. — С. 215.

<sup>9</sup> Там само. — С. 215.

<sup>10</sup> Українська приватизація: плюси і мінуси. — С. 106.

<sup>11</sup> Гесць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. — 2005. — № 5. — С. 14.

<sup>12</sup> Завершальний етап приватизації в Україні. — С. 11.

<sup>13</sup> Ларцев В. Вказана праця. — С. 44.

- <sup>14</sup> Українська приватизація: плюси і мінуси. — С. 164.
- <sup>15</sup> Міщенко М., Буров І. Вказана праця. — С. 15–16.
- <sup>16</sup> Шкільняк М., Ларіна Я. Вказана праця. — С. 179.
- <sup>17</sup> Там само. — С. 180–181.
- <sup>18</sup> Там само. — С. 182.
- <sup>19</sup> Ролинський Г. З угорського досвіду ринкового трансформування // Економіка України. — 1999. — № 4. — С. 13–15.
- <sup>20</sup> Шкільняк М., Ларіна Я. Вказана праця. — С. 187.
- <sup>21</sup> Фрідман Р., Рапачинський А. Приватизація у Східній Європі: чи всі можливості держави вичерпано? — К., 1995. — С. 137–139.
- <sup>22</sup> Центральна-Восточная Европа во второй половине XX века: в 3-х т. — М., 2002. — Т. 3–4.1. — С. 154.
- <sup>23</sup> Приватизационные процессы в Украине (Материалы Круглого стола.). — С. 22, 23, 25, 82, 85.
- <sup>24</sup> Пасхавер О. Приватизація в Україні: проміжні підсумки. «Економічне есе». — вип. 1: Українські підприємства: постприватизаційний період. — К., 2000. — С. 72.
- <sup>25</sup> Ларцев В. До проблеми періодизації процесу приватизації // Економіка України. — 2000. — № 12. — С. 45.
- <sup>26</sup> Тенденції української економіки. Березень 2001 року. — К., 2001. — С. 26.
- <sup>27</sup> Міщенко М., Буров І. Вказана праця. — С. 28.
- <sup>28</sup> Завершальний етап приватизації в Україні. — С. 12.
- <sup>29</sup> Там само. — С. 12.
- <sup>30</sup> Ледомська С, Ларцев В. Вказана праця. — С. 16.
- <sup>31</sup> Турчинов О. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки, — К., 1996. — С. 102–103.
- <sup>32</sup> Пасхавер О., Верховодова Л. Реформа собственности и приватизация в Украине. — С. 5.
- <sup>33</sup> Рябченко О. Вказана праця. — С. 233.

*Падалка С.С.*  
(Інститут історії України НАН України)

## **СІЛЬСЬКЕ ЖИТТЄВЕ СЕРЕДОВИЩЕ (1990–2000-і роки)**

### *Середовище реалізації життєвих інтересів селян*

Упродовж 1990-х років продовжувала існувати радянська практика декларативності необхідності пріоритетного розвитку сіл. В умовах глибинної загальної соціально-економічної кризи лише великі села, де зберігалось аграрне виробництво, мали змогу підтримувати свою життєдіяльність. Малі ж села невпинно соціально-економічно занепадали і продовжували взагалі зникати. У політичних програмах, рішеннях органів влади, рекомендаціях вчених неодноразово підіймалась проблема необхідності відродження слобідок, хуторів як засобу демографічного оздоровлення сільської території. Водночас, село, як форма територіальної організації, продовжувало розглядатись у звуженому розумінні, поза контекстом єдиного цілого — сільської території. Взагалі, на відміну від країн Євросоюзу, в Україні не було сформульованої концепції розвитку сільських територій як історично сформованої мережі. Соціально-економічний розвиток сіл традиційно мав епізодичний характер, оскільки залежав від матеріально-фінансового потенціалу сільськогосподарських підприємств. На селі склалось свого роду протиріччя: неспроможність більшості сіл надати селянам необхідного асортименту соціальних послуг, стримувала розвиток аграрного виробництва. Більшість сільських жителів була змушена одержувати соціально-побутові послуги за межами сіл, витрачати для цього чимало робочого часу та додаткових коштів.

Наприкінці 1990-х на початку 2000-х років невпинно зростала чисельність малих сіл (до 100 жителів), де проживали переважно люди похилого віку. Посилились тенденції згортання будівництва і функціонування об'єктів соціальної інфраструктури. Погіршення умов праці та життєвого рівня спонукали зростання захворюваності та смертності сільського населення, міграції до міст тощо.

Значна частина сіл України потрапила до розряду депресивних територій. Узагальнюючим і синтезуючим показником цього явища стали високі темпи зниження чисельності сільського населення (депопуляція). За розробленими українськими вченими критеріями до таких сіл відносились ті, що мали більше половини пенсіонерів. Окрім того, вони поділились на вимираючі, де пенсіонерів більше 65%, не було дітей до 16 років; та занепадаючі, де пенсіонери і діти до 16 років становили 65%. Найбільше депресивних сіл було на Чернігівщині

(56%): Семенівський і Ічнянський райони — питома вага таких сіл досягла відповідно 92,4 і 95,8%. У вимираючих селах частка пенсіонерів досягла 90%<sup>1</sup>.

В Україні намітились дезурбанізаційні процеси, найпомітнішими з яких було: зниження ролі міста як центру концентрації передових виробничих технологій, декваліфікація кадрового потенціалу, деформація міського способу життя, скорочення кількості населення тощо. Внаслідок відбувалось поширення деяких елементів міського способу життя на селі, носіями якого виступали мігранти, які обирали роботу в аграрному секторі (найчастіше це вихідці із сіл, які тривалий час жили і працювали у містах).

Радянська суспільно-політична думка розглядала українське село джерелом національної ментальності. Практично на науковому рівні (соціологією, економікою, філософією) не розглядались глибинні процеси в його соціальній стратифікації, наслідки впровадження технологій у виробничий процес, ті аспекти життєдіяльності українського суспільства, які були пов'язані з селом. В 1990-і роки намітились зрушення в цьому напрямку. Успішно розвивалася галузь соціологічної науки — соціологія села, яка відстежувала процеси аграризації мешканців міст, вивчала роль села в суспільстві, специфіки сільського способу життя тощо.

Зокрема, соціологія виокремлювала такі ознаки сільського способу життя: підпорядкованість праці ритмам природи; нерівномірність трудової зайнятості і тісне поєднання праці та побуту; невисока виробнича мобільність; різноманітний демографічний склад територіальних груп; трудомісткість праці у домашньому та особистому підсобному господарстві; сильний неформальний соціальний контроль; велике значення місцевих авторитетів; менш напружений (ніж у місті) ритм життя; простіші форми спілкування; зв'язок з природним середовищем; дисперсність розселення.

Українські науковці Л. Шепотько, І. Прокопа, О. Максимюк виділяли наступні типи сіл:

1. Безлюдні поселення, де не залишилося жодного постійного мешканця;
2. Занепадаючі поселення, в яких 60% населення — це люди пенсійного віку;
3. Малі села (до 200 осіб), в яких середній вік мешканців становив понад 40 років;
4. Малі села, в яких середній вік мешканців складав менше 40 років;
5. Середні поселення (201-500 жителів), менше 50% у яких було зайнято у сільському господарстві, а понад 30% постійно виїжджали на роботу в міста (маятникова міграція);
6. Середні поселення, в яких більше 50% населення було зайнято у сільському господарстві, а 30% працювало у містах;
7. Середні поселення, більше 50% мешканців яких зайнято у сільському господарстві; маятникова міграція була меншою 30%;
8. Середні поселення, де менше половини мешканців працювало в агрофері; маятникова міграція була незначною, а решта працювали в інших галузях;
9. Великі поселення (понад 500 жителів), де менше половини було зайнято у сільському господарстві; маятникова міграція залишалася значною;



10. Великі поселення, більше половини мешканців яких працювало у сільському господарстві; міграція була значною;

11. Великі поселення, більше половини жителів яких було зайнято в агрофері, а міграція була незначною;

12. Великі поселення, до половини мешканців працювало у агросфері, а маятникова міграція складала менше 30%.

На початку 2000-х років серед сільських поселень України майже 35% становили малі села (84% з них — так звані «вимираючі» села), 25% — середні, 40% — великі села (у них зосереджувалося 80% сільського населення<sup>2</sup>).

Село акумулювало і формувало людську спільноту, яка започатковувала і організовувала систему соціально-економічних відносин, було осередком життя, сільськогосподарського виробництва і формування селянства. Сільське виробниче середовище як простір, у якому здійснювали свою трудову діяльність селяни, мало свою специфіку відмінну від міського, більш відкриту і масштабну форму освоєння навколишньої природи з метою організації матеріального виробництва та задоволення на його основі власних потреб.

В селян атрофованим виявилось почуття конкуренції. Це багато в чому залежало від специфіки соціально-економічного розвитку села (в минулому колективізації), коли зберігалася колективна праця і зрівняльний підхід до розподілу доходів. Як наслідок, в аграрному секторі уже в умовах державної незалежності практично не розвивалась виробнича і обслуговуюча кооперація. Сільське підприємництво, особливо його виробнича складова, щорічно якісно втрачало здатність продукування достатніх для задоволення споживчих потреб громадян обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Сільське виробниче середовище як простір, у якому здійснювали свою трудову діяльність селяни, мало свою специфіку відмінну від міського, більш відкриту і масштабну форму освоєння навколишньої природи з метою організації матеріального виробництва та задоволення на його основі власних потреб.

За кордоном з цією метою створюються спеціальні фонди соціального облаштування сільських територій. Водночас частка держави в утриманні соціальної сфери становила не менше 60% витрат, що спрямовувалися на розвиток сіл. Сільгосппідприємствам рекомендувалось для цього витрачати 15–20% одержаного прибутку, фермам — 5–8%.

На селі сформувалась неоднорідна структура соціальної сфери. Змінювали форми власності підприємства, установи та заклади. У муніципальну власність переходили школи, дитячі дошкільні заклади, лікарні, фельдшерсько-акушерські пункти, підприємства торгівлі й побутового обслуговування, культури, фізкультури і спорту. Сільгосппідприємства ставали власниками того, що залишилося у них від колгоспів і радгоспів, найчастіше це дитячі садки, будинки культури. До кооперативної власності переходили підприємства споживчої кооперації — торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування. У приватній власності перебували магазини, лотки, лазні.

Сільське господарство виступало у ролі свого роду соціального стабілізатора в період економічних криз на початку і в кінці 1990-х років. Зберігалася

його велике значення і у процесі переходу до нової якості життя, який часто для пересічного громадянина супроводжувався суттєвим психологічним дискомфортом, характеризувався переживаннями через втрату стереотипів минулого, усвідомленням краху колишнього способу життя та потребою виробити нового.

### *Природні умови життя на селі*

Ті зміни в природній складовій сільського життєвого середовища в Україні, що відбулися упродовж 1990–2000-х років, заслуговують однозначно негативної оцінки. Перелік впливів наслідків сільськогосподарської діяльності є досить довгим, а їх оцінка надто важкою. Ці обставини негативно позначались на умовах проживання в селі. Практично більшість сіл України продовжували функціонувати в умовах пошкодженого природного середовища. За розрахунками спеціалістів, наприкінці 1990-х років до забруднених і дуже забруднених територій відносилось близько 40% земель. Відносно чистих територій було лише 7%. Майже 1% — це місцевості екологічної катастрофи (зона відчуження після аварії на ЧАЕС)<sup>3</sup>. Сільські жителі потерпали від більшості негативних екологічних впливів<sup>4</sup>.

Державна форма власності та породжені нею негаразди, зокрема низька мотивація праці (безгосподарність) на селі в радянський період спричинили нерациональність у використанні природних ресурсів. В умовах ринкових трансформацій продовжували переважати споживацькі, руйнівні форми господарювання. З часом поступово почало утверджуватись розуміння необхідності економного ставлення до довкілля. Цьому сприяв зарубіжний досвід, де підприємства, які дбають про збереження навколишнього природного середовища і користуються репутацією екологічно чистого виробництва, мають більше шансів залучати висококваліфікованих робітників, потенційних інвесторів, активніше діяти на ринку збуту продукції.

Практика України років незалежності свідчила, що всі діючі економічні й адміністративні природоохоронні заходи здебільшого спрямовувались на боротьбу з руйнівними наслідками нерационального використання природних ресурсів, аніж на запобігання їм. Її територія належала до екологічно забруднених, причому значна її частина (Чорнобильська зона) взагалі була непридатною для проживання і ведення господарства.

Природа продовжувала розглядатися як безкоштовне джерело ресурсів і продовольства. Ніхто з політиків і державних діячів України серйозно не обравлювався тих результатів і економічних втрат, які спричинялися вирубкою лісів, забрудненням водойм, тощо. Основними чинниками антропогенно-техногенного впливу на довкілля на ряду з видобутком корисних копалин, складування відходів, було скидання стічних вод у великі водойми, хімізація сільського господарства.

В 1990-і роки в Україні практично суцільно переважали шкідливі технології вирощування сільськогосподарських культур. Внаслідок використання великої техніки, ґрунт надмірно ущільнювався, руйнувалась його структура. А деградація ґрунту спричиняла зниження врожайності пшениці до 40%, кукурудзи —

33%, картоплі — 27%. Внаслідок цього понад третина добрив і майже п'ята частина пального витрачалися непродуктивно<sup>5</sup>.

Сільське господарство продовжувало суттєво впливати на біосферу, чинити антропогенний вплив на 80% території України. З 1983–2005 рр. було втрачено 353,3 млн. т гумусу, при щорічних обсягах змиву ґрунту до 600 млн. т. Державна програма захисту земель від водної і вітрової ерозії до 2010 року передбачила зменшення розораності території України з 57% до 51%. Потребувалося скоротити площу ріллі щонайменше на 25–30%. Крім того в програму були закладені, м'яко кажучи, архаїчні способи меліорації: планувалося спорудити 180 тис. км земляних валів, 2 тис. км — захисних дамб, 5,5 тис. км — водоскидних споруд. Очевидно розробники програми перебували в полоні радянських стереотипів і пропонували ті механізми, які стали однією з причин нинішньої екологічної ситуації і були чи не найодіознішими в ХХ ст.<sup>6</sup>

Промислові, транспортні, військові потреби вимагали невпинного нарощення постачання сировинних ресурсів саме сільськогосподарського походження. На жаль, відбувалось хижацьке вичерпання природних ресурсів, і як наслідок нарощування відходів виробництва (техногенних утворень), що призводили до деградації природного середовища, погіршення умов проживання на селі. Очевидно корисним залишався досвід країн ЄС, які в 1990-і роки стали на шлях раціоналізації природокористування й екологізації господарської і виробничої діяльності. Слід зважати і на глобальні екологічні проблеми людства. Концепція сталого розвитку, ухвалена на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро в 1992 р., передбачила розвиток суспільства, коли задоволення потреб сучасних поколінь не мало ставити під загрозу можливість робити це майбутнім поколінням. Водночас світова спільнота продовжувала ігнорувати виклики та нарощувати безгосподарне використання енергії. За даними Всесвітньої метеорологічної організації, упродовж 1992–2002 р. середньорічна температура суттєво зросла (на 0,6 С порівняно з ХІХ ст.). Потепління клімату призводило до почастишання стихій: землетрусів, вулканів, цунамі, ураганів, смерчів, підтоплення територій, розширення площ пустель тощо. Не виконувалися у належному обсязі міжнародні конвенції (Київський протокол 1997 р.) про обмеження емісії парникових газів, кількість викидів яких невпинно зростала<sup>7</sup>.

Ґрунт як основне джерело отримання продуктів харчування, впливав на формування здоров'я людини, виступав важливим фактором формування геохімічних процесів, від яких залежав хімічний комплекс організму людини. Є всі підстави вважати, що селянство мешкало в середовищі, антропогенно зміненому, трансформованому під впливом їхньої же діяльності. Створюючи техносферу, ними приділялось мало уваги на необхідність підвищення комфортності довкілля, комунікабельності та забезпечення захисту від природних негативних впливів. Порівняно з радянським періодом в 1990–2000-і роки поглибилися тенденції погіршення якості ґрунтів. Площа ріллі на душу населення України постійно зменшувалась. В Україні ці показники були значно нижчі, ніж у середньому у країнах Європи. З ґрунтом щороку виносилось 11 млн. т гумусу, 0,5 млн. т азоту, 0,4 млн. т фосфору і 0,7 млн. т палію. Збитки від ерозії ґрунтів складали 9,1 млрд. грн. щорічно<sup>8</sup>.

В 1990-і роки почалося безконтрольне освоєння нових земельних угідь. Здебільшого це були сінокоси, пасовища, заболочені й перезволожені території. Спостерігалось і посилення техногенного навантаження на угіддя, які вирізнялися якісним хімічним складом. КСП, відмовившись від ведення землеробства за принципом сівозмін, здебільшого по кілька років поспіль вирощувала на одних і тих же угіддях сояшник, кукурудзу, ріпак та інші культури. Тривале екстенсивне їх використання негативно позначалося на стані довкілля. Площа орних земель щорічно скорочувалась на 10 тис. га. В Україні протягом 1991–1999 рр. площа сільгоспугідь зменшилась більше як на 1 млн. га, у тому числі орних земель — на 400 тис.<sup>9</sup>

У суспільній свідомості зберігалось багато в чому мілітарне розуміння взаємовідносин людини і природи. Протягом 1990–2000-і роки на політичному рівні продовжувались дискусії стосовно можливої кількості використання техніки у сільгоспвиробництві. Переважала думка, що чим більше то тим краще, висловлювалось занепокоєння зменшенням одиниць техніки порівняно з радянським минулим. Не було проведено відповідних обрахунків та не визначено тієї кількості, яка б не створювала техногенного навантаження на природу. Конструкторське проектування тракторів та іншої сільськогосподарської техніки спрямовувалось головним чином на нарощення їх фізичної потужності, майже зовсім не розглядались можливі наслідки впливу її на ґрунт та сільгоспугіддя. На українських ланах довго затримувались великі гусеничні трактори. Ця техніка, оснащена потужними двигунами, нещадно руйнувала родючий шар. В країнах ЄС завжди віддавалась перевага універсальним колісним тракторам, які відрізнялися рядом економічних, технологічних і екологічних переваг. В США при розробці сільгосптехніки вже в 1970-і роки використовувався так званий принцип «бізона», суть якого в тому, що тиск техніки на ґрунт не повинен був перевищувати тиск, який створював бізон. Країни світу значно раніше зрозуміли те, що саме від потужності двигунів зростала продуктивність обробітку ґрунту, мінімізувались техногенні впливи. На початку 1990 років середня потужність двигунів вітчизняних тракторів досягла 80 кВт на 100 га, тоді як в Німеччині, Франції, Бельгії, Данії, Італії відповідно 284; 243; 214; 213; 162 кВт<sup>10</sup>.

Використання великої кількості техніки у сільському господарстві, особливо технічно несправної, сприяло утворенню токсичних компонентів в продуктах згорання двигунів. З відпрацьованими газами двигунів внутрішнього згорання виділялись такі речовини як оксид вуглецю, вуглеводні СН, оксиди азоту NO, з'єднання свинцю, альдегіди, канцерогенні речовини. З автомобільними викидами потрапляло в атмосферу близько 200 токсичних речовин, шкідливих здоров'ю. Оксиди азоту виступали утворюючим елементом — фотохімічного смогу.

Традиційна технологія вирощування сільськогосподарських культур з використанням важких тракторів призводила до зміни їх агрофізичних властивостей. В 1990-і роки в зернових господарств кожна точка поля від трьох до п'яти разів піддавалась дії тракторів. При цьому ущільнювалося в середньому від 30 до 80% площ сільгосугідь<sup>11</sup>.

Процеси ерозії ґрунтів розвивались невпинно і охоплювали все більші площі сільгоспугідь. Особливо водна ерозія розвивалась в гірських регіонах, які ставали зонами екологічного лиха. Закарпаття, Буковина, Поділля особливо відчутно пережили наслідки повені 2008 р. Ерозія ґрунту мала здатність до інтенсивного саморозвитку. Водна ерозія найчастіше проявлялась у вигляді зливу верхнього шару ґрунту чи розмиву його вглибину. Найбільш руйнівний характер мала площинна ерозія, оскільки внаслідок відсутності регуляторів стоків, дощові і снігові води змивали зв'язуючі компоненти і токсикодисперсні частини ґрунту. Відбувалось збіднення його поживними речовинами і втрачалась здатність утримувати вологу. На таких ґрунтах зникала рослинність, посилювались процеси розмиву ґрунту, утворювались вимоїни, а згодом і яри.

Вітрова ерозія полягала у видуванні і переміщенні вітром дрібних сухих частинок ґрунту і гірських порід, і призводила до збіднення його дрібноземом, гумусом, основними елементами мінерального живлення рослин. Регулярно вона діяла в Криму та шістнадцяти областях України<sup>12</sup>. Інтенсивні вирубки лісів позбавляли ґрунти захисту. Поверховий стік води зростав удвічі, а то і втричі, а отже ґрунти пересушувались.

В 1990–2000-і роки відбувалось тотальне порушення основоположного принципу землеробства — сівозміни. Висівання одних і тих культур на одному і тому полі кілька років поспіль розвивали, посилювали впливи негативних біологічних, хімічних, фізичних факторів у ґрунті і, як наслідок, знижувало продуктивність рослин, призводило до нагромадження інфекцій, забур'яненості, розповсюдженню шкідників. У країнах ЄС в практиці сільгоспвиробництва цей принцип унормовувався законодавчо і передбачав чотирирічне чередування культур: пшениця–картопля–кукурудза на силос — цукрові буряки. Законом також заборонялося вирощування картоплі частіше, ніж один раз на три роки<sup>13</sup>.

В 1990-і роки багато в чому зберігалася радянська практика, коли у сільському виробництві масштабно використовувались міндобрива на основі технократичного стереотипу, спрямованого власне на механічне вирішення проблем галузі. На надзвичайно складні природні системи екстраполювались уявлення, вироблені при вивченні простих технічних систем. При цьому фактично не бралася до уваги та принципова відмінність сільського господарства, яка полягала в тому, що воно функціонувало на основі природної екосистеми, а тому залишалося обмеженим біологічними законами трансформації речовини і енергії та фізіологічними можливостями культурних рослин чи сільськогосподарських тварин.

Втручання людини у сільське довкілля залишалось традиційно значним, навіть порівнюючи із попереднім радянським десятиліттям, коли мала місце справжня гонитва за забезпеченням високих валових обсягів зерна. Зернова лихоманка притуплювала увагу сільгоспвиробників до екологічних питань, спонукала до проявів порушень правил агротехніки. Більшість керівників і спеціалістів сільгосппідприємств, що здобували освіту і професійні навички в радянську епоху, продовжували розглядати єдиним засобом нарощення обсягів виробництва хімічних речовин, міркували через призму проблеми пошуків шляхів підпорядкування природи, спрощення технологічного процесу у земле-

робстві. Ґрунти залишались перевантаженими мінералами і потребували при-внесення їх балансу за поживними речовинами. В 1970–1980-і роки внаслідок того, що хімічна промисловість недовиробляла фосфорну кислоту, мізерна кількість вироблялась змішаних і складних добрив, а отже у надмірній кількості вносились добрива з порушеним балансом хімічних речовин<sup>14</sup>. Використання міндобрив у підвищених дозах прискорювало процес розладу гумусу, швидкої втрати агробіологічних властивостей, місткості, спричиняло його руйнацію. Крім того в практиці радянських господарств переважав поверхневий спосіб внесення добрив. Він був нераціональним і екологічно шкідливим. Жодної критики не витримували способи їх зберігання. Шкідливий вплив надмірного внесення добрив проявлявся досить широко і зводився до: посилення розвитку водоростей та створення планктону; погіршення мікроклімату сільськогосподарських підприємств, що відбувалось внаслідок надходження надмірної кількості азоту в атмосферу і підвищення кислотності ґрунтів; погіршення кругообігу поживних речовин; захворюваність рослин через порушення їх живлення<sup>15</sup>.

У 1990-і роки різко зменшились поставки і внесення міндобрив та засобів захисту рослин. У 1994 р. господарства вносили на 1 га ріллі лише 26 кг міндобрив, що у 5,5 рази менше, ніж у 1990 р.<sup>16</sup>

Надлишкове накопичення у воді і рослинах азотних сполук — нітратів і нітритів, інтенсифікувало розвиток водної рослинності, в результаті чого знижувався у воді вміст кисню, що пагубно впливало на тваринні організми водойм. Нітрати, як основне джерело азотного живлення, при надлишку досить негативно впливали на екологію, стан здоров'я людей і тварин. При потраплянні їх в організм людини утворювалися метабемоглобінемії, канцерогенні утворення імундепресивної дії, здатні перетворювати гемоглобін на мета гемоглобін нездатен переносити кисень, а порушувати клітинні мембрани і навіть генетичний код. Застосування необґрунтовано високих норм фосфорних добрив знижувало засвоєння рослинами мікроелементів (особливо цинку), призводило до забруднення ґрунту фтором, нагромадженню забруднювачів (свинцю, хрому, міді)<sup>17</sup>.

Засоби захисту рослин, які з року в рік все більше насичували ґрунти, негативно впливали на стан здоров'я селян. Часто порушувалася структура спадковості, порушувалася діяльність центральної нервової системи. Встановлено й те, що ці речовини, як і радіація, не мали нижнього порогу дії й невинно руйнували імунну систему, стимулюючи у довкіллі розвиток вірусів. Пестициди, крім того, що сприяли підвищенню врожайності, посідали дев'яте місце в ряду саме активних забруднювачів біосфери після таких речовин як нафтопродукти, поверхнево активні речовини, фосфати, мінеральні добрива, важкі метали. Невміле їх використання викликало серйозні порушення екологічної рівноваги у природі<sup>18</sup>.

Спроби нарощування збору зерна за рахунок підвищення доз міндобрив і пестицидів себе не виправдовувало, оскільки, одержуючи приріст валу продукції, одночасно втрачалась її якість, незворотно забруднювалось довкілля. А швидка адаптація до них шкідників потребувала впровадження нових видів

пестицидів, збільшення їх об'єктів використання. Ефект від використання пестицидів був короточасним, а негативні наслідки довготривалі. Парадоксально, але втрати від шкідників на початку періоду їх застосування у сільському господарстві були менші, ніж в період їх використання. На практиці пестицидів вносилося набагато більше, ніж потрібно для попадання його в необхідній кількості на шкідника. Це спостерігалось при знищенні колорадського жука. Значна кількість розчину інсектициду потрапляло в ті місця, де не було комах, забруднюючи довкілля і навіть погіршуючи якість бульб картоплі. В 1990-і роки давали про себе знати наслідки використання в 1930–1980-і роки ДЦТ (дихлородифенілтріхлоретан), або як його в побуті називали дуст. Його хімічний склад залишався настільки стабільним, що не піддавався розкладу у ґрунті водному середовищі. Застосування і інших видів пестицидів та попадання їх у продукти харчування мали негативні наслідки для здоров'я, особливо селян (зростання онкозахворювань).

Країни ЄС в 1990-і роки швидкими темпами почали переходити на органічне землеробство. Зростав попит громадян на екологічно чисті продукти. В 2005 р. половина ферм Данії працювали за органічною технологією. Після виявлення в 1995 р. того факту, що половина зібраної моркви містила високий рівень органофосфатного пестициду, активізувала цю роботу і Великобританія. Внаслідок у 1997 р. було ухвалене рішення про фінансове субсидування ферм, які виробляли екологічну продукцію. Фермери почали відмовлятися від мінеральних добрив і пестицидів і переходили на компост, гній. В 2004 р. 10% сільгоспугідь країни були сертифіковані як екологічно чисті<sup>19</sup>.

Виявилося, що в Україні внаслідок Чорнобильської катастрофи продуктами радіоактивного розпаду забруднили 4,6 млн. га сільгоспугідь (у тому числі 3,1 млн. га ріллі) і 4,4 млн. га лісів. Державні органи вивели з обороту 280 тис. га сільгоспугідь і 157 тис. га лісів<sup>20</sup>.

У 1990–2000-і роки практично були законсервовані роботи з усунення наслідків меліорації, яка поводилась в 1940–1980-і роки. Зрошення у ці роки мало антропогенний характер. Внаслідок поливів мінералізованою водою у їх хлорно-натрієвому складі відбувались негативні явища, зокрема осолонцювання на суттєвій глибині, нагромадження токсичних солей і вимивання нетоксичних. Темпи засолення земель кінця 1980-х років виявились настільки високими, що їх не могло призупинити навіть суттєве зменшення площ поливу в 1990-і роки. В цей час відбувалося збільшення площ засолених земель за рахунок слабо засолених ґрунтів, особливо в низинах з заляганням ґрунтових вод менше двох метрів<sup>21</sup>. Практично не велись роботи по валкуванню ґрунтів. Дія вапна, особливо потрібна для ґрунтів Полісся, проявлялась багатогранно: нейтралізувалась надмірна кислотність, знижувалась рухомість амонію, поліпшувалась мікробіологічна діяльність і фізичні властивості ґрунту, що сприяло збільшенню в ньому поживних речовин, нагромаджувався гумус. Поглибилися і наслідки осушувальної меліорації. В Поліській зоні та західних регіонах України внаслідок раніше деструктивно порушених ландшафтів, зміни гідрологічного режиму низини, почастишали підтоплення, зсуви ґрунту. Продовжував змінюватись рослинний і тваринний світ. Не відбувались зміни у сприйнятті політиками і

господарниками значення боліт — як головного стабілізатора клімату, регулятора ґрунтових вод і водного режиму річок. Упродовж 1991–1998 рр. площі меліорованих земель значно скоротились, що стало однією з причин зменшення виробництва деяких сільськогосподарських культур. Згорталось меліоративне будівництво. Значно застаріли меліоративні фонди, відбулося руйнування гідроспоруд, не проводилось технічне переоснащення і ремонт меліоративної бази зрошувальних і осушувальних систем, зменшився парк дощувальної техніки.

В 1990–2000-і роки продовжував зберігатися зневажливий, безгосподарний підхід до використання водних ресурсів.

Через т.з. незворотнє споживання води виникали труднощі з її постачанням до сільського господарства та інших виробничих галузей. Річний стік Дніпра внаслідок господарської діяльності скоротився на 19%<sup>22</sup>. Більшість річок України зазнавали техногенного навантаження, коли разом зі стоками потрапляли забруднювачі, в тому числі з сільгоспугідь, тваринницьких комплексів. Паводки та зсуви крім того, що завдавали економічних збитків, ще і посилювали соціальну незахищеність громадян. Вода, як основа життя людей, виступала джерелом фотосинтезу, біологічного кругообігу речовин. Обмін речовин в організмі можливий лише за наявності води, бо майже всі хімічні, колоїдно-хімічні та фізіологічні процеси відбуваюлися у водних розчинах органічних та неорганічних речовин. Втрата організмом лише 10–20% веде до його загибелі. Без води людина може прожити не більше 5-ти діб. Велика її роль у підтримці існування людства. Широке її використання для забезпечення санітарно-гігієнічних та господарсько-побутових потреб, як джерела енергії. Проблема забруднення питної води залишалася однією з причин погіршення якості життя. У світовій практиці було підтвердження того, що навіть спорудження водогонів і системи каналізацій лише частково компенсувало проблему.

У 1990-і роки в Україні вирубки лісів набували стихійного характеру. Величезної шкоди завдавали лісові пожежі, які у 97 випадках із ста виникали з вини людей. Скорочення лісів призводило до посилення повеней, виникнення селевих потоків, обміління річок, ерозії ґрунтів, погіршення клімату, який ставав дедалі сухим і континентальним, спричиняло суховії — негативні для сільського господарства природні катаклізми.

### ***Рівень життя сільського населення***

Жителі села проявляли консервативність у швидко змінюючому суспільному середовищі. Досягнення власного матеріального благополуччя ними бачилось таким, що базувалось на принципах індивідуалізму, справедливому прикладанні власних професійних навичок.

В період утвердження державного капіталізму зазнавали руйнації попередні історичні цінності економічної поведінки селян (велика соціальна місія). На зміну хліборобу-годувальнику почав приходити тимчасовик-бізнесмен, найвищий інтерес для якого залишався прибуток. Більшість виробників зерна в Україні, на жаль, орієнтувались не на справи забезпечення продовольчого достатку громадян, а на одержання лише матеріальної вигоди<sup>23</sup>.



В 1991–2007 рр. відбувався злам життєвих стратегій трудівників села, болісний процес подолання тоталітарних ментальних традицій та посттоталітарних комплексів. Утвердження і розвиток приватновласницьких відносин вело до зміни моральних критеріїв в оцінці нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності.

Рівень підприємницької орієнтації громадян на селі був значно нижчим, ніж у місті. За даними соціологічного моніторингу «Людина і ринок», в українському суспільстві лише 19% респондентів виявили готовність і бажання займатися підприємницькою діяльністю<sup>24</sup>. Більшість сільського населення дотримувалось патерналістської життєвої стратегії — гарантований дохід за мінімуму праці, тобто в них залишались стереотипи колгоспно-радгоспної системи, яка гарантувала певну матеріальну стабільність, убезпечувала від ризиків.

Українські селяни, як і населення держави у своїй масі, за доходами залишались одними з найбідніших в Європі. Зарплата, соціальні виплати та інші грошові прибутки за загальною сумою досягали 20% ВВП. Внаслідок складалась парадоксальна ситуація: українське населення не було основним покупцем власної економіки, тоді як у розвинених країнах, наприклад у Великій Британії, цей показник сягав 90%<sup>25</sup>.

Україна мала низькі показники за індексом розвитку суспільства, який визначався Програмою розвитку ООН. В 2003 р. Україна залишилась середньо розвинутою країною. Протягом 1991–2006 рр. суттєво знижувались тривалість життя громадян і рівень споживання.

В українському селі темпи падіння економіки виявились досить відчутними для його мешканців. Досить гостро постала проблема майнового розшарування. Внаслідок опитування в 2000 р. Українським інститутом соціальних досліджень і центром «Соціальний моніторинг» 2009 респондентів віком старше 18 років з'ясувалось, що українці у своїй більшості вважали, що статки заможних людей були кримінального походження<sup>26</sup>. Установлено також, що для суспільства у значній мірі його чисельності властивим були очікування конфліктів між багатими і бідними, прагнення покарати багатих. Внаслідок відсутності консолідованого середнього класу, який на Заході виконував функцію соціального стабілізатора, в Україні зберігалася нездоровою суспільна психологія.

Зарубіжні соціологи, які володіли реальними цифрами, що відображали реальний природно-економічний потенціал України, часто дивувалися: як у багатій країні можуть бути бідні. На жаль, це вітчизняні реалії. За західними мірками, людина, яка усвідомлювала себе господарем власного майна, є унікальною як особистість, здатної виявляти творчість і ділову активність, ніколи не могла бути бідною. Нормальне життєве поведіння людини — це коли вона усвідомила чого хоче, і може відшукати ресурси, що дозволяють їй досягти мети.

За визначенням соціологів, особливістю бідності в Україні було те, що зберігалися в цілому низький рівень життя населення, психологічне несприйняття населенням економічної нерівності, україн висока питома вага громадян, котрі вважали себе бідними, поширеність бідності серед працюючого населення.

Про бідність свідчили: низька якість раціону харчування, постійний відтік громадян за межі країни на заробітки; спад народжуваності, висока захворю-

ваність і смертність; невдоволення широких суспільних верств власним матеріальним становищем. Незважаючи на те, що частка витрат на харчування в бюджеті середньої української родини зросла упродовж 1991–2000-х років з 33 до 64%, якість харчування помітно погіршилася: енергетична цінність денного раціону знизилася з 3597 до 2505 кКал, вміст білків — з 105 до 73 г, жирів — з 124 до 71 г, кальцію — з 1362 до 848 г. Отже, у деякій мірі на перший погляд видима традиція багатого застілля в Україні є оманливою, оскільки якість харчування українців значно нижча, ніж в європейських країнах, а майже 10 млн. чол. (1/5 населення) споживають менше 2100 кКал, що є за визнанням Всесвітньої охорони здоров'я межею бідності<sup>27</sup>.

Українські селяни увійшли в добу державної незалежності з деформованими радянською дійсністю ментальними установками, в основі яких була терпимість до крадіжок, схильність покладатись на колективну думку, а не на власну ініціативу, зневіра у можливість добитись змін на краще власними силами. Соціально-економічні зміни, що відбувались на селі протягом 1990–2000-і роки, посилювали їх нігілістичні настрої. Вітчизняні соціологи Українського інституту соціальних досліджень у 1998 р., провівши вивчення сільських родин України, зробили наступні висновки: погляди українського селянства спрямовані не у майбутнє, а у минуле більш-менш стабільне життя, вони у своїй більшості були вкрай дезадаптованими і дискомфортно почувались в нових умовах і плекали надії на появу якогось «доброго дядька», який прийде одного дня і вирішить усі проблеми<sup>28</sup>.

У селян багато в чому виявились втраченими землевласницькі, землеробські риси. В село все більше проникали міські стандарти життя і поведінки.

Внутрішня консервативність селян мала різні прояви, в тому числі і у ворожому ставленні до іноземних аграріїв-бізнесменів, які брались за організацію сільськогосподарського виробництва в Україні. Американець Деніел Свірі, який організовував у селі Демки Черкаської області компанію «Атлантик Фармз II», у розмові з журналістом видання «Кореспондент» зазначав, що «між менталітетом бізнесменів і селянами зберігалась прірва», оскільки останні продовжували вважати: «я капіталіст, а тому — ворог». За його визначенням, за 14 років роботи з українськими селянами йому вдалося «зрозуміти їх мислення на 40–50%», мали місце постійні суперечки навколо питань ведення виробництва. Селяни з обуренням сприймали технологію вирощення телят, яка передбачала через три дні після їх народження переведення на споживання комбікормів, засів угідь без традиційної оранки, а також постійно підозрювали бізнесмена у нібито спробах захоплення нових земель. Бізнесмен з Німеччини Йохан Венцль, який організував фірму «Дукра-агро» в с. Роги цієї ж області, відмічав таку рису селян як недовіра і водночас бажання «одержувати заробітну плату, але нічого при цьому не робити», схильність до пияцтва, порушення трудової угоди тощо<sup>29</sup>.

Згідно економічних категорій визначальними показниками добробуту виступають розміри доходів і витрат. Упродовж досліджуваних років на селі ці показники змінювались головним чином структурно. Так би мовити «живі» гроші селяни одержували від зайняття підприємницькою діяльністю, само зай-

нятості в ОПГ, а також це були пенсії, стипендії, субсидії в готівці. До 2002 р. заробітна плата не була головним джерелом доходів. Цю функцію виконувала продукція особистих господарств. Упродовж 2000–2005 рр. середній розмір зарплати на селі зріс в 3,7 рази<sup>30</sup>. Відповідно трансформувались і витрати. В 2000-і роки намітилась тенденція до скорочення витрат на продовольчі товари та збільшення на будівництво, ремонт житла, вкладання у банки.

Водночас середній розмір зарплати на селі залишався найнижчим серед інших галузей виробництва. В 2006 р. у 15 областях України вона була менша середнього прожиткового мінімуму (423 грн.), а в окремих областях — Волинській, Житомирській, Тернопільській, Чернівецькій та Хмельницькій — нижче 300 грн. Майже половина працівників галузі одержували менше мінімуму<sup>31</sup>.

Суттєво врізаними були інші джерела добробуту. Зокрема, селяни, які де-юре отримали державну гарантію захисту права власності на земельну і майнову частку (пай), орендну плату одержували не у повному розмірі. За даними Мін-агрополітики України та Держкомзему України, в 2006 р. загалом власники земельних паїв мали одержати від оренди землі майже 2,3 млрд. грн.<sup>32</sup> Водночас, орендарі, часто порушуючи законодавство, у кращому випадку грошові виплати змінювали натуроплатою.

Стабільні прибутки селяни одержували від виробництва і реалізації тваринницької продукції. В 2005 р. у приватній власності було 3,7 млн. ВРХ, у т.ч. 2,7 млн. корів, 455 тис. коней, 3,6 млн. свиней, 1,1 млн. овець і кіз. Селяни були власниками 145,7 тис. тракторів, 51,4 тис. вантажних автомобілів, 11 тис. комбайнів, у т.ч. 10 тис. зернозбиральних. Протягом 2001–2005 рр. кількість техніки постійно зростала: у 1,5 рази тракторів, 4,6 рази комбайнів<sup>33</sup>.

Недостатнє фінансування потреб села зумовлене і недосконалою бюджетною політикою. Доходи сільських рад становили 2–3% доходу держбюджету притому, що в селах проживало 33% населення країни<sup>34</sup>. До бюджету сільрад надходило 22,5–25% прибуткового податку робітників, службовців, працівників соціальної сфери, що проживали на селі. У 2003 р. лише чотири районні бюджети із 490 були самодостатні<sup>35</sup>. Надходжень сільрад вистачало лише на часткове поточне утримання установ соціальної інфраструктури та на окремі соціальні видатки. Освітні лікарняні установи фінансувалися через субвенції з центрального бюджету. Таким чином була парадоксальна ситуація, коли кошти спочатку вилучалися з села, а потім через центральні органи частково поверталися назад.

За даними бюджетних обстежень сільських сімей, упродовж 1990–1997 рр. оплата праці в загальному доході зменшилась з 59,4% до 23,2%, при зростанні частки від особистих господарств з 28,8 до 52,7%<sup>36</sup>. Середньомісячна оплата праці в сільгоспвиробництві становила 82 грн. Вона значно відставала від оплати в народному господарстві. У КСП оплата праці здійснювалась не за рахунок збільшення обсягів виробництва продукції, економії, прибутковості, а внаслідок зростання частки валового доходу на оплату праці, тобто не на здоровій економічній основі. Відбувалась девальвація значення грошової оплати через заміну її натуральною.

В 1990–2000-і роки відбувалась безпрецедентна соціально-економічна поляризація населення. За даними відділу соціальної сфери, доходів і рівня життя населення Інституту економіки НАН України, 2% населення України мали доходи до 4 тис. дол. в місяць, 8% — 1 тис., тоді як значна частина мала прибутки нижче рівня малозабезпеченості<sup>37</sup>.

Соціально-економічні відносини, що склались на селі, сформували демотиваційні умови для життя і діяльності селян. Пересічний селянин, втративши віру в підтримку держави та сільської громади, відчував психологічний дискомфорт, замикався у власному виробничому мікросередовищі та побутових проблемах. Така тенденція залишалась небезпечною, з огляду на майбутнє села, адже його розвиток міг забезпечуватися лише на громадських засадах через створення кооперативних формувань, коли відбувалося об'єднання зусиль сільських трудівників для творення матеріальних умов життя. Для українського села, яке тривалий час розвивалось на засадах колективізму, найбільш привабливим залишався шлях розвитку кооперативних зв'язків, які передбачали соціальність виробничих зв'язків, суспільний гуманізм, демократію, рівність, взаємовиручку. Зарубіжний досвід підтверджував, що саме кооперація поєднувала індивідуальні інтереси і власність селян.

Окремо слід сказати і про економічну активність сільського населення. В Україні в цілому вона найвищою була в селян віком 35–39 років, найнижча — 60–70 років<sup>38</sup>. Проблема зайнятості на селі стояла гостро. Керівники КСП (латифундисти) здебільшого поводитись вільно, часто не несли відповідальності за працевлаштування орендодавців. В селі порівняно з містом залишались звужені сфери діяльності, і як наслідок нижчий рівень доходів. Сільські жителі постійно шукали додаткових можливостей заробітку. Здебільшого за умов занепаду основного виробництва та звуження традиційних промислових видів діяльності селяни змушені були виїздити до міст. Через нерозвинутість об'єктів соціальної інфраструктури, відбувалась надмірне перетікання працездатного населення до безпосереднього матеріального виробництва (штучно завищувалась зайнятість), що суперечило логіці техніко-технологічних змін. Отже, в Україні неврегульованим залишалось питання територіальної зайнятості сільського населення за сферами прикладання праці. Чисельність працюючих в ОСГ (як вимушена зайнятість) протягом 1990–2004 рр. зросла в 3,8 рази<sup>39</sup>.

Тяжіння до праці в ОСГ зумовлювалось необхідністю пристосовуватись до складної соціально-економічної ситуації та пошуку джерела власного матеріального забезпечення. Водночас така вимушена самозайнятість сільського населення негативно позначилась на економіці в цілому. Працювати в ОСГ було вигідно передусім самому селянину. Тут він мав удвічі вищий дохід при нижчій настільки ж продуктивності праці, ніж на підприємстві. Є всі підстави вважати, що виробництво в ОСГ мало тіньовий характер і не забезпечувало достатнього прибутку порівняно з іншими галузями економіки<sup>40</sup>. В 2007 р. 52,5% сільського населення Волинської області, що були офіційно зареєстровані як зайняті, працювали саме за таких неефективних умов<sup>41</sup>.

Сільські підприємці виявляли, головним чином, мляву ділову активність. Вони були нездатні адаптуватися в політико-правових, економічних умовах, що реально склалися на даному етапі.

В Україні у політико-управлінських підходах до працездатного населення багато в чому зберігались рудименти минулого, коли т.з. «трудові ресурси» не могли ставити власних цілей, мати потреби, особисті інтереси, виявляти творчу активність і призначалися лише для того, щоб ними управляли, перерозподіляли і використовували для нарощування національного доходу. Не брався у повному обсязі до уваги зарубіжний досвід, де вирішальною ознакою «людського капіталу» виступали передусім якісні характеристики — освіта, висока кваліфікація, інноваційне мислення, ініціативність, творчість. Як наслідок, упродовж досліджуваних років цей «капітал» значною мірою виявився знеціненим і втраченим. У 2005 р. в сільському господарстві працювало 80,8 тис. чол. з повною вищою освітою та 152,4 тис. з неповною й базовою вищою освітою, що становило відповідно 7,9 і 14,8% чисельності працюючих, тоді як у промисловості було удвічі більше. Навчались новим сільськогосподарським професіям 11 тис. чол., або 1,1% працюючих, а підвищували кваліфікацію 13,6 тис. (1,3%)<sup>42</sup>. У промисловості ці показники у десять разів були вищими.

Зазначені процеси мали першопричини. Трудові доходи працівників села не могли виконувати мотиваційну роль у відтворенні і накопиченні людського капіталу. Як видно з нижченаведеної таблиці заробітна плата на селі була найнижчою порівняно з іншими галузями господарства.

#### **Динаміка зміни розмірів заробітної плати працівників сільського господарства порівняно з промисловістю<sup>43</sup>**

Показники	Роки						
	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005
У середньому по країні	244	230	311	376	462	590	806
Сільське господарство	260	114	154	183	219	311	437
Промисловість	278	302	406	485	591	743	967

Держава, яка взяла на себе функцію формувати контингент працездатного населення не справлялась з означеним завданням, тому діяв саморегулюючий механізм. У державних програмах і нормативно-правових документах не прописувалося завдання створення робочих місць на селі. Як наслідок використовувались превентивні заходи у відповідь для запобігання безробіттю та міграційному відтоку селян до міст та країни зарубіжжя<sup>44</sup>.

Соціально-економічна ситуація в Україні у 1990-і роки — на початку XXI ст. не сприяла поліпшенню якісних характеристик трудового потенціалу села. Участь сільського населення у суспільному виробництві та особистому підсобному господарстві супроводжувалась низьким рівнем продуктивності праці. Крім того, протягом 1990–1998 рр. у віковій структурі трудових ресурсів села відбулися негативні зрушення. З 8876,4 до 8110,7 тис. чол. або на 755,7 тис. чол. скоротилась загальна чисельність працездатних сільських жителів<sup>45</sup>.

Найінтенсивніше процес звуження прикладання праці на селі відбувався у виробничих галузях. За 1990–2000 рр. число зайнятих скоротилось на 2181,7 тис. чол. У АР Крим, Донецькій, Закарпатській, Луганській, Миколаївській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій областях зменшення зайнятих у сільській промисловості коливалося від 5 до 33 разів. Відносно менші темпи вивільнення трудових ресурсів із сільського господарства зумовлювалося і збереженням високого рівня прихованого безробіття. В 2000 р. максимальний його показник досяг 1,4 млн. чол., або 57% від загальної чисельності зайнятих у галузі працівників<sup>46</sup>.

Найнижчі темпи вивільнення працюючих характерні були для галузей соціальної сфери, головним чином через переорієнтацію певної частини населення на приватні види діяльності (торгівлю, громадське харчування). Водночас надзвичайно гостра ситуація складалась в малих і віддалених селах, де процес руйнації соціальної інфраструктури відбувався катастрофічними темпами і набував незворотного характеру. За 1990-і роки чисельність зайнятих у цих сферах діяльності громадян скоротилася на 35,2%. А у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Тернопільській та Херсонській областях відповідні тенденції розвивались ще більшими темпами, а відповідні показники досягали 45–60%<sup>47</sup>.

На початок 2001 р. серед сільського населення було 4,4 млн. працюючих (53,4% загальної кількості населення працездатного віку), що на 30,6% менше порівняно з даними обстеження 1996 р., причому кожний четвертий з числа зайнятих працював за межами свого населеного пункту, з них майже кожен другий — у містах і селищах. Із загальної їх кількості 55,4% були зайняті у матеріальному виробництві, 16% — в галузях освіти, охорони здоров'я, державному управлінні, 11,9 — у різних сферах промисловості та будівництва, 4,4% — на транспорті. Серед сільських жителів працездатного віку 2,4 млн. не працювали і не навчались, тобто кожен третій, що більше у 3,2 рази порівняно з аналогічними обстеженнями 1996 р. Протягом 2000–2003 рр. середньорічна чисельність працюючих у сільському господарстві скоротилася з 4,9 до 1,7 млн. осіб, або у 9,2 рази, що пояснювалося погіршенням соціально-економічних умов праці і життя на селі. Серед вивільнених майже 5 млн. працівників вимушено поповнили категорію само зайнятих в особистих селянських господарствах та безробітних. Протягом 1990–2003 рр. число зайнятих в особистих господарствах зросло з 681 тис. до 2,8 млн. осіб, або в 4,2 рази, фермерських — з нуля до 142 тис. осіб. Протягом 1994–2004 рр. середній вік працюючих збільшився з 54 до 58 років. У той час чисельність освіченої молоді до 30 років зменшилася вдвічі. Її частка серед працюючих склала лише 14%<sup>48</sup>.

На відміну від країн з ринковою економікою, де зайнятість у сільськогосподарському виробництві зменшувалася у зв'язку з підвищенням його ефективності, в Україні цей процес відбувався під дією, передусім, різкого звуження місткості ринку вітчизняної продовольчої продукції внаслідок падіння платоспроможного попиту населення та експансії імпорту.

Серед причин погіршення якості кадрів сільського господарства: низька мотивація праці; зміна структури виробництва; безробіття; недооцінка керівниками підприємств означення підготовки кадрів; скорочення фінансування освіти

і відсутність належного соціального захисту працівників; низька ефективність матеріального виробництва; бачення керівником КСП працівника передусім як складника технологічного процесу; виробнича безправність селян.

Низькі зарплати, несвоєчасні їх виплати, відсутність морального стимулювання робило сільськогосподарську працю мало привабливою. Відбувалася інтенсивна плинність кадрів. Практично на самоплив була пущена робота органів влади і господарювання по закріпленню кадрів на селі. Спостерігалось старіння кадрів. Різко зменшилась частка молодих спеціалістів з вищою освітою.

За чинним законодавством вік трудових ресурсів села визначався відповідно: 16–59 роками для чоловіків і 16–54 роками для жінок. В 1992 р. Верховна Рада України встановила для трактористів-машиністів, доярок і свинарок нижчу на п'ять років верхню вікову межу працездатності. Така ж пільга надавалась жінкам, що народили і виховували п'ятеро і більше дітей. Джерелом формування трудових ресурсів села виступала молодь, кваліфіковані робітничі кадри, спеціалісти сільського господарства.

Самозайнятість на селі виступала свого роду альтернативою безробіттю. У 1997 р. серед всього економічно задіяного на селі населення категорія, що забезпечувала себе сама роботою, досягала четвертої частини. Найбільш поширеним цей вид діяльності був в особистому підсобному господарстві<sup>49</sup>.

Упродовж 1990–2000-х років соціальна роль ОПГ розширилась. Ці виробництва найоптимальніше сприяли закріпленню на селі жителів, поглинали надлишок робочої сили, стримували міграцію до міст.

У 2000-і роки село поступалось місту в можливішому виборі сфер прикладання праці. На 2006 р. питома вага кооперативів серед форм господарювання на селі регіонально коливалась від 36% у Луганській області, до 53,2% у Волинській. Якщо у Львівській області їх було 23, Донецькій — 10, Дніпропетровській — 36, то у Волинській — 282 і темпи ВВП у цій області значно випереджали середні по країні<sup>50</sup>.

Середній розмір земельних ділянок домогосподарств становив 1,08 га. Більшість її здавалась в оренду (74,1%). В 2005–2006 рр. спостерігалась тенденція збільшення площ, на яких вирощувались культури для власних потреб. Майже 12% цих господарств мали техніку. Найману працю використовували 18%. В 2005 р. вони виробили 59,4% усієї сільгосппродукції<sup>51</sup>.

Недостатньо залишався розвинутим професійний громадський сектор на селі. Внаслідок слабо захищались права і інтереси трудівників. Сформовані інституції існували формально, їх програмні положення були переважно декларативними. Як неприбуткові організації вони виявляли нездатність брати на себе відповідальність щодо організації роботи по захисту інтересів здійснювати регулятивно-захисну функцію). І надалі переважали командно-адміністративні підходи у цій справі.

Проблема працевлаштування селян, як визначального фактора забезпечення належного життєвого рівня, потребувала продуктивної роботи державних органів влади, служб зайнятості зокрема. У досліджувані роки в Україні ця справа лише становилась у двох напрямках: безпосереднє працевлаштування та інформаційно-довідникова робота. Центри діяли практично в усіх обласних, районних

центрах, деяких селищах. Служби зайнятості Тернопільської області серед безробітних селян проводили заходи: «Дні профорієнтації», «Дні проінформації», випускали газету «Ринок праці», надавали інформацію через офіційний сайт. Через інформаційні семінари та інші форми освіти проводилось професійне навчання, перенавчання, працевлаштування. Внаслідок, упродовж 2005–2006 рр. в 1,2 рази збільшилась чисельність працевлаштованих до 15817 чол.<sup>52</sup> Однак тільки кожного шостого-сьомого із працюючих в ОСГ можна було вважати комерсантом, решта — виробляли продукцію винятково для самозабезпечення продуктами харчування сімей і родин<sup>53</sup>.

Громадські організації, за типом неприбуткових, в аграрному секторі України беруть свій початок з 1993 року, коли було створено Українську лігу підприємців АПК. У цей же період були створені Українська асоціація фермерів, селянська спілка України, Українська зернова асоціація, Українська асоціація захисту рослин, Спілка орендарів та орендодавців України, Національна асоціація бірж України, Союз молочних підприємств. Якщо у 1997 році налічувалося 7 професійних громадських організацій АПК, то в 1998-му — 35, у 2001 році — понад 60. У 2003 році утворено Всеукраїнське громадське об'єднання «Українська аграрна конфедерація», Спілку птахівників України<sup>54</sup>.

Селяни постійно шукали сфери прикладання своєї праці за межами сіл. Роботодавці-власники підприємств, що розташовувались у містах були зацікавлені в такого роду дешевій праці. За проведеними в 2005 р. результатами суцільного обстеження сіл за місцем проживання працювало близько 60% селян, лише половина з них у сільському господарстві. Значна частина (28,5%) їх працювала у містах і селищах, 2,4% — за кордоном. Серед зайнятих на селі — найбільше були задіяні в освіті (344,4 тис.), торгівлі і ремонті (151,8 тис.), охороні здоров'я й соціальній допомозі (143,9 тис.). Майже третина працездатних селян вели лише ОПГ. Упродовж 2004–2005 рр. частка їх зросла в 1,23 рази і досягла 3 млн. чол.<sup>55</sup>

У досліджувані роки темпи безробіття на селі невпинно зростали. Як наслідок, постала об'єктивна потреба перегляду соціально-економічної і суспільно-політичної функції села, розвитку в селах несільськогосподарських виробництв, поліпшення інфраструктури та сфери обслуговування. Наприкінці 1990-х років у приміських селах все більше почали з'являтися промислові підприємства, на які йшло працювати здебільшого низько кваліфіковане сільське працездатне населення. В деяких промислово-видобувних регіонах України (Донбасі), у селах налагоджувалось виробництво будівельних матеріалів на основі продуктів переробки і видобутку. Можна сказати, що в кінці 1990-х років лише започатковувалось промислове виробництво на селі. У 2005 р. вже працювало 541 підприємство добувної промисловості, 3,9 тис. самостійних підприємств і відокремлених підрозділів обробної галузі (відповідно в 418 і 2174 селах), 789 будівельних і 1076 транспортних організацій (в 560 і 682 селах), а також майже 84 тис. переважно дрібних об'єктів (до п'яти робочих місць), які спеціалізувалися на наданні торговельних, побутових, поштових, транспортних, ремонтних, авто сервісних послуг, послуг зв'язку та громадського харчування<sup>56</sup>.



Окрім цього функціонувала низка об'єктів, які займались виробництвом електроенергії, газу та води, оброблянням твердих і рідких відходів, прибирання сміття й очищення територій. В гірських селах Карпат та Криму за кошти селян, підприємців, туристичних фірм, кредитування почали функціонувати міні-готелі на основі модернізованих житлових будинків, авторських архітектурних проєктів тощо. Проте це можливо були перші пагони сучасних підходів до розв'язання проблеми зайнятості на селі. За підрахунками вчених, аби досягти рівня зайнятості, що був на початку 1990-х років, потрібно організувати понад 100 тис. нових і відродження робочих місць у різних поза сільськогосподарських галузях<sup>57</sup>.

Сільське господарство, як ніяка інша галузь діяльності акумулювало основну частину так званого прихованого безробіття. У 1998 р. воно коливалось у межах 1–1,3 млн. чол.<sup>58</sup> Це дає підстави робити висновок, що на селі зайнято було набагато менше працюючих, аніж подавалось у офіційних статистичних виданнях. Збереженню прихованого безробіття у значній мірі сприяли бартерні розрахунки, які здійснювались сільгосппідприємствами, вдаючись до прихованої експлуатації робочої сили. Звичним явищем ставала простроченість у виплаті зарплати або сплата її в обмежених обсягах. Майже 20 тис. сільських жінок у віці 18–35 років, серед яких третина, що не народжували дітей, вдавались до «човникового» бізнесу, їхали на заробітки до інших країн. Деякі дівчатка з привабливою зовнішністю потрапили до сумнівних фірм, що займалися бізнесом розваг, і фактично поповнювали ряди повій — як на батьківщині, так і за кордоном. Дехто пробував себе у таких сферах діяльності, як торгівля, посередництво тощо. Разом із тим в окремих регіонах України вівся активний пошук нетрадиційних шляхів розв'язання проблеми зайнятості сільського населення. У Косівському районі Івано-Франківщини одним із таких шляхів став розвиток сільського зеленого туризму. У Європі, як відомо, він традиційно був розвинуто-популярним, оскільки дозволяв людині максимально наблизитись до природи. В Угорщині, Польщі, Італії, Франції така форма відпочинку підтримувалась на державному рівні. В Україні з цією метою була створена Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму. Базою такого виду підприємництва послужили природні ресурси українських Карпат. У власній затишній сільській оселі приймала туристів Оксана Довга, організовуючи екскурсії до краєзнавчого музею, де зібрані духовні й матеріальні скарби Гуцульщини, до церкви Святого Василя, до ярмарку, та можна придбати витвори майстрів-умільців: тарелі й шкатулки, топірці й прикраси, ліжники та вишиванки. Різьбяр Дмитро Петрів із гірського села Брустури продавав, а комусь і дарував оздоблену камінням шкатулку чи інший сувенір<sup>59</sup>.

Подібні приклади переконливо свідчать, що безробіття на селі — явище тимчасове, викликане, передусім економічними труднощами держави. Можливості для вирішення цієї проблеми далеко не вичерпані. Можна сказати, що тут криється своєрідний «цілинний пласт», якого ще не торкалася рука підприємливої людини.

Більш повній зайнятості сільських трудівників (враховуючи сезонний характер сільськогосподарського виробництва) сприяв і розвиток промислів. У сіль-

ській місцевості почали відроджуватись такі види діяльності, як обробка шкір, хутра, пошиття кожухів, виготовлення меблів з лози тощо. Деякі навчальні заклади стали готувати спеціалістів для цієї сфери. Наприклад, Херсонське СПТУ № 4 розпочало у 1995 р. підготовку гончарів: щороку воно поповнювала українське гончарство 10–12 дипломованими спеціалістами<sup>60</sup>.

В умовах утвердження нових виробничих відносин на селі, досить відчутною залишалася потреба в підприємливих, високоосвічених кадрах спеціалістів. У 2001 р. у сільському господарстві на посадах керівників і спеціалістів працювало 295,2 тис. чол., серед яких 6,2% — особи пенсійного віку. Із загальної кількості працюючих на цих посадах 86,1% мали вищу, середню спеціальну освіту, в тому числі вищу — 34,4%<sup>61</sup>. За рівнем освіти працівники сільгоспвиробництва займали останнє місце серед галузей економіки. Окрім того, кадрова ситуація ускладнювалась частковою зміною керівників і спеціалістів, коли на їх місце приходили фахівці невисокого рівня професіоналізму. Отже, в 1990-і роки загальна чисельність керівників і спеціалістів мала тенденцію до зменшення, порушувались усталені упродовж попередніх десятиліть пропорції у розстановці кадрів, і особливо дипломованих спеціалістів. Значна їх кількість, в основному агрономи, механіки ставали фермерами, та створювали приватні агропідприємства. Майже усі землевпорядники та кожний п'ятий агрохімік, економіст, четвертий зооінженер залишався працювати у державних структурах. Серед спеціалістів, яких у 1997 р. працювало 366 тис., мали вищу освіту 36,9%, решта середню спеціальну. Майже 85% мали вік понад 30 років. З них 12 400 працювали керівниками господарств<sup>62</sup>. Серед фермерів — 59,9% це були ті особи які працювали раніше у колгоспах, 19,7% — у радгоспах, 18% — проживали у містах, 2,4% — демобілізовані з Збройних сил. Лише 42% їх загальної кількості мали спеціальну сільськогосподарську освіту<sup>63</sup>.

Формування форм власності та організації виробництва зумовили появу нових соціальних верств на селі. Майже на 98% зменшилась питома вага колгоспників і робітників радгоспів. Водночас зросла кількість членів колективних сільгосппідприємств і селянських спілок. У 1997 р. вони становили 78% усіх товаровиробників. Формувались і нові прошарки — фермери, орендарі, члени акціонерних товариств, працівники спільних підприємств тощо. Наприкінці 90-х років їхня частка у складі сільських трудівників сягала 5%. У переробних галузях з'явилися такі нові соціальні категорії, як підприємці та наймані робітники<sup>64</sup>.

Деякі трудівники села, переважно 35–45-річного віку, перейшли працювати у комерційні та посередницькі структури, що обслуговували агропромисловий комплекс. Певна частка серед представників інтелігенції — вчителів, медиків, працівників культурно-освітніх закладів, їх, а також спеціалістів сфери побуту протягом 90-х років значно скоротилося через припинення діяльності багатьох закладів цього профілю.

Крім того, сільське населення відрізнялося за ознаками життєвого рівня. Дослідники А. Деркач, С. Веретенников, А. Єрмолаєв виділили п'ять основних прошарків: жебраки, бідні, малозабезпечені, забезпечені й багаті, і дійшли висновку, що лише за 1990–1992 рр. чисельність першої категорії зросла з 0,2%

середньорічної кількості населення до 5,3%; другої — з 18 до 56,5%, третьої — з 18,2 до 62,8%, четверта категорія зменшилась із 58,9 до 27,2%, п'ята — зросла з 4,1 до 7,7%<sup>65</sup>.

Разом з тим, внаслідок змін у правовому, соціальному та економічному положенні сільських трудівників відбувались трансформації у їх статусі. Зміна підходу до питання про власність зробили реальним отриманням у приватне користування земельного наділу. У 1990-х роках селянство отримало право здавати власні землі в оренду та одержувати за це орендну плату. Було розроблено законодавчу базу, яка врегульовувала механізм орендних відносин. У аграрній сфері почав діяти новий тип господарських відносин, з'явилися орендарі та орендодавці, що почало знаходити відповідний відбиток у формуванні нового соціального статусу.

Зміна структури аграрних підприємств, на яких сільські трудівники прикладали свою працю спричинила тривале скорочення трудових ресурсів державного і кооперативного сектора аграрної галузі, і до зростання масштабів зайнятості в приватних господарствах. Чисельність працівників приватних господарств наближалася до половини від усієї кількості трудового потенціалу сільського господарства. Прошарок селян, які працювали у приватному секторі збільшився принаймні тричі. Це відбулось завдяки легалізації трудової діяльності в особистих приватних господарських населеннях, як основній рівноправній сфері докладання праці, виникненню і розвитку селянських (фермерських) господарств та інших структур аграрного господарства, які базувалися на приватній формі власності. Майже половина трудового потенціалу це зайняті в особистих підсобних господарствах. Сталися певні трансформації у соціально-психологічному стані селянства. Якщо на початку 1990-х років селянство ще недостатньо чітко уявляло собі, як можна працювати на приватних умовах, покладалось лише на власні сили і не орієнтувалось на ринок, і переважна його частина негативно ставилась до можливості найму на роботу до сусіда — фермера, то в кінці десятиліття воно вже краще усвідомлювало статус «найманого працівника». Нові реалії життя поступово ставили селян в умови адаптації до ринкових методів ведення господарства.

Безпосередньою реакцією сільських громадян, особливо західних регіонів став міграційний рух до міст та за рубіж. Щорічно упродовж 1994–2000-х років через це скорочувалась загальна чисельність населення приблизно на 90 тис. чол. Україна ставала постачальником дешевої і кваліфікованої робочої сили. Лише до Росії працювало близько 300 тис. наших співвітчизників<sup>66</sup>. Розміри міграції для села мали катастрофічні розміри. Причина: суцільна бідність і тотальне безробіття.

Міграційні втрати продовжували підривати природну основу демовідріюваних процесів на селі — воно втрачало багато майбутніх батьків і матерів. Впродовж багатьох років через міграцію село втрачало щороку 200–250 тис. чол. Якщо в 1980 р. зменшення чисельності селян на 90,7% було зумовлене їх міграційним впливом, а природне скорочення становило лише 6,6%, то у 1990 р. — відповідно — 55 і 44,9%<sup>67</sup>. Починаючи з 1991 р., міграційний рух селян за своїм впливом на зменшення сільського населення почав поступатися депопуляційним

процесам. Причому не тільки за масштабами вибуттів, а й за тенденціями результативного показника міграції. Абсолютну більшість сільських мігрантів становили громадяни працездатного віку, п'яту частину — діти до 15 років; кожний десятий мігрант був пенсіонером. Переважна частина їх рухалась у бік міст обласного й районного підпорядкування. Міжобласним видом міграції охоплювались в основному громадяни, що проживали в зоні Чорнобильської катастрофи. Міждержавна міграція характеризувалася зміною громадянства і виїздом не лише у країни Заходу, а й до ближнього зарубіжжя, в основному до Росії.

Різке зменшення життєвого рівня всіх верств населення, загострення проблеми зайнятості і одержання безкоштовного житла у місті змусили 432 тис. міського населення в надії на виживання за рахунок використання землі переселитися в сільську місцевість, залишивши в місті житло дітям. Це — особи старшого віку, в основному вихідці з села, в яких збереглося житло, присадибні ділянки. Серед реемігрантів чимало було тих, хто повертався з інших країн, наприклад, представників народів, депортованих свого часу з українських земель (кримські татари, німці тощо).

Найінтенсивніший міграційний приплив цих категорій громадян у сільську місцевість мав місце впродовж відносно нетривалого проміжку часу — лише у 1992–1993 рр. Завдяки цьому вдалося дещо знівелювати негативний вплив депопуляції. А позитивний вплив адміністративно-територіальних перетворень сприяв зростанню на 13,4 тис. чол. населення села<sup>68</sup>. Однак, уже в 1993 р. інтенсивність міграційних потоків у напрямі «село → місто» значно послабилася, внаслідок чого позитивне сальдо в цілому по Україні скоротилося майже вдвічі і мало тенденцію до зменшення і переростання у від'ємне значення у подальші роки. За 1993–1996 рр. абсолютне значення його зменшилось в 10 разів, а в 1997 р. воно вже мало від'ємне значення в 1,1 тис. чол., знову змінивши при цьому міграційні потоки селян у напрямі «село → місто»<sup>69</sup>.

Слід зазначити, що контингент мігрантів, що переселялися у сільську місцевість, упродовж другої половини 1990-х років якісно погіршувався. Почали домінувати пенсіонери, в той час як село залишало все більше осіб активного працездатного віку та молодь. Так, частка прибулих у 1995–1996 рр. пенсіонерів зросла з 8,7 до 9,9%, а працездатних осіб, що вибули, зросла з 79,8 до 80,9%<sup>70</sup>.

До 1995 р. зберігалася сприятлива тенденція міграційного потоку населення в українське село з країн близького зарубіжжя. В послідуочі роки ситуація змінилася на протилежну. Почала вимальовуватись досить чітка і загрозлива по своїй суті тенденція — суттєвого зростання інтенсивності відпливу сільського населення у країни далекого зарубіжжя. Якщо, в 1995 р. частка таких мігрантів у загальній чисельності вибулих за межі України з села становила 5,1%, то в 1998 р. — 12,2%<sup>71</sup>.

Внаслідок поширення цієї тенденції загальне негативне сальдо зовнішньої міграції у сільській місцевості України у 1998 р. на 78% було сформоване саме за рахунок зростаючих обсягів та інтенсивності вибуття сільських жителів у країни близького зарубіжжя, хоча ще у 1997 р. домінувала міграція до далекого зарубіжжя.

Суттєві і загалом негативні за своєю природою зрушення відбувались в освітньому рівні мігрантів. Найбільшу частку в структурі вибулих (70–80%) становили жителі села з вищою, незакінченою вищою, середньою спеціальною і загальною освітою.

### *Проблема тривалості життя сільських трудівників*

В Україні склалася ситуація, коли за умов досить великої території та достатності природних багатств чисельність населення знижувалась (знижувалась і тривалість життя), що загалом свідчило про депопуляцію або виродження українства.

Нестабільність та постійні потрясіння: революції, голодомори, війни, реформи притупили один з головних інстинктів сільських трудівників — відтворювати собі подібних, зникла відповідальність перед нащадками, суспільством за продовження роду.

В досліджувані роки проблема народонаселення села України набула незворотного характеру. Заголовки публікацій ЗМІ ставали все вражаючими: «Село гине! Демографічна криза в сільській місцевості переростає в демографічну катастрофу»; «Проблеми національної безпеки і демографічне виживання», «Демографія — наука про смерть», «Нас знову стало менше».

За роки незалежності українське село втратило майже 2 млн. жителів, що становило половину загального скорочення населення України. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності в країні становила 32%, або 15,8 млн. чоловік (2001 р.)<sup>72</sup>. Якщо у 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб населення, то в 2002 р. вже — 9,8. А питома вага господарств, які складались з однієї особи, підвищилася до 23,1%<sup>73</sup>.

Зменшення чисельності сільського населення було пов'язане, крім природних факторів, також з адміністративно-територіальними перетвореннями: приєднанням деяких сіл до міст, наданням міського статусу селищам тощо. У 1990-і роки ці процеси протікали досить активно. Якщо наприкінці 1980-х років в Україні налічувалось близько 400 міст (у тому числі 132 обласного і республіканського підпорядкування), 878 селищ міського типу та 10 412 сільських рад, то в 1996 р. — 447 міст (167 республіканського та обласного підпорядкування), 904 селищ міського типу і 10 210 сільських рад. У першій половині 90-х років відповідно до змін в адміністративно-територіальному поділі понад 750 тис. жителів села отримали статус городян<sup>74</sup>.

Проте, основним фактором, що вплинув на зменшення числа сільських жителів, було природне скорочення. Тенденції народжуваності, смертності та природного приросту у сільській місцевості на початку 1990-х років ілюструє таблиця.

### Загальні показники природного руху сільського населення<sup>75</sup>

Кількість (на 1000 жителів)	Роки					
	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Народжених	12,6	12,5	12,0	11,6	11,1	10,7
Померлих	17,2	17,6	18,5	18,8	19,1	19,2
Природний приріст	-4,6	-5,1	-6,5	-7,2	-8,0	-8,5

Україна за темпами старіння населення наблизилась до країн з найстарішим населенням і посідала 19 місце за чисельністю населення за віком 60 років і більше (20,9%) (Японія — 26,3%, Італія — 25,6%, Німеччина — 25,1%, Швеція — 23,4%, Греція — 23%)<sup>76</sup>.

На селі почала домінувати тенденція переважання смертності над народжуваністю. У 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 раз було менше ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 чол., або в 1,37 раз. За даними Міністерства охорони здоров'я у 1992–1997 рр. смертність дітей зросла з 13,5 до 15,2 чол. на кожну 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо в 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими в середньому по Україні становило 36 тис., то в 1996 р. — 309 тис. чоловік. Статистичні прогнози свідчили, що загальна чисельність населення продовжуватиме зменшуватись і на початок третього тисячоліття<sup>77</sup>.

На відміну від розвинених країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і як наслідок — збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності і підвищення смертності.

Досить інтенсивно змінювались показники народжуваності. Упродовж 1990–2000 рр. абсолютна кількість народжених зменшилась на 67,2 тис. чол., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначався кількістю народжень з розрахунку на 1000 чол. населення, знизився з 12,7% до 9,3%, і був найнижчим за весь повоєнний період<sup>78</sup>. Серед основних причин цього явища було погіршення становища основної демографічної ланки сільської сім'ї. Упродовж 1990-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності. За 1995–1995 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 чол.) зменшився з 7,9 до 7,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалась в АР Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень. У 1995 їх кількість по відношенню до зареєстрованих шлюбів становила 25,9%. Нерідко розпадались навіть ті сім'ї, що мали від однієї до трьох дітей у віці сім-вісім років. Половина розлучень відбувалась з таких причин як відсутність дітей, психологічна та сексуальна несумісність<sup>79</sup>.

У цілому становище сільської сім'ї, окрім падіння народжуваності, характеризувалось зростанням кількості розлучень і неповних сімей, зменшенням кількості повторних шлюбів, зниженням ролі соціальних факторів і зростанням

значущості внутрішньо-сімейних регуляторів поведінки у шлюбі, демократизацією стосунків між чоловіком та жінкою, проживанням подружніх пар без оформлення шлюбів тощо. Такі обставини не могли не позначитись на загальних темпах природного відтворення сільського населення. Якщо в 1993 р. з кожної тисячі жінок народжувала 51, то в 1997 р. — 43<sup>80</sup>. Середній вік матерів, які народили дітей у 2000 р. становить 24 роки<sup>81</sup>. Загалом 3/4 дітей народжувалось саме такою віковою категорією жінок<sup>82</sup>. Все менше дітей народжували жінки старших вікових категорій.

Сумарний коефіцієнт, або так звана вичерпна плідність жінок, який характеризується кількістю дітей, що може народити жінка за весь період фертильності, знизився до рівня, що не забезпечував навіть простого відтворення — 1,6 дитини. Результати наукових досліджень виявили, що в 1996 р. основною причиною зменшення сумарного коефіцієнту народжуваності було скорочення чисельності селянок фертильного віку внаслідок інтенсивного їх впливу із села, а починаючи з 1996 р. — затуханням дітородної функції жінок віком 15–49 років. Однією з першопричин такої ситуації була деформація демографічного ідеалу сільських жінок (уявлення про оптимальну кількість дітей у сім'ї, та його реалізація в напрямі зменшення кількості бажаних дітей). За даними соціологічних досліджень, на початку 90-х років 80,4% опитаних сільських жінок планували народити дві або три дитини, але реалізувати ці наміри з них зуміли лише 67,9%<sup>83</sup>. Отже, село невпинно продовжувало трансформуватися в напрямку від багатодітних до малодітних родин. Основна причина зниження народжуваності до рівня, який не забезпечував збереження чисельності селян, полягала в тому, що задоволення потреби в дітях, материнстві та батьківстві конкурувало з рядом інших потреб, тим елементарніших, чим нижчий рівень життя. Якщо враховувати, що 60% населення перебувало за межею бідності, понад 70% працівників отримувало заробітну плату нижчу прожиткового мінімуму, а рівень існування селян зводився до елементарного виживання та ситуацію з народжуваністю на селі можна вважати як кризовою.

У 1996 р. в 2 595 сільських населених пунктах (9,1% загальної кількості) не було дітей віком до п'яти років. Найбільше таких сіл на Сумщині (348), Харківщині (330), Чернігівщині (310). У 6,7% сіл України не було дітей і підлітків 6–15 років, у 4,9% — молоді 16–28 років<sup>84</sup>. З даних про кількість народжених на селі дітей видно, що в 1995 р. 47% родин мали по одній дитині, 33% — по дві, 10,8% — по три, 3,8% — чотири, 3,4% мали п'ять і більше. Зростало число бездітних подружніх пар. На початок 1998 р. в Україні було 14 млн. сімей (в тому числі 2,4 млн. молодих), а чисельність дітей становила 12,2 млн., що свідчить про те, що понад 3 млн. сімей (580 тис. молодих) не мали дітей<sup>85</sup>. За 2001–2005 рр. в 3,6 тис. селах (12,5% загальної кількості) не народилось жодної дитини<sup>86</sup>. Зросла кількість безпритульних дітей. Чимало з них мігрували до великих міст, жебракували, вживали наркотичні речовини, алкогольні напої. Економічні причини зниження народжуваності селян крилися у виробничій сфері, оскільки та частина національного доходу, що використовувалась на особисте споживання, навіть у не кризових умовах не відшкодовувала необхідних витрат сім'ї на утримання не тільки третьої, а й навіть другої дитини.

Тому пересічна сільська сім'я з дітьми економічно не була забезпеченою, рівень життя її був нижчий, ніж соціально необхідний.

Індикатором тривалості життя виступала динаміка смертності. Середня тривалість життя в Україні була найнижчою в Європі — 60,7 років у чоловік, 72,5 — жінок. Упродовж 1989–2000 рр. цей вік скоротився відповідно на 3,9 і 1,8 років<sup>87</sup>. Показники смертності селян постійно зростали. Протягом 1990–2000 рр. кількість померлих збільшилась з 272,6 тис. до 301 тис. чоловік або на 10,5%, а коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 селян) підвищився від 17,2 до 19%<sup>88</sup>. Ця тенденція особливо прискореною виявилась в першій половині 1990-х років, коли соціально-економічна криза на селі набувала тотального характеру. Більшість померлих були людьми похилого віку. Із 527 тис. померлих у 1995–1997 рр. понад 85% становили особи старші 55 років. При цьому близько 70% з них були працівниками різних галузей сільського господарства — механізаторами, тваринниками, спеціалістами<sup>89</sup>.

В 1990-і роки відбувся процес «омолодження» коефіцієнта смертності, тобто зниження середнього віку померлих, скорочувалась середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчим він виявився у 1995–1996 рр.: чоловіків — 61, жінок — 72,6 років. У 1999–2000 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р., і залишився на показниках, що мали місце 40 років тому<sup>90</sup>. Серед померлих упродовж 1995–1997 рр. — 65% становили чоловіки працездатного віку<sup>91</sup>. В Україні за європейськими мірками темпи смертності сільських дітей віком до року були дуже високими. В Харківській області вони були удвічі вищими<sup>92</sup>.

Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків. Упродовж 1991–1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). Основною причиною цього явища стала низька виробнича дисципліна у сільгосп підприємствах, де нерідко діяв принцип «Вмієш? Тоді ставай до роботи». Понад третина смертельних випадків трапилася через пияцтво. До небезпечних факторів слід додати і стан техніки: 98% наявного тракторного парку експлуатувалось понад 25 років. «Класичним прикладом нещасного випадку з механізатором можна вважати таку ситуацію: тракторист за допомогою „пускача“ заводить двигун трактора, що стоїть з увімкненою передачею. Двигун заводиться... і машина накочується на людину»<sup>93</sup>.

Природний рух сільського населення стримувався й погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий порівняно з іншими державами рівень інвалідності громадян, особливо в тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури мали місце спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювалась наркоманія і токсикоманія, зросла кількість хворих на психічні розлади. Упродовж 1995–2000 рр. захворюваність на інфекційні і паразитарні хвороби зросла на 17,2%, ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету — на 22,3% сечостатевої системи — на 30,4%, крові і кровотворних органів — майже в 1,5 рази, уроджених аномалій стало більше на 24,2%<sup>94</sup>. Обмежене державне фінансування медицини, здійс-



нюване в умовах економічної кризи й бюджетного дефіциту, не дозволило належним чином лікувати і запобігати цим захворюванням. У свою чергу, селяни через свою неплатоспроможність не могли користуватися послугами медичних закладів ринкового типу що знаходились у містах. Сюди слід додати і вплив таких факторів як різке зниження життєвого рівня і незбалансованості харчування, погіршення комунально-побутового обслуговування, збільшення стресових ситуацій через соціальну невизначеність статусу й належного соціального захисту щодо оплати праці, безробіття, пенсійного забезпечення та ін.

В Україні зберігався багато в чому радянський підхід до охорони здоров'я населення. На державному рівні вона не популяризувала як найвищий ресурс суспільства та основа його процвітання. Наслідком цього стало погіршення громадського здоров'я та наближення його до стану соціальної катастрофи. Ставлення сільських жителів до власного здоров'я характеризувалось байдужістю і зневагою. За даними Українського інституту соціальної гігієни та управління охороною здоров'я, рівень захворюваності сільських жителів залишався нижчим ніж у городян на 30–32% і становив 926 осіб на 1000 чол. населення. Але, якщо врахувати, що середній показник смертності був вищим на 63,5%, тоді ці цифри слід розглядати лише як свідчення несвоєчасного виявлення захворювань і невисокої якості медичного обслуговування на селі. Із кожних 1000 жителів сільських районів здоровими були 218,9 чоловік, функціональні зміни в організмі мали 406,6, а хронічну патологію — 375,5 чоловік. Найбільш поширеними у жителів села були хвороби системи кровообігу, нервової системи, органів відчуття та дихання, психічні розлади. Первинна інвалідизація становила 42,8 чол. На 10 тис. населення<sup>95</sup>.

Виробничий процес на селі характеризувався специфічними шумовими, вібраційними, електромагнітними параметрами, які часто перевищували встановлені нормативи і не забезпечували безпечного комфортного середовища для здійснення трудової діяльності. Захворюваність певних професійних груп сільських трудівників мала свої особливості. У тих, хто контактував з комплексом пестицидів, найчастіше виникала патологія серцево-судинної й нервової систем та шлунково-кишкового тракту. У працівників тваринництва, зокрема, операторів доїння, найбільш поширеними були хвороби опорно-рухового апарату. У механізаторів найчастіше траплялися неспецифічні хвороби легень (40%), гіпертонія (15%), ішемічна хвороба серця (15%), вібраційна хвороба. Неблагополучним був стан здоров'я сільських дітей і підлітків. З них до першої групи здоров'я належали 26,5% осіб, до другої — 44,6, до третьої — 26,5, до четвертої — 3,3%. Серед дітей, які йшли до перших класів сільської школи, лише 54% були фізично «зрілими». Захворюваність сільських підлітків перебувала на рівні 900–1200 відхилень у стані здоров'я на 1000 обстежених. Близько 50% дітей віком до 15 років залишались не оздоровленими. У 1992 р. із 11,9 тис. сільських шкіл тільки 197 налагодили систематичний нагляд за здоров'ям і фізичним розвитком учнів, дозуванням фізичних і розумових навантажень на них, дотриманням соціально гігієнічних норм і режимів та контроль за якістю харчування школярів<sup>96</sup>.

Через погіршення умов з надання медичних послуг зросла кількість населення, яка просто не може одержати первинної медичної допомоги. В досліджувані роки збільшилась кількість сільських громадян хворих на туберкульоз.

Надання медичної допомоги жителям села відбувалося через розгалужену мережу лікувально-профілактичних закладів: 45 обласних лікарень, 164 обласні диспансери, 628 центральних і районних, 1437 дільничних та 1401 сільських медичних амбулаторій, а також 16,4 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів і понад 3,5 тис. профілакторіїв при тваринницьких фермах сільгосппідприємств. Однак, часто матеріально-технічний стан цих закладів не відповідав необхідним умовам. Половина фельдшерсько-акушерських пунктів і 60% сільських медичних амбулаторій розміщувались у напівприспосованих приміщеннях, 30% центральних районних лікарень не мали водогону й каналізації. Крім цього, із 5 тис. посад лікарів, необхідних для сільських амбулаторій, 803 (16%) залишались вакантними, а 773 (15%) — зайняті сумісниками. У 1992 р. 16 дільничних лікарень і 55 — амбулаторій працювали без лікаря, а 899 — фельдшерсько-акушерських пунктів взагалі не мали медичних працівників. Невирішеною залишалась проблема забезпечення сільської медицини транспортом, телефонами, апаратурою, обладнанням, медикаментами. У цілому медична допомога для селян була менш доступною, ніж для жителів міст, а лікування менш ефективним. Через це до лікарів на селі зверталися рідше, ніж у містах. Давався взнаки і такий фактор як віддаль: якщо вона становила 10 км і більше, то кількість відвідувань медичного закладу зменшувалась приблизно втричі. Із загального числа госпіталізованих осіб, сільські жителі становили 34,4%. Всі ці обставини спричиняли суттєве постаріння сільського населення. Упродовж 1980–90-х років середній вік його підвищився з 36,3 до 39,8 років. У віковій структурі жителів села склалась стійка тенденція до зменшення як абсолютного обсягу, так і частки осіб молодше працездатного віку. Чисельність сільських жителів молодше працездатного віку скоротилась на 20,9%, працездатного на 16,7%, в той час як осіб пенсійного віку — лише на 2,1%<sup>97</sup>.

У 1990-ті роки природа цих зрушень зазнала суттєвих змін. Якщо наприкінці 1980-х років найбільшими темпами скорочувалось сільське населення віком 15–24 роки, що було викликано головним чином високим міграційним впливом його з сільської місцевості, і зростанням чисельності пенсіонерів, то в послідуючі роки зростанням пропозиції на міських ринках праці докорінно змінила цю ситуацію. Вони відтягували сільську молодь працездатного віку, відносно стабілізувавши їх роль і місце в соціальному середовищі села. Упродовж 1990–1998 рр. чисельність осіб віком 20–24 років зросла на 9,9%, а незмінною залишалась група — 25–29 років, водночас приріст отримало населення 30–39, і особливо 40–49 років. Загрозливими темпами скорочувалась кількість дітей і підлітків<sup>98</sup>.

Відзначені трансформації формували стійку тенденцію до розширення піраміди вікової структури сільського населення України вгорі і звуження її внизу, що свідчило про загострення у подальшому проблеми його природного відтворення. А погіршення демографічних показників призводило у свою чергу до надмірного навантаження непрацездатних жителів на працездатних. На початок 1999 р. на 1000 працездатних припадало 1019 чол. непрацездатних<sup>99</sup>.

Відбулося порушення структури харчування сільських жителів. Дефіцит в харчовому раціоні вітамінів, особливо антиоксидантів, спричиняв так званий

«прихований голод», що сприяв розвитку і різкому зростанню хронічних захворювань, які набували епідемічного характеру. В досліджувані роки суттєво погіршилось харчування. В 2005 р. селяни споживали від необхідних науково обґрунтованих норм лише 48,8% — м'яса і м'ясопродуктів, 59,4% — молока і молокопродуктів, 82% — яєць, 76% — овочів, 43,1% — фруктів<sup>100</sup>.

### Умови життя селян

Якість буття сільської людини суттєво впливала на її здоров'я, тривалість життя. Побутове обслуговування на селі зазнало відчутної руйнації і виявилось «нічийним». Держава відмовлялась фінансувати аграрні підприємства. Невлаштований побут часто спонукав селян до переселення у великі міста, області та районні центри.

Про стрімкі темпи занепаду побутової сфери села свідчать дані нижченаведеної таблиці.

### Динаміка зміни чисельності підприємств побуту на селі<sup>101</sup>

Загальні показники	Роки			
	1990	1995	2000	2005
Будинки побуту, од	-	978	531	309
Підприємства (ательє, майстерень тощо), тис. од.	22,5	8,3	4,6	-
У тому числі з розрахунку на 1000 жителів, од.	1,3	0,6	0,3	-
Комплексні приймальні пункти, тис. од.	2,7	1,9	0,6	0,2
У тому числі з розрахунку на 1000 жителів, од	0,6	0,1	0,05	0,03
Лазні, тис. од.	-	5,4	0,9	0,4
Обсяг побутових послуг, тис. грн.	0,720	7602	226,7	-
У тому числі з розрахунку на одного жителя, грн.:				
- міські поселення	64,6	84,1	24,4	-
- сільська місцевість	42,6	40,5	14,3	-
Співвідношення побутових послуг на одного сільського жителя до міського, %	65,9	48,1	58,6	-

Як бачимо, кількість підприємств скоротилась більш ніж утричі. Деградація сфери послуг негативно позначалась на культурі господарювання. Становлення малого підприємництва у побутовій сфері села відбувалося повільно, здебільшого шляхом самоорганізації і само ініціативи окремих спроможних вести бізнес громадян.

Водночас, налагоджувати справу надання послуг було непросто. Діюча нормативно-правова база не дозволяла захищати інтереси одночасно як тих, хто їх розвивав, так і споживачів. Жорстка податкова політика, гіперінфляція, здо-

рождання банківських кредитів та інші чинники, що мали місце на тлі загальної економічної кризи, спричинили суттєве зменшення обсягів і так незначних послуг. Упродовж 1990–2005 р. відбувся 12 разовий спад<sup>102</sup>.

Сфера побутових послуг на селі залишалась слаборозвиненою і через те, що підприємці, які намагались працювати у цій царині, не були організовані для відстоювання власних інтересів; нерозвиненою була мережа побутових підприємств; неспроможність селян оплатити послуги; втягування значних обсягів (50%) послуг у тінь; відсталість технічного оснащення підприємств та низька кваліфікація їх власників. Крім того, не була налагоджена робота по збору звітності та інформації про види і обсяги послуг, які надавалися. Незначній кількості малих підприємств вдалося взяти на свої «плечі» забезпечення селян вугіллям та дровами, скрапленням газом, оранку городів, різноманітні ремонтні роботи тощо.

Про розвиток соціальної інфраструктури на селі на державному і інформаційному рівні говорили завжди багато і часто. Не виправдав надій і ухвалений Верховною Радою України Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» з подальшими змінами і доповненнями. Пріоритетності не було досягнуто. В першій половині 1990-х років за умов формальної зміни відносин власності підприємства побуту залишались безгосними. Створені на місці колгоспів і радгоспів підприємства попросту відмовлялись від нерентабельного господарства. В 1997 р. Верховна Рада України, аби підтримати їх на плаву, внесла зміни до вищезазначеного закону, передбачивши відшкодування витрат господарств на будівництво (придбання) об'єктів соціальної інфраструктури за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів<sup>103</sup>. Але через відсутність коштів у відповідних бюджетах і агропідприємств виправити ситуацію в реальному житті не вдалось.

Держава практично була невзможі фінансувати соціальні потреби села. З року в рік обсяги державних вкладень ставали все меншими. В 2006 р. Міністерство охорони здоров'я України лише на 40% від загального обсягу профінансувало потреби сільських амбулаторій, фалів. За інформацією Мінекономіки України, лише 36% обсягів субвенцій було направлено на розвиток соціальної інфраструктури<sup>104</sup>.

Після ухвалення Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р., який передбачив створення умов для реформування КСП на засадах приватної власності і звільнив новостворені господарства від витрат на утримання соціальної сфери, практично було узаконено ситуацію, коли побут села залишався сам на сам з власними проблемами. Указ Президента від 9 березня 2000 р. «Про деякі заходи щодо поліпшення умов господарювання недержавних сільськогосподарських підприємств», у свою чергу передбачивши передачу об'єктів соціальної інфраструктури в комунальну власність територіальних громад, не розв'язав проблеми фінансування утримання і ремонту, звільнення від оподаткування фінансових операцій тощо. Не дали бажаного ефекту і регіональні програми розвитку соціальної сфери села. Все упиралося в кошти. Сільські ради просто не знали, що робити із зруйнованими об'єктами. Це суттєво збільшувало навантаження на місцеві бюджети, які при відсутності податкової дисципліни не

могли забезпечити повною мірою функціонування побутової сфери. Як наслідок, передача від сільгосппідприємств на баланс Рад затримувалась. Останні поправу вимагали, аби вони функціонували.

Відсутність у податковому кодексі положення щодо відшкодування податку на природні ресурси і майно, що було на відповідній адміністративній території, мораторій на продаж земель комунальної власності, незначна кількість на селі платників податків (підприємців) робило сільські ради економічно безпорадними, нездатними повноцінно господарювати<sup>105</sup>. Параметри сільського побуту визначалися розміром житлової площі, ступінню електрифікації і газифікації, водопостачання, централізованого опалення, транспортного сполучення. Умови проживання селян були значно гіршими від міських. Відносні показники збільшення житлового фонду були нереальними і віддзеркалювали загальну тенденцію скорочення сільського населення. Лише дві третини селян мали житлову площу, більшу за санітарну норму (13,65 м<sup>2</sup>)<sup>106</sup>.

В досліджувані роки духовне життя на селі пригальмовувалося, відбувались структурні зміни. В специфічних кризових умовах духовний потенціал селян більшою мірою реалізовувався через релігійну діяльність. Скориговувалась кількість колективів художньої самодіяльності. Розвинутіші умови для задоволення потреб духовного спілкування мали великі села. У 1990–2000-і рр. навіть ті осередки культури, що функціонували у попереднє десятиліття, зіткнулися з чималими труднощами. Значна їх частина змушена була припинити свою діяльність, зменшилась і кількість жителів сел., що бажали займатися культурно-масовою роботою.

Помітно скоротилося на селі число дитячих навчально-виховних закладів, про що свідчать наведені нижче цифри.

#### Мережа дошкільних закладів у селах України<sup>107</sup>

Показники	Роки		
	1991	1994	1997
Кількість постійних дошкільних закладів разом	12,5	11,4	8,7
Чисельність у них дітей (тис. чол.)	508	371	296
Забезпеченість дошкільними закладами (у % до кількості дітей відповідного року) на селі	40	31	27
Кількість дітей у дошкільних закладах (у розрахунку на 100)	84	65	53
Кількість місць у дошкільних закладах	605	574	496

Упродовж 1991–1997 рр. кількість дитсадків та ясел на селі зменшилась майже на третину, а чисельність дітей у них — на 59%. За цей же час на 26% скоротилася кількість шкіл, переважно неповних середніх та початкових. У селах України понад 12 тис. дітей віком від 7 до 15 років та близько 20 тис. дітей старшої вікової групи взагалі не навчалися. Президент Л. Кучма, виступаючи на Всеукраїнських зборах селян у лютому 1999 р., розцінив цю

ситуацію як «дикунство»<sup>108</sup>. Згідно з даними Київського обласного управління освіти, лише за 1996–1997 рр. через відсутність дітей на Київщині було закрито 6 шкіл<sup>109</sup>. Навіть у розташованому поблизу столиці Києво-Святошинському районі — відносно сприятливому з демографічної точки зору — чисельність школярів упродовж 1996–1999 рр. зменшилась на 200 чол. Різке скорочення учнівського контингенту спостерігалось у 63% шкіл. За інформацією районного управління освіти, в 1995 р. у 2 із 46 сіл району не народилося жодної дитини; в 1998 р. таких сіл було вже вісім<sup>110</sup>.

Зменшення кількості технікумів і особливо профтехучилищ обмежувало можливості сільської молоді щодо продовження навчання і опанування професії. Разом із тим, для сільських випускників були введені пільги на вступ до вищих навчальних закладів аграрного профілю. Законом «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу» (жовтень 1990 р.) встановлювались квоти на прийом абітурієнтів для навчання за сільськогосподарськими спеціальностями. Відповідно до них у 1991–1993 рр. до сільгоспвузів було прийнято понад 20 тис. юнаків і дівчат, що закінчили сільські школи, технікуми та профтехучилища.

За роки незалежності в Україні сформувалася нова законодавчо-правова база для діяльності навчально-виховних закладів. Її основу становлять положення Конституції України, Програма «Освіта» (Україна ХХІ століття), закон «Про освіту» та прийнятий 13 травня 1999 р. Закон України «Про загальну середню освіту». Реформування системи освіти відбувається у напрямку урізноманітнення форм навчання з урахуванням інтересів, нахилів та здібностей дітей. Розширилась мережа шкіл з поглибленим вивченням певних дисциплін. Уже в 1992–1993 навчальному році працювало 4,3 тис. шкіл, 179 гімназій, 130 ліцеїв, 5 коледжів, 11 авторських і 17 приватних шкіл. У них за спеціальними програмами навчалось понад 150 тис. учнів<sup>111</sup>.

В організації навчально-виховного процесу все активніше застосовувались нові підходи. Наприклад, у с.Музичі Києво-Святошинського району у 1999–2000 навчальному році почало діяти Музичанське навчально-виховне об'єднання «Загальноосвітня школа І–ІІ ступеня — дитячий садок», в якому під одним дахом співпрацювали дві освітньо-виховні ланки<sup>112</sup>. Впроваджувалась багатоваріантність програм, методик викладання, підручників. Школи отримали можливість вибору того чи іншого підручника майже з кожної дисципліни. Наприклад, вчитель історії міг тепер користуватися двома-трьома варіантами підручників та посібників, підготовлених науковцями Національної Академії наук та провідними викладачами вузів України. Такий принцип побудови навчально-виховного процесу створював кращі умови для розкриття творчих здібностей як педагогів, так і учнів, сприяв підвищенню загальної освіченості школярів. У середніх навчальних закладах все ширше застосовувались нетрадиційні форми навчання. Досить активно новаторський стиль використовували вчителі Тернопільщини, Харківщини, Київської області. Чимало робилося для поширення передового досвіду серед вчительства різних регіонів. Намітилися позитивні зрушення й у такій важливій справі як виховання в учнів шанобливого ставлення до українських національних цінностей, до мови й культури інших народів, представники яких проживають на теренах України.

Через недостатнє фінансування матеріально-технічна база сільських шкіл упродовж 1990-х років майже не зазнала позитивних змін. Скоротилися витрати на утримання шкіл у розрахунку на одного учня. Школи були поставлені перед необхідністю активізувати свою госпрозрахункову діяльність, розширювати мережу платних послуг. Повільно проходила комп'ютеризація сільських шкіл. Наприклад, із 35 шкіл Києво-Святошинського району застарілу комп'ютерну техніку мали 15 (43%), сучасну — лише 6, решта шкіл комп'ютерів не мала взагалі. Спортивним інвентарем школи району були забезпечені на 55%, обладнанням для майстерень — на 70%, обладнанням для табельних класів — на 80%<sup>113</sup>. Дуже мало на селі споруджувалось нових шкіл. Звична для попередніх часів картина, коли напередодні нового навчального року відкривалася нова школа, тепер виглядала скоріш як небачена перемога тих, хто брався за цю справу. У другій половині 1990-х рр. ситуація була вже такою, що жоден сільський район фінансово не міг забезпечити будівництво на своїй території хоча б однієї нової школи.

У жалюгідному стані опинилися більшість клубів та сільських бібліотек. У багатьох селах вони взагалі припинили своє існування. Знов-таки це відбувалося через припинення державного фінансування. Траплялося навіть так, що з метою економії коштів влада на місцях скорочувала у першу чергу ставки сільських бібліотекарів і працівників культури, а то й взагалі ліквідовувала ці посади. Приміщення культурних закладів ставали напівпорожніми, руйнувалися і не відповідали вже своєму функціональному призначенню; влада втрачала до них інтерес. Лише у 1990–1992 рр. закрилося 300 сільських бібліотек та 1200 клубів. В умовах економічної кризи значно скоротилися можливості підприємств до комунальних служб надавати матеріальну допомогу культурно-освітнім закладам. Як наслідок — зростала роль підтримки соціальної сфери з боку комерційних структур.

Однією з характерних ознак 1990-х років стало помітне зростання суспільного інтересу до історії, культури, традицій українського народу, до постатей видатних співвітчизників. Відкривалися невідомі сторінки української минувщини; нового звучання набували відомі, але свого часу сфальсифіковані факти, події, імена. Значну роль у цьому процесі відігравали громадські організації, преса, радіо і телебачення. Пожвавився інтерес населення до історії й культури рідного краю. У червні 1999 р. в с. Верхівня Бердичівського району на Житомирщині з нагоди 200-річчя французького письменника Оноре де Бальзака з ініціативи селян і шанувальників його таланту була проведена міжнародна науково-красназнавча конференція та літературно-мистецьке свято «Весна Прометея». На фасаді палацу, де жив Бальзак зі своєю дружиною Ржевускою-Ганською, уродженкою цього краю, було встановлено меморіальну дошку, яка повідомляє, що в 1847–1850 рр. тут жив і працював геній французької літератури<sup>114</sup>.

Особливу роль у духовному житті суспільства стала відігравати церква. Із проголошенням незалежності в Україні були чітко визначені позиції щодо дотримання свободи совісті й вільного віросповідання. Помітно посилювався потяг людей до релігії. Упродовж 1991–1997 рр. чисельність релігійних організацій в

Україні зросла з 10810 до 18612, або в 1,7 рази<sup>115</sup>. Стосунки держави і церкви будувалися на принципах взаємодовіри та сприяння одна одній. Віруючі ставили питання про відкриття храмів та реєстрацію тих культових приміщень, які свого часу були зняті з обліку. Особливо активно цей процес проходив у західному регіоні. Практично усі такі бажання були задоволені владою. В усіх селах, де збереглися культові споруди, відновлювалось систематичне богослужіння. У тих селах, де їх не було, місцева влада виділяла приміщення під тимчасове розташування культового закладу. Так, у селі Озерни Варвинського району Чернігівщини сільська рада передала під молитовний будинок приміщення початкової школи. У тих місцевостях, де релігійні громади мали відповідні фінансові й матеріальні можливості, вони розпочинали будівництво нових церков. Наприклад, у селищі Кам'яний Брід Барановського району на Житомирщині на кошти двох громад — православного і католицького обряду — одночасно споруджувались два храми: православна церква і католицький костьол. На початку 1990-х років в Україні зводилося близько 2 тис. культових споруд, переважно храмів. Їх будували досвідчені майстри, здебільшого з числа віруючих. Декілька спеціалізованих малих підприємств започаткували виготовлення ікон, хрестиків, інших предметів культу.

Розширювалась сфера діяльності церковнослужителів. Хоча церква відокремлена від держави, її представників обрано до складу Верховної Ради України, обласних, районних і сільських рад. Цей факт став важливим чинником відновлення соціальної справедливості щодо служителів культу як повноправних громадян України. В одному із сіл Закарпаття священника місцевої церкви навіть обрали головою сільради.

Багатоаспектною була діяльність служителів культу на селі. Без них не обходилися весільні та поховальні обряди, вони освячували новозбудоване житло, хрестили немовлят. Займалися вони й поширенням духовних знань, особливо серед дітей та молоді. Вони проводили бесіди зі школярами, виступали перед громадськістю села. У багатьох школах України, в тому числі й сільських, були введені предмети «Історія релігії», «Біблія». Частими учасниками цих уроків є священнослужителі.

Релігія сприяла осмисленню громадянами свого життя, породжувала прагнення прилучитися до духовності предків<sup>116</sup>. Щороку тих, хто прилучався до релігії, в Україні ставало все більше.

В умовах духовного розкріпачення все активніше відтворювалися давні звичаї й культурні традиції, зростав інтерес суспільства до народних знань, світоглядних і моральних уявлень предків. Село найповніше їх зберегло та додало до них нові. Чимало добрих традицій з'явилося й у 1960–1980-і роки. До них слід віднести огляди-конкурси художніх колективів сіл, районів, областей. Вони проводяться й нині і користуються великою увагою народу. У 1998–1999 рр. у Києві в палаці «Україна» почергово проходили звіти творчих колективів майстрів мистецтв усіх областей.

Нових рис набула святкова обрядовість. Цьому сприяло, зокрема, дотримання релігійних свят: Паски, Трійці, Великодня та ін. Деякі з них держава оголосила вихідними днями. Відроджувались і майже забуті елементи народної



новорічно-різдвяної обрядовості. Поряд із традиційними і обов'язковими атрибутами — Дідом Морозом, Снігуронькою, ялинкою — у святі беруть участь персонажі новорічного сільського обряду «Маланки»: Маланка (хлопець переодягнений у дівочий костюм), Міхоноша (дівчина у чоловічому вбранні), Коза, Кінь, Ведмідь, Циган тощо. Відроджуються традиції щедрювання — новорічного обходу хатин односельців із виспівуванням колядок і щедрівок, які прославляють господаря та бажають йому щастя, здоров'я й добробуту.

Українські селяни продовжували дотримуватись і тих традицій та свят, які були введені радянською владою з урахуванням стародавніх народних звичаїв. У селах великою популярністю користувалося свято першої борозни або свято зустрічі весни. Вони відповідають національній традиції українців радіти пробудженню природи. У землеробських регіонах це свято складається із двох частин: механізатори демонструють готовність техніки до виходу в поле, а потім проходить театралізована вистава, у якій головну роль відіграє дівчина-Весна та гурт дівчат-веснянок.

У 1990-і роки у багатьох селах відродилося старослов'янське свято Івана Купала, овіяне поетичними легендами й повір'ями. Хлопці й дівчата купаються в річках, озерах, плигають через вогнище, водять хороводи навколо купальського дерева — «марени», співають пісні; дівчата плетуть вінки і пукають їх по воді, примічаючи, чи здійсняться їхні сердечні бажання.

Зміни відбулися й у сімейно-побутовій обрядовості селян. Усе частіше громадянська реєстрація шлюбу або новонародженого проводиться паралельно з відповідним церковним обрядом — вінчанням, хрещенням. Відтворювалися стародавні ритуали й під час весілля. Наприклад, на Поліссі молоді входили до спеціального приміщення через своєрідний коридор із декількох рушників. Після обміну обручками молодих зв'язували рушником. А при виході їх посипали зерном, цукерками, горіхами, що символізувало побажання їм бути здоровими, щедрими, народжувати дітей. Великою емоційною насиченістю і яскраво вираженим національним колоритом відрізнялася неофіційна частина весілля з такими його компонентами, як весільний поїзд, зустріч молодих після відвідин ними ритуального приміщення, вхід нареченої до будинку нареченого, зміна головного вбрання нареченої, післявесільні катання тощо. На похорон, панахиду все частіше запрошувалися священнослужителі, які здійснювали відповідні релігійні обряди. В Україні існувала традиція поминати померлого через 9 і 40 днів, півроку та рік. При цьому ритуалі близькі, родичі йшли на кладовище з їжею та напоями і обідали біля могили покійного.

Із все більшою відповідальністю та ретельністю ставилися люди до весняних «проводів» — ритуалу, пов'язаному з поминанням померлих родичів. Напередодні цього дня підлаштовувалися пам'ятники, висаджувалися квіти, клалися віночки. У цей день практично кожен селянин прагнув навідатися до могил своїх рідних, навіть якщо вони знаходяться на значній віддалі, у місті чи навіть іншій державі.

Український народ завжди відзначався кмітливістю, винахідливістю, дотепністю, а тому багато традицій ставали народним, набували широкого визнання. Вже декілька разів у с. Хорлупи Ківерцівського району на Волині справді все-

народним святом став День приймака (приймаками в Україні називали тих зятів, що йшли жити у тещину хату. Про них складено багато пісень, переказів, висміювались вони і в класичній літературі). З ідеєю такого свята виступив у 1994 р. один з приймаків, трудівник КСП «Весна». Його підтримали 105 сільських приймаків та їхні тещі. На сільському святі тещі пригощають та вихваляють своїх улюблених зятів, а ті, у свою чергу, виспівують пісень про жінок, матерів, дарують власноручно виготовлені сувеніри. У селі вважають, що порозуміння між приймаком та тещею може сприяти і порозумінню в державі<sup>17</sup>.

Зміни у духовній сфері трудівників села відбувалися у руслі змін, що відбувалися в суспільстві. Погіршення ситуації обумовлювалося, головним чином, падінням економіки, а також безініціативністю та невмінням керівних кадрів на місцях розв'язувати ці проблеми. Разом із тим, 1990-і роки стали періодом духовного розкріпачення суспільства, оновлення системи культурних і моральних цінностей. Суспільство ставало національно гідним, більш переконаним у незворотності поступу України.

### ПРИМІТКИ:

<sup>1</sup> Барановський М.О. Про механізми забезпечення збалансованого розвитку депресивних аграрних територій // Економіка АПК. — 2006. — № 11. — С. 126 (С. 124–128).

<sup>2</sup> Городяненко В.О. Економічна соціологія. — К., 2006. — С. 210.

<sup>3</sup> Трегобчук В.М. Регіональні аспекти екологічної політики та переходу на модель сталого й екологонебезпечного розвитку // Національні і регіональні особливості реформування соціально-економічних відносин і регулювання екологічних процесів в Україні і Польщі: Зб. наук. доп. / НАН України. Інститут економіки. — К., 1997. — С. 56–57.

<sup>4</sup> Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. — Т. 1. Потенціал сільського сектора. — К., 2000. — С. 259.

<sup>5</sup> Родючість ґрунтів: моніторинг і управління / За ред. В.В. Медведєва. — К.: Урожай, 1992. — С. 143.

<sup>6</sup> Багнюк В., Ситник К. Охорона біосфери: досягнення і прорахунки // Дзеркало тижня — 2002. — 28 червня — 5 липня.

<sup>7</sup> Багнюк В., Ситник К. Охорона біосфери: досягнення і прорахунки...

<sup>8</sup> Економіка: аспекти екологізації // <http://golob.nerod.ru>

<sup>9</sup> Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. — К., 2000. — С. 87.

<sup>10</sup> Царенко О., Олійник Г. Захист довкілля в умовах зростання техногенного навантаження на природу. — Суми, 2002. — С. 21, 85.

<sup>11</sup> Техніка в сільському господарстві. — 1999. — № 2. — С. 21.

<sup>12</sup> Мордовінов О.Г. Природокористування в аграрній сфері перехідної економіки України. — Ніжин, 2000. — С. 80.

<sup>13</sup> Сівозміни в Україні // За ред. В.Ф. Сайка, П.І. Бойка. — К., 2002. — С. 13–15.

<sup>14</sup> ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 22. — Спр. 4928. — Арк. 213.

<sup>15</sup> Булыгин С.Ю. Нужна служба охраны почв // Земледелие. — 1989. — № 10. — С. 27.

<sup>16</sup> Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — Т. 2. — К., 2006. — С. 580.

- <sup>17</sup> *Мордвінов О.Г.* Вказана праця. — С. 93–95.
- <sup>18</sup> *Мордвінов О.Г.* Вказана праця. — С. 96.
- <sup>19</sup> *Медведев Ж.* Рак и канцерогены среды // 2000. — 2006. — 18 серпня.
- <sup>20</sup> Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — Т. 2. — К., 2006. — С. 583.
- <sup>21</sup> *Сафонова О., Меланич А., Коваленко А., Морозов В.* Екологічні проблеми використання для зрошення вод підвищеної мінералізації // Генеза, географія та екологія ґрунтів: Зб. наук. праць. — С. 337.
- <sup>22</sup> *Ковалевський О.В.* Екологічний фактор // <http://reddbooks.com.bock>.
- <sup>23</sup> *Мальцев О.В.* Витрати та їх вплив на результативність виробництва зерна // Економіка АПК. — 2007. — № 9. — С. 74 (С. 73–76).
- <sup>24</sup> *Городяненко В.О.* Економічна соціологія. — К., 2006. — С. 127.
- <sup>25</sup> *Красільнічук О.* Основні напрямки реформування суспільно-політичних відносин в Україні та ролі і місця профспілок в них // Профспілкові вісті. — 2005. — 28 січня.
- <sup>26</sup> Бідність // <http://works.tarefer.ru>
- <sup>27</sup> Бідність // <http://works.tarefer.ru>
- <sup>28</sup> Соціальні проблеми становища сільських родин в умовах розбудови незалежної України. — К.: «Академпрес», 1998. — С. 112.
- <sup>29</sup> *Салей Е.* Ранчо с краю // Корреспондент. — 2008. — № 42. — С. 45–46.
- <sup>30</sup> *Лупенко О.О.* Добробут сільського населення в пореформений період // Економіка АПК. — 2007. — № 3. — С. 133.
- <sup>31</sup> Там само. — С. 134.
- <sup>32</sup> Там само. — С. 135.
- <sup>33</sup> Там само. — С. 135.
- <sup>34</sup> *Нелеп В.М., Фурсенко М.І.* Планування розвитку сільських територій і бюджету сільських рад // Економіка АПК. — 2005. — № 4. — С. 110 (С. 108–112).
- <sup>35</sup> *Барановський М.О.* Вказана праця. — С. 128.
- <sup>36</sup> Агропромисловий комплекс України // <http://test.minagro.gov>
- <sup>37</sup> Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії... — С. 432.
- <sup>38</sup> Економічна активність населення України 2004: Стат. зб. — К.: Держкомстат України, 2005. — С. 256.
- <sup>39</sup> *Попова О.Л., Скурська Н.М.* Зайнятість на селі: наслідки аграрного реформування // Економіка АПК. — 2006. — № 7. — С. 135.
- <sup>40</sup> *Дієсперов В.С.* Робочі місця в сільськогосподарському виробництві // Економіка АПК. — 2005. — № 4. — С. 113.
- <sup>41</sup> *Шматковська Т.О.* Оцінка економічної активності сільського населення // Економіка АПК. — 2007. — № 6. — С. 119 (С. 113–119).
- <sup>42</sup> Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. О.Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2006. — С. 392.
- <sup>43</sup> Там само. — С. 410–411.
- <sup>44</sup> *Ціхановська О.М.* Соціально-економічні проблеми використання ресурсного потенціалу села // Економіка АПК. — 2007. — № 8. — С. 131 (С. 131–132).
- <sup>45</sup> Сільський сектор України на рубежі тисячоліть... — С. 87.
- <sup>46</sup> Населення і трудові ресурси села. — С. 100–101.
- <sup>47</sup> Там само. — С. 101.
- <sup>48</sup> Там само. — С. 102.

- <sup>49</sup> Там само. — С. 103.
- <sup>50</sup> Агропромисловий комплекс України // <http://tect.minagro.gov>
- <sup>51</sup> Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: Практик. посіб. / Р. Голок, В. Гончаренко, Н. Іванова та ін. — К.: Урожай, 2001. — С. 16; *Малік М., Малік Л.* Розвиток кооперативних процесів в аграрному секторі економіки // Перспективи кооперації в АПК України в умовах інтеграції в Європейський Союз: Міжнар. науково-практич. конференція, 15–16 верес. 2005 р. — Львів: Львівський держ. аграр. ун-т, 2005. — С. 85–94.
- <sup>52</sup> *Лупенко О.О.* Вказана праця. — С. 135.
- <sup>53</sup> *Герчанівська С.В.* Вплив факторів на працевлаштування населення в аграрні підприємства Тернопільської області // Економіка АПК. — 2006. — № 11. — С. 136 (С. 135–138).
- <sup>54</sup> *Крисанов Д.Ф.* Масштаби і можливості фінансового забезпечення позааграрної зайнятості сільського населення // Економіка АПК. — 2007. — № 5. — С. 60 (С. 60–65).
- <sup>55</sup> *Лужанська І.* Професійні громадські організації АПК: спроможність до реалізації нових завдань // БЮЛ. проекту ПРООН «Аграрна політика для людського розвитку». — 16(16)-й вип., 1–30 верес. 2003 р. — [www.undp.org.ua](http://www.undp.org.ua).
- <sup>56</sup> *Лупенко О.О.* Вказана праця. — С. 134–135.
- <sup>57</sup> *Крисанов Д.Ф.* Вказана праця. — С. 63.
- <sup>58</sup> *Крисанов Д.Ф.* Вказана праця. — С. 64.
- <sup>59</sup> Сільський сектор України на рубежі тисячоліть... — С. 97.
- <sup>60</sup> *Негребецька І.* Дзвонить літо в Косові // Урядовий кур'єр. — 1999. — 21 серпня.
- <sup>61</sup> *Яновський С.* Гончарі повертаються в села // Сільське життя. — 1995. — 28 грудня.
- <sup>62</sup> Населення і трудові ресурси села... — С. 167.
- <sup>63</sup> Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України. Головне управління реформування і ринкових відносин. Зведені дані про форми господарювання у аграрному секторі. — 1998. Січень.
- <sup>64</sup> Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України. Управління кадрами у сільському господарстві. Довідка «Керівні кадри і спеціалісти у аграрному секторі». — 1997. Грудень.
- <sup>65</sup> Там само.
- <sup>66</sup> *Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А.* Бескоечно длящееся настоящее Украины: четыре года пути. — К., 1995. — С. 190.
- <sup>67</sup> Бідність // <http://works.tarefer.ru>.
- <sup>68</sup> Населення і трудові ресурси села... — с. 54.
- <sup>69</sup> Сільський сектор України на рубежі тисячоліть... — С. 78.
- <sup>70</sup> Населення і трудові ресурси села... — С. 55.
- <sup>71</sup> Сільський сектор України на рубежі тисячоліть... — С. 80.
- <sup>72</sup> Там само. — С. 81; Населення України — 2002. Щорічна аналітична доповідь. — К., 2003. — С. 175.
- <sup>73</sup> Населення і трудові ресурси села. За ред. П.Т. Саблука, М.К. Орлатого. — К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2002. — С. 11–12.
- <sup>74</sup> *Завальнюк О.М., Рибак І.В.* Новітня аграрна історія України: Кам'янець-Подільський, 2003. — С. 239.
- <sup>75</sup> *Живора С.* Демографічна ситуація в сучасному українському селі // Демографічні процеси в сучасній Україні. — К., 1998. — С. 38–39.

- <sup>76</sup> *Богущий О.* Демографічна ситуація на селі // Економіка АПК. — 1997. — № 11. — С. 56.
- <sup>77</sup> *Ярова В.В.* Проблеми демовідтворювальних процесів в Україні // Економіка АПК. — 2006. — №11. — С. 130 (С. 129–134).
- <sup>78</sup> Урядовий кур'єр. — 1997. — 6 червня.
- <sup>79</sup> Населення і трудові ресурси села... — С. 49.
- <sup>80</sup> *Стахневич А.* Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. — К., 1998. — С. 36.
- <sup>81</sup> *Стахневич А.* Вказана праця. — С. 36.
- <sup>82</sup> Населення і трудові ресурси села... — С. 50.
- <sup>83</sup> *Стахневич А.* Вказана праця. — С. 36.
- <sup>84</sup> Населення і трудові ресурси села... — С. 50.
- <sup>85</sup> *Живора С.* Вказана праця. — С. 41–42.
- <sup>86</sup> *Левчук К., Стахневич А.* Демографічна обстановка в сучасному українському селі // Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. — К., 1998. — С. 74–75.
- <sup>87</sup> *Рябоконь В.П.* Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. — 2007. — № 5. — С. 57 (С. 57–60).
- <sup>88</sup> Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України, Ін-т економіки; За ред. В. Стешенко. — К., 2001. — С. 431 (560 с.).
- <sup>89</sup> Населення і трудові ресурси села... — С. 51.
- <sup>90</sup> *Живора С.* Вказана праця. С. 41–42.
- <sup>91</sup> Населення і трудові ресурси села... — С. 52.
- <sup>92</sup> *Живора С.* Вказана праця. — С. 43.
- <sup>93</sup> *Ярова В.В.* Вказана праця. — С. 130.
- <sup>94</sup> *Кучно І.* Загинув від наїзду трактора... // День. — 1996. — 11 жовтня.
- <sup>95</sup> Стан здоров'я населення. Статистичний бюлетень. — К., 2001. — С. 56–57.
- <sup>96</sup> *Нагорна Л.* Як здоров'я, хліборобе? // Український світ — 1993. — № 12. — С. 47–48.
- <sup>97</sup> Там само. — С. 48.
- <sup>98</sup> Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т. 1. Потенціал сільського сектора / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін. — К., 2000. — С. 74.
- <sup>99</sup> Там само. — С. 76.
- <sup>100</sup> Там само. — С. 76.
- <sup>101</sup> *Рябоконь В.П.* Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. — 2007. — № 5. — С. 57.
- <sup>102</sup> Розвиток сільських територій України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. — 765 с.
- <sup>103</sup> *Горьовий В.П.* Сфера побутового обслуговування сільського населення України в умовах ринкової економіки // Економіка АПК. — 2007. — № 4. — С. 137.
- <sup>104</sup> Про внесення змін до Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» // Голос України. — 1997. — 15 травня.
- <sup>105</sup> *Рябоконь В.П.* Вказана праця. — С. 58.

<sup>106</sup> Єрмаков О.Ю., Круковський А.М. Соціальна інфраструктура у розвитку сільських поселень // Економіка АПК. — 2006. — № 1. — С. 133 (С. 129–133).

<sup>107</sup> Лупенко О.О. Вказана праця. — С. 135.

<sup>108</sup> Стахневич А. Культура як засіб соціалізації сільського населення // Демографічні процеси в сучасній Україні. — С. 75.

<sup>109</sup> Кучма Л. Селянство — першооснова нашого народу: Виступ на Всеукраїнських зборах селян 9 лютого 1999 р. // Сільський час. — 1999. — 12 лютого.

<sup>110</sup> Лікарчук І. Вчитись ніколи не пізно // Освіта. — 1997. — 29 жовтня — 5 листопада.

<sup>111</sup> Освіта району (стан, тенденції, перспективи — в таблицях). — К., 1999. — С. 5, 35.

<sup>112</sup> Шевченко Л. Духовний поступ суспільства в нових умовах // Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1997. — С. 316.

<sup>113</sup> Освіта району (стан, тенденції, перспективи — в таблицях). — С. 42.

<sup>114</sup> Освіта району (стан, тенденції, перспективи — в таблицях). — С. 26.

<sup>115</sup> Мірецький Д. Пам'яті автора «Людської комедії» // Сільський час. — 1999. — 11 червня.

<sup>116</sup> Людина і світ. — 1997. — № 2. — С. 5.

<sup>117</sup> Панченко П. Релігія в духовному відродженні народу // Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. — С. 324.

<sup>118</sup> Алексеев В. Приймаки всіх країн, збирайтесь! // Голос України. — 1999. — 10 липня.

**Ковпак Л.В.**

(Інститут історії України НАН України)

## **ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР: СОЦІАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ (1991–2010 роки)**

### ***Вступ***

Трансформаційний період, який розпочався від розпаду СРСР, та становлення незалежних держав на пострадянській території супроводжувалися зміною соціального ландшафту суспільства.

24 серпня 1991 року сприймалося більшістю населення України як можливість жити краще на своїй землі, у своїй власній хаті, у «своєму» просторі. Процеси розбудови незалежної держави розглядалися як розширення можливостей самостійного господарювання, як здатність власноруч забезпечити гідний рівень життя. Про цьому соціальні питання, соціальні параметри добробуту, матеріального рівня життя населення стояли серед найгостріших.

Період 1991–2010 рр. не був лінійною траєкторією, скоріше спочатку це була лінія стрімкого зниження, а згодом — повільного підвищення динаміки розвитку країни. Можна, щонайменше, виділити 2 етапи: 1) 1991–1999 роки; 2) від початку 2000-х років.

Особливістю соціальної політики на сучасному етапі є її глобалізація із одночасною соціалізацією глобальної політики, (про що ще раз засвідчила світова фінансова криза, котра розпочалася у жовтні 2008 р.).

Соціальний простір, де існує, живе, розвивається людина, характеризується цілою низкою взаємопов'язаних параметрів, адже соціальна сфера має багатоманітну й динамічну структуру. Серед головних соціальних показників є, насамперед, можливості трудової й творчої самореалізації людини, ефективність її соціальної захищеності, характер взаємозв'язку особистих, групових та суспільних інтересів, розмаїття життєвих потреб та можливість їх задоволення (житло, стан системи охорони здоров'я, рівень та структура доходів та витрат населення, умови демографічного розвитку, ін.).

В Україні значний вплив на визначення основних параметрів соціального простору справляли й негативні чинники — криза, що охопила економіку на початку 1990-х рр., стихійний, часто з помилками, болісний шлях переходу до ринкової економіки, який супроводжувався майновим розшаруванням населення, дезінтеграцією економічної та кредитно-фінансової системи, високим рівнем корумпованості владних структур, політичною нестабільністю тощо.

Економічний фон формування соціального простору України був складним та характеризувався чисельними труднощами, пов'язаними з трансформаційними змінами засад господарювання та розвитку економіки. В Україні закони ринкової економіки запроваджувалися значною мірою методом «шокової терапії». Практика виявилась суворою, — у січні 1992 р. з початком лібарелізації цін, у магазинах вартість продуктів й товарів підскочили одразу у кілька десятків разів. Ситуація характеризувалася інфляцією та гіперінфляцією, падінням обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва, грошові заощадження громадян знецінилися (у 1992 р. рівень інфляції в Україні, за даними Міжнародного валютного фонду (МВФ), сягав 2000%, і лише після 1994 р. інфляція почала знижуватися). Великі розчарування викликала у жителів України й «ваучерна приватизація», котра реально не принесла дивідентів більшості населення, а обернулася «папірцями».

Від початку 1990-х рр. перерозподіл власності призвів до перерозподілу владних повноважень і можливостей. Зокрема, занепадає соціальна роль держави. Помітним було (особливо у першій половині десятиліття) послаблення державницького патерналізму. Приватизація, проведена в Україні у спосіб, мала одним з наслідків різку майнову поляризацію суспільства. Переважна частина населення була віддалена, відчужена та навіть позбавлена від власності на найбільші виробничі об'єкти, формувався двополюсний соціальний простір — бідних та багатих. Невеликий, лише кілька відсотковий прошарок населення (3–5%) консолідував володіння найбільшими багатствами країни. З'являються нові соціальні групи, верстви, класи — промисловці, банкіри, дрібні підприємці, члени акціонерних товариств, фермери, орендарі, представники маргінальних груп. На жаль, середній клас — як переважна більшість населення держави — не був сформований. А саме середній клас є ознакою суспільства з розвинутою, соціально орієнтованою ринковою економікою.

Український соціолог Є. Симончук у своїй книзі «Середній клас: люди і статуси», досліджуючи зміни соціально-класової структури у новітній період наводить кількісні та якісні показники щодо «середнього класу» в Україні, а також дає порівняльний аналіз із іншими країнами Заходу. У 2002 р., за соціологічними дослідженнями, власне середній клас становив в Україні 27,2% всього населення, тоді як у країнах Західної Європи й США 58,9%; нижчі прошарки суспільства в Україні складали 26,1% від загальної кількості населення, а на Заході — цей показник був набагато меншим — 10,1%, а співвідношення «верхівки» в Україні й на Заході становило 3,1% та 7,7% до загальної чисельності населення (Див. таблицю)<sup>1</sup>.

Страта	«Захід», %	Україна, %
Верхній середній клас	7,7	3,1
Середній середній клас	58,9	27,2
Нижчий середній клас	23,5	43,6
Нижчі прошарки суспільства	10,1	26,1



На межі бідності знаходилося понад чверті населення (робітники, пенсіонери, інваліди, студенти, працівники сільськогосподарського сектору, ін.). Отже, цей період характеризувався як відчуженням населення від держави, від власності, посиленням соціальної апатії громадян. Суттєвими стали зміни у соціальній психології людей (через появу таких явищ, як бідність, конкуренція, корупція, тощо).

При висвітленні теми важливим є з'ясування низки концептуальних підходів, зокрема про поняття національної ідентичності та про значення соціальних факторів у її формуванні, співвідношення національної ідентичності та процесів глобалізації, а також аналізується нарративна природа ідентичності як «оповіді про життя».

Соціальний фактор є важливим і серед визначальних (проте не єдиним) при формуванні етнічної спільності, саме соціальні параметри (житло, зайнятість, оплата праці, матеріальний статок, ін.) відіграють велику роль у становленні національної ідентичності. Різні наукові школи визнають цю роль, хоча й дещо з відмінною ступінню пріоритетності у процесі розвитку націй й етнічної самоідентифікації. Соціальний простір виступає серед найвагоміших складових формування національної ідентичності. Спосіб повсякденного буття, спосіб життя визначає свідомість, у тому числі національну самосвідомість. Філософи, історики зазначають про суттєві зміни у сучасному життєвому просторі (Бенедикт Андерсон, Ентоні Сміт, Л. Грінфелд, Е. Гобсбаум, Поль Рікер, М. Грох)<sup>2</sup>. Національна ідентичність є багатоскладовим, багатоманітним концептом, який не можна піддавати спрощенню, національна ідентичність не є сталою конструкцією, а постійно рухливим процесом формування основних складових компонентів національного буття; нації та національна ідентичність розглядаються як продукт модерності; процес націотворення пов'язується з виникненням певних суспільних класів та існуванням соціальних передумов національного відродження; національна ідентичність розглядається як соціальний конструкт; у розумінні конструктивістів, колективні культурні ідентичності є складними, множинними, часто накладаються одна на одну — етнічні, регіональні, релігійні, гендерні та класові ідентичності — за різних ситуацій.

Важливим є ще одне питання — яка роль держави в забезпеченні соціальних стандартів життя населення?

Великий інтерес викликають дискусії, котрі ведуться переважно у зарубіжній науковій літературі щодо співвідношення соціальної держави (держави добробуту) (Welfare State) та суспільства на сучасному етапі. Йдеться про критику соціальної держави з боку кола філософів, що мала місце у 70–90-ті рр. XX ст. (М. Ноцік, Ю. Габермас, М. Сандел, Дж. Маклін), котрі зокрема, застерігали про певні обмеження соціальною державою свободи членів суспільства. За їх міркуваннями, влада намагається не тільки розв'язувати економічні проблеми суспільства, проте під приводом поліпшення умов життя населення збіднює життєвий простір пересічних громадян, звужуючи можливості для індивідуальної самореалізації, окремі соціальні гасла при реалізації ніби-то мали характер адміністративного тиску. М. Фуко, П. Рікер, А. Глюксман та ін. говорили про небезпеку адміністративних впливів і втручання влади у людське

буття. Протилежними є погляди прихильників збереження держави добробуту (Welfare State) та доцільності її адоптації до сучасних вимог глобалізації, до числа таких філософів входять передусім представники європейської та скандинавської шкіл (Г. Еспінг-Андерсон, К.М. Маєр-Абіх, Г.Й. Фогель, Ф. Розенваллон, П. Пірсон, П. Хіманен, В. Когі). Не заперечуючи кризових ознак у функціонуванні соціальної держави, вони стверджують, що інститут держави є спроможним до модернізації. Державне втручання, хоча і обмежує свободу певних осіб, але й захищає її для більшості. Забезпечуючи законами суспільство і надаючи інституту власності легітимності, соціальна держава сприяє й дотриманню права справедливості щодо найбільш зuboжilих верств. Соціальна держава стає умовою визначення способу життя індивіда, виявлення його національної та соціальної ідентичності. Для сучасної України досвід взаємодії соціальної держави та громадянського суспільства є дуже актуальним, враховуючи політичну та економічну нестабільність транзитарного, перехідного періоду 1991 — поч. 2000-х рр.<sup>3</sup>

На теренах колишнього СРСР дослідники з країн далекого і близького зарубіжжя також аналізують соціальний розвиток держав, зокрема у напрямку європейської інтеграції. Вони констатують зростання ролі соціального фактора та соціальних інституцій у розвитку сучасних держав (переклад авт. з рос.): «Разом з тим модернізація мала у своїй основі нове значення людської особистості». (О. Бреський); «Становище у прикордонні визначають структурні економічні та соціальні фактори, суб'єкти політичного життя і соціальні інститути (в т.ч. система освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення)». (Джон Хаус, С. Харитонович)<sup>4</sup>.

Фактологічний матеріал на сторінках статті ілюструє та підтверджує головні концептуальні положення про соціальний простір у контексті формування й розвитку процесів національної ідентичності.

На етапі трансформацій та переходу до демократичних засад, до формування соціально-ринкової економіки, враховуючи євроінтеграційний курс України, серед основоположних принципів життєдіяльності суспільства повинна бути концепція «людського, гуманітарного розвитку» — як вищої мети стабільного розвитку суспільства. Що включає в себе термін «людський розвиток», «людський капітал» за сучасних умов?

Індекс людського розвитку (HDI — Human Development Index) — визначається Організацією Об'єднаних Націй, та є узагальнюючим показником, на основі якого формуються рейтинги рівня життя країн. Цей показник формується з трьох головних складових: 1) тривалість життя, що очікується (life expectancy at birth); 2) грамотність серед дорослого населення (adult literacy) та доступність освіти — зведений показник того, наскільки вільним є доступ до вищих навчальних закладів усіх рівнів (combined primary, secondary and tertiary gross enrolment); 3) валовий внутрішній продукт на душу населення (GDP per capita).

«Європейська інтеграція може покращити рівень людського розвитку в Україні», — таким є провідний висновок Звіту «Людський розвиток та європейський вибір України» Програми розвитку ООН в Україні (ПРООН), що був представлений 13 травня 2008 р. у Києві. Протягом 1990–2000-х рр. ПРООН

сприяла підготовці семи національних Звітів з людського розвитку в Україні (1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2001, 2003 роки).

На початковому етапі після здобуття незалежності в Україні складнощі трансформаційних процесів, слабкість економічної, соціальної та гуманітарної політики в цей період негативно вплинули на відтворення і розвиток її людського потенціалу. В Україні відбулось погіршення показників людського розвитку. Так, за період з 1991 по 2007 р. у світовому індексі людського розвитку Україна з 45-го перемістилась на 76-те місце серед 173 країн. За більшістю показників Україна значно відставала від усіх країн-членів Європейського Союзу, в тому числі від сусідів — Угорщини (36 місце), Польщі (37 місце), Словаччини (42 місце), Болгарії (53 місце), Румунії (60 місце), котрі приєдналися до ЄС<sup>5</sup>.

Серед головних рекомендацій Звіту ПРООН за 2008 р. зазначалося, що з метою поліпшення індексу розвитку людського потенціалу в Україні, послуги з охорони здоров'я, доступ до освіти та комунальні послуги мають бути покращені; необхідним є проведення адміністративно-територіальної реформи з метою зміцнення органів місцевого самоуправління, зокрема й для поліпшення надання соціальних послуг на місцях.

У листопаді 2009 р. в опублікованому рейтингу ООН за індексом розвитку гуманітарного (людського) потенціалу Україна зайняла 85 місце, понизивши свої показники у порівнянні з 2005 р. на сім позицій (слід зазначити, що ці показники 182 країн світу ґрунтувалися на інформації за 2007 рік, — тобто ще до початку глобальної економічної кризи, та не враховували його негативних наслідків)<sup>6</sup>.

Поступово, з часом, хоча й повільно, усе більше українських респондентів в ході громадських опитувань демонструють надання переваги європейським цінностям та європейським механізмам соціальної організації. У квітні 2008 р. було проведене соціологічне опитування населення, до участі були залучені 2 тис. українців, організоване фондом «Демократичні ініціативи» на чолі з І. Кучерівом, стосовно курсу країни на євро інтеграцію. Відповідаючи на запитання «Відчуваєте Ви себе європейцями?», — 70% респондентів дали негативну відповідь, а 25% відповіли стверджувально. Більшість тих, хто вважає себе європейцями, мешкає в західних областях, а мешканці південного Сходу країни сильніше відчували свою приналежність до СНД (52% — так, 42% — ні). Цікаво, що понад половину населення мріють про членство в Євросоюзі. Якби таке питання винесли на референдум, 56% населення проголосували би за вступ в ЄС, 25% — дали би негативну відповідь та 19% — ще не визначились. У порівнянні з 2005 р., кількість українських громадян, хто бажав інтегруватися в європейське співтовариство, у 2008 р. збільшилась, коли за Євросоюз виступало 47% населення<sup>7</sup>.

Україна брала активну участь у міжнародному співробітництві з питань людського розвитку, була залучена до головних соціальних програм і проєктів, брала участь у міжнародних конференціях під егідою ООН.

16 квітня 2008 р. у Києві відбулася Міжнародна конференція з питань подолання бідності, організована Програмою розвитку ООН(ПРООН). У своєму

виступі на конференції координатор системи ООН в Україні Ф. О'Доннелл констатував, що в країні 28% населення живе за межею бідності. Він сказав: «Для України бідність є достатньо новим явищем, причиною якого є перерозподіл ресурсів під час історичних змін в країні на шляху до ринкової економіки». Такий високий рівень бідності (близько 1/3 населення) зберігався, незважаючи на економічне зростання країни у 2000–2007 рр. Особливістю стало те, що бідність в Україні існує в умовах розвиненої промисловості, висококваліфікованої робочої сили і відносно низького рівня безробіття, така модель бідності є відмінною від поширених світових прикладів. На конференції представник ООН звернув увагу на недоліки у системі охорони здоров'я: за останнє десятиріччя українська нація втратила 4 млн., хоча за останні 6 років державне фінансування медицини зросло в 4 рази, а споживання ліків — утричі, що на його думку, пов'язане з високим рівнем корупції у галузі медицини. У виступі на Міжнародній конференції заступник міністра праці й соціальної політики України В. Іванкевич відзначив, що урядом критерій бідності був підвищений з 172 грн. до 500 грн. (2001–2007 рр.), але при цьому рівень бідності населення залишився 28%. В основі вирішення проблеми бідності в Україні лежить світовий досвід<sup>8</sup>.

Окрім того, соціальний простір через свою ємність, як поняття може бути окреслений різними складовими. Зокрема, слід враховувати, що соціальний простір значною мірою регулюється діяльністю владних структур суспільства, інших суб'єктів суспільно-політичного життя, що знаходить свій вияв в управлінні соціальним розвитком суспільства.

У досліджуваній період 1991–2010 рр., соціальні гасла й лозунги були дуже популярними й часто використовувались у програмах політичних партій, у документах кандидатів у депутати на виборах до Верховної Ради та під час Президентських перегонів.

У документах керівників вищих органів державної влади України соціальна політика називалася серед пріоритетів державотворення, підкреслювалася значущість соціального розвитку. Гасла про посилення ролі соціального, людського капіталу та завдання з поліпшення якості життя населення неодноразово проголошувалися у їх доповідях та промовах. Але у повній мірі ці соціальні програми не були виконані, залишаючись нереалізованими й декларативними.

Навіть в офіційних документах та у виступах керівників держави констатувалося, що громадяни України у своїй переважній більшості незадоволені своїм соціально-економічним становищем, існує певний розрив між декларованими цінностями-цілями та реально існуючими практиками. Так, 27 червня 2007 р., виступаючи в Острозькій академії, Президент України В.А. Ющенко визнав: «Незважаючи на різні гучні заяви урядовців, основні соціальні стандарти все ще не забезпечували гідні умови проживання для більшої частини українських громадян. Як наслідок — кризові тенденції тривали»<sup>9</sup>.

За результатами соціологічного опитування, проведеного у лютому 2007 р. Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, 18,4% респондентів вважали, що їм тяжко зводити «кінці з кінцями», та грошей їм не вистачає навіть на необхідні продукти. Лише 6,3% респондентів відповіли,

що живуть забезпечено, але робити коштовні покупки поки що не можуть (автомобіль, квартиру, ін.). 35,5% опитаних українців зазначили, що їм вистачає лише на продукти харчування та на купівлю недорогих товарів поточного попиту, а 38,3% респондентів дали відповідь, що в цілому на життя їм вистачає, однак придбання речей довготривалого користування (меблі, телевізор, холодильник, ін.) становить труднощі, і є практично неможливим. Лише 0,4% респондентів зізналися, що можуть собі дозволити придбати практично усе, чого вони бажають<sup>10</sup>.

Розглянемо стан окремих соціальних складових повсякденного життя пересічних українців.

### ***Пенсійна система***

Пенсія — це основний вид матеріального забезпечення непрацездатних громадян (пенсіонерів за віком, інвалідів, пенсії за втратою годувальника, ін.).

В другій половині 1990-х рр. в Україні майже третину населення становили пенсіонери — 14,5 млн. осіб. Національне пенсійне законодавство формувалося з 1991 р., коли Верховна Рада України ухвалила закон «Про пенсійне забезпечення», введений в дію з січня 1992 р. у відповідності з яким отримували пенсію більшість пенсіонерів (13,5 млн. осіб). На відміну від законодавства часів колишнього СРСР, коли головним джерелом пенсійних виплат (приблизно 2/3) були кошти Державного бюджету, за новим законом, пенсії виплачувались за рахунок коштів Пенсійного фонду, який формувався із внесків підприємств, організацій, установ та працевлаштованих громадян. Однією з найпекучих соціальних проблем було підвищення розмірів пенсій, вдосконалення пенсійного забезпечення, проведення й завершення пенсійної реформи.

Серед негативних факторів, що впливали на систему пенсійного забезпечення в Україні, були економічний спад, а також демографічна ситуація, наслідком котрої стало негативне співвідношення чисельності отримувачів та платників пенсійних відрахувань, зменшення числа зайнятого населення, зростання навантаження на осіб працездатного віку за пенсійними сплатами.

За період 1991–2006 рр. у державі чисельність пенсіонерів збільшилася з 13,1 до 14,0 млн. (при загальному скороченні населення), протягом кількох років поспіль число пенсіонерів залишалося на рівні 14,5 млн., але при цьому необхідно враховувати негативне співвідношення пенсіонерів із кількістю працюючих. А чисельність зайнятого населення (у працездатному віці) зменшалась та нараховувала у 2000 р. — 21 млн. 479 тис., а у 2003 р. — 20 млн. 995 тис., відповідно скорочувалась й кількість платників пенсійного податку. До того ж у складі пенсіонерів суттєво зросла питома вага інвалідів, у 2000 р. їх налічувалося 2,5 млн. осіб.

### Кількість пенсіонерів в Україні (млн.) у 1991–2003 рр.

Рік	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Кількість пенсіонерів, млн.	13,1	13,6	14,2	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,5	14,4	14,4	14,4

А розміри пенсій були невисокі, особливо у 1990-і роки, підвищення їх відбувалося дуже повільно, так середній розмір пенсії в Україні становив у 1996 р. лише 38,7 грн., а у 1999 р. — 60,7 грн.<sup>11</sup>

Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам, які перебували на обліку в органах соціального захисту населення у 1991–2007 рр., відображено у таблиці:

Рік	Середній розмір призначеної місячної пенсії пенсіонерам, які перебували на обліку в органах соціального захисту населення
1991	103,6 крб.
1992	539,6 крб.
1993	9735 крб.
1994	292,1 тис. крб.
1995	1156 тис. крб.
1996	38,7 грн.
1997	51,9 грн.
1998	52,2 грн.
1999	60,7 грн.
2000	68,9 грн.
2001	83,7 грн.
2002	122,5 грн.
2003	136,6 грн.
2004	182,2 грн.
2005	316,2 грн.
2006	406,8 грн.
2007	478,4 грн.

Негативні процеси в економіці, інфляція в Україні позначилися й на сфері пенсійного забезпечення. Багато нормативно-правових документів, що стосувалися умов призначення та розмірів пенсій, перерахунку пенсій, діяли недостатньо ефективно. Насамперед, це стосувалося мінімального розміру пенсії за віком. Інфляція і ріст цін випереджали зростання розміру пенсій, механізми

індексації пенсійних виплат не діяли. У 1990-ті роки розміри пенсійних виплат були дуже низькими, — середня пенсія становила приблизно 37% від середньої заробітної плати.

У 1999 р. за різними законодавчими й нормативними актами цільову грошову допомогу одержали загалом 3,9 млн. пенсіонерів. Значно розширилася категорія осіб, яким надано право на пенсію на пільгових умовах зі зниженням пенсійного віку та встановленням підвищеного її розміру. Знято також обмеження на працевлаштування осіб, які досягли пенсійного віку, — в 2000 р. налічувалося майже 2 млн. працевлаштованих пенсіонерів, що становило 13,1% загальної кількості працівників. З іншого боку, це свідчило, що через низькі розміри пенсій пенсіонерам приходилося працювати задля збільшення свого доходу.

У 1990-ті рр. мінімальний розмір пенсії за віком не покривав навіть законодавчо встановленого прожиткового мінімуму. З лютого 2001 р. мінімальний розмір пенсії за віком становив 34 грн., а максимальний 102 грн., що відповідно дорівнювало 12,6 та 37,8% прожиткового мінімуму на 2000 р., або 28,8% і 86,4% межі малозабезпеченості (118 грн. у 2000 р.). Величезний недолік існуючого пенсійного законодавства крився у тому, що стаж і заробітна плата, одержувана протягом усієї трудової діяльності, незначною мірою співвідносилися з призначуваним розміром пенсії. Для середньо- та високооплачуваних категорій працівників така пенсійна система виявилася несправедливою, адже втрачено залежність розміру пенсії від заробітку й стажу роботи.

На погіршення стану пенсійного забезпечення громадян негативно впливали зменшення чисельності зайнятого населення, зростання безробіття, розширення тіньового сектора економіки та ухиляння платників від реєстрації й сплати збору на обов'язкове пенсійне страхування, зростання заборгованості підприємств і організацій, державного та місцевих бюджетів перед Пенсійним фондом. Суттєвими були проблеми з наповненням коштами Пенсійного фонду через складне фінансове становище багатьох промислових підприємств, які також були боржниками перед бюджетом. У 1999 р. Урядом були ухвалені рішення про підвищення пенсій, проте вони не були забезпечені коштами. Якщо на 1 січня 1998 р. заборгованість по виплатах пенсій становила 1362,7 млн. грн., то в серпні 1999 р. вона сягла до 2018,8 млн. грн.

Існував досить довгий список пільг та привілеїв для нарахування підвищених пенсій, по достроковому виходу на пенсію раніше пенсійного віку. Відсоток таких «спец пенсіонерів» становив біля 3% від загального числа, але це спричиняло додаткове навантаження на державний бюджет. Для народних депутатів, державних службовців, журналістів, ряду ін. категорій пенсіонерів пенсії призначалися у розмірі 80–90% від середнього заробітку. У високих розмірах призначалися пенсії працівникам органів МВС, військовослужбовцям, працівникам прокуратури, суддям та ін. Негативним було те, що існував розрив у розмірах найвищих і найнижчих пенсій — від 50 до 1000 та більше гривень (за даними 2000 р.) (у 20 разів!).

Крім того, виникли проблеми щодо обчислення трудового стажу, середнього заробітку, сплати збору на пенсійне страхування та здійснення контролю

за витрачанням коштів, що засвідчувало про потребу в удосконаленні управління пенсійним страхуванням, тощо. Тобто стан пенсійного забезпечення у першій половині 1990-х років засвідчував, що окремими постановами (а їх вже було ухвалено біля 20), поліпшити стан пенсійного забезпечення неможливо, існуюча пенсійна система потребувала радикального вдосконалення, на часі постала пенсійна реформа.

Головні напрямки пенсійної реформи були визначені такими документами: Концепцією соціального забезпечення населення України (1993 р.), Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (1998 р.), та Указом Президента України «Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні» (1998 р.). Після дискусій було вирішено запровадити в Україні трирівневу пенсійну систему:

1) перший рівень — солідарна система пенсійних виплат (пенсії з поточних надходжень), яка є обов'язковою й передбачає встановлення розмірів пенсій залежно від страхового стажу та розміру заробітної плати, з якої сплачені внески, облік яких здійснюється персоналізовано органами Пенсійного фонду України;

2) другий рівень — система обов'язкового накопичувального пенсійного страхування за рахунок частки обов'язкових внесків на пенсійне страхування;

3) третій рівень — система недержавного пенсійного забезпечення, яка формується шляхом добровільних пенсійних внесків громадян на основі функціонування недержавних пенсійних фондів, зокрема, створених й за корпоративними та професійними ознаками.

Від січня 1999 р. у Львівській області був розпочатий державний експеримент з призначення та виплати пенсій органами Пенсійного фонду, який через рік був поширений на 11 регіонів. Суть експерименту полягала у переданні функцій нарахування, призначення та виплати пенсій в одну структуру — від органів соціального захисту населення до Пенсійного фонду. 17 січня 2002 р. державний експеримент з призначенням пенсій органами Пенсійного фонду завершився ухваленням Закону про поширення його на всю територію України. Ще одним кроком до оновлення пенсійної системи стало впровадження з 1 липня 2002 р. системи персоналізованого обліку в роботі Пенсійного фонду.

2000 рік означився економічною динамікою, було й досягнуто і певних позитивних зрушень у сфері пенсійного забезпечення. До вересня 2000 р. повністю погашено заборгованість з виплат пенсій та грошової допомоги. Протягом одного року — 2001 р. — підвищення пенсій було проведено 5 разів: з 1 лютого, 1 квітня, з 1 серпня, з 1 листопада та з 1 січня 2002 р. Додаткові видатки на цілі збільшення пенсій становили понад 3 млрд грн. Упродовж 2001 р. розмір пенсій збільшено в середньому на 30,4%, а з 1 січня 2002 р. ще на 10%. З метою підвищення рівня доходів пенсіонерів у квітні 2002 р. також було здійснене підвищення розміру трудових пенсій на 10%, що стосувалося майже 12,7 млн. пенсіонерів, середній розмір пенсій становив 127,6 грн. на місяць.

З 1 січня 2004 р. введено в дію закони України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення», якими остаточно реформовано перехід від солідарної пенсійної системи до системи персоналізованих страхових накопичувальних рахунків.



Негативний вплив на пенсійну систему країни мала тінізація економіки: в грудні 2007 р, згідно опитування центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень, 15% працюючих українців отримували зарплатню «у конвертах» (тобто, не сплачували пенсійні внески), частіше за все «тіньові» зарплати практикувалися у Києві, у центральному регіоні та на півночі країни.

І в Україні (як у Росії та Білорусі) був один з найнижчих у Європі вікових критеріїв виходу на пенсію: 60 років для чоловіків та 55 для жінок. В країні проходили дискусії про продовження ще на 5 років віку виходу на пенсію для чоловіків: з 65 років, а для жінок з 60 років. З економічної точки зору це був необхідний захід, однак непопулярний та котрий мав негативні відгуки у суспільстві з урахуванням скорочення тривалості життя та високої смертності, наслідків чорнобильської аварії, недостатньо високого рівня життя населення.

За даними Міждержавного Статистичного Комітету СНД за 2004 р., середній розмір щомісячної пенсії в Україні (316 грн.) був нижчим за середній розмір пенсій у Росії та у Білорусі (172 592 руб.), у доларовому еквіваленті котрі вимірювались відповідно 60 та 78 доларів<sup>12</sup>.

Від 1 січня 2008 р. уряд здійснив і затвердив нову суму мінімальної пенсії, підвищивши її на 55 грн. (10 доларів), однак і в цьому випадку величина мінімальної пенсії була нижчою від прожиткового мінімуму (відповідно 470 грн. проти 592 грн.). Але й наступні етапи підвищення пенсій протягом 2008 р., що мали місце з 1 квітня, з 1 липня та 1 жовтня, суттєво не поліпшили матеріального становища більшості пенсіонерів. Пенсійні виплати пересічних українських пенсіонерів все же були нижчими від потреб на мінімальний споживчий кошик.

Тобто, станом на 2010 р. проблема підвищення рівня пенсійного забезпечення українських громадян не була розв'язана, пенсійна реформа була незавершеною.

### ***Охорона здоров'я***

Упродовж 1991–2010 рр. загострилася низка проблем у розвитку системи охорони здоров'я України, найскладнішими з якими виявились наступні: труднощі бюджетного фінансування, запровадження платних медичних послуг в лікувальних установах, які були доступними головним чином для забезпечених громадян. Недоліки державної системи охорони здоров'я зумовили те, що часто якість медичних послуг залишалася бути кращою, суттєвим було відставання рівня медичного обслуговування населення у сільській місцевості.

Найбільш гострою проблемою медичної галузі стало недостатнє фінансування. Так, порівняння бюджетних витрат в Україні на охорону здоров'я з аналогічними витратами розвинутих європейських держав засвідчувало, що вони були невеликими: якщо в країнах Скандинавії на сферу охорони здоров'я спрямовувалося 10–12% ВВП, то в Україні в 2004 р. питома вага видатків по системі Міністерства охорони здоров'я становила лише 3,5% ВВП. Середній показник державного фінансування по країнах Європейського Союзу на розвиток охорони здоров'я за 2004 р. дорівнював 7,9%, у Німеччині 10,3% ВВП<sup>13</sup>.

Як наслідок такого стану речей у системі охорони здоров'я був ріст захворюваності та смертності населення, про що свідчили коефіцієнти смертності за основними класами причин смерті. За період 1991–2003 рр. щорічне збільшення числа померлих становило 629,6 тис. до 765,4 тис. осіб, у тому числі зросла смертність внаслідок та з причин хвороб (на початок та кінець періоду відповідно): від хвороб системи кровообігу з 332,9 тис. до 479,0 тис.; від нещасливих випадків, отруєнь і травм з 55,6 тис. до 72,6 тис., хоча дещо зменшилося число смертельних випадків, пов'язаних з новоутвореннями з 102,3 тис. до 93,2 тис. та через хвороби органів дихання — з 37,3 тис. до 30,3 тис.<sup>14</sup>

Недостатнє державне фінансування галузі, скорочення переліку безкоштовних мед послуг населенню, та запровадження платних форм надання медичної допомоги по широкому переліку показань, — це обмежувало доступність малозабезпечених громадян до медичних послуг, перекладало на плечі населення частину витрат на лікування, оплату ліків, діагностування, операції, ін.

Від початку 1990-х років період реформування української системи охорони здоров'я співпав у часі з економічним спадом, з фінансово-економічною нестабільністю, що негативно впливало на стан здоров'я громадян країни, на надання медичної допомоги.

Матеріальна база установ системи охорони здоров'я суттєво відставала від європейських стандартів, викликало стурбованість слабе ресурсне забезпечення лікувальних установ, включаючи й нестаток медикаментів. У 1998 р. частка медичного устаткування в основних фондах системи охорони здоров'я України була удвічі меншою, аніж у країнах Східної Європи, що знижувало рівень застосування медичних технологій та ефективність лікування пацієнтів. У другій половині 1990-х рр. зберігалася тенденція зростання захворюваності населення по більшості груп хвороб, зокрема, органів кровообігу — на 55,2%, пневмоній — на 50,3%, ін.

2002 р. у відповідності зі статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), в Україні був один із самих високих рівнів захворюваності на туберкульоз та ішемічну хворобу серця; у системі охорони здоров'я країни працювало 198,5 тис. лікарів і 476,8 тис. середнього медичного персоналу, тобто приблизно на 60 українців приходився 1 медичний працівник, при цьому залишалися вакантними 14 тис. медичних посад. Заробітна плата медпрацівників, не дивлячись на те, що за 2001–2002 рр. підвищилася вдвічі, все одно залишалася однією з самих низьких по країні (20 місце у переліку із 22 позицій). У 2002 р., за словами міністра охорони здоров'я В. Москаленка, медична галузь країни потребувала 14–15 млрд. грн. щорічно, коли загальний обсяг фінансування був установлений у розмірі 6,4 млрд. грн. (Тобто в середньому, на охорону здоров'я одного мешканця України щороку витрачалося 25 доларів при мінімальній потребі у 50–100 доларів). Новими ознаками часу в сфері медицини стало відкриття й функціонування приватних лікувальних закладів (медичні центри, медичні консультації, клініки), що надавали платні медичні послуги населенню, та фармацевтичних установ (комерційні аптеки). Отже, найгострішими проблемами системи охорони здоров'я в Україні протягом 1991 — поч. 2000-х рр. стало обмежене фінансування, недостатня кількість сучасного медич-

ного обладнання для діагностики й лікування, нестача ліків, оновлення законодавчої бази, необхідність більш раціональної та ефективної реорганізації галузі з метою недопущення різкого зниження обсягів та якості медичного обслуговування населення.

В усіх областях країни із державного та місцевих бюджетів виділялися кошти на лікування й соціальний захист пільгових категорій громадян — чорнобильців, ветеранів війни та праці, інвалідів, багатодітних та малозабезпечених сімей, дітей-сиріт, ці заходи здійснювалися в рамках державної програми «Турбота», проте коштів бюджету хронічно не вистачало. Органи державної влади, як центральні, так і місцеві, — визнавали необхідність та важливість поетапного збільшення бюджетних коштів у сферу охорони здоров'я, розвиток страхової медицини, підвищення якості медичних послуг, суттєве посилення заходів з профілактики та попередження захворювань, особливої уваги потребувало поліпшення медичного обслуговування інвалідів, осіб похилого віку, сільських мешканців та постраждалих після чорнобильської аварії. Кількість українських громадян, які мали статус постраждалих внаслідок катастрофи на ЧАЕС, на 1 січня 2003 р. становила 2 млн. 930,2 тисяч<sup>15</sup>.

У 2007 р. у сільській місцевості налічувалось 16 000 ФАПів (фельдшерсько-акушерських пунктів) та амбулаторій. Проте здебільшого фельдшерсько-акушерські пункти, сільські медичні амбулаторії не були забезпечені мінімальним набором сучасного обладнання, ліками, транспортом.

Усе більш загрозливою небезпекою, особливо для здоров'я молоді, ставав СНІД. Україна стала лідером у Східній Європі за темпами розповсюдження СНІДу. Якщо у 1987–1994 рр. було зареєстровано 183 інфікованих вірусом ВІЛ, то на 2004 р. зареєстровано понад 117 тис. ВІЛ-інфікованих, 21,7 тис. хворих на СНІД та майже 12 тис. осіб померли від цієї хвороби. За оцінками експертів Світового банку, реальна кількість ВІЛ-інфікованих в Україні перевищувала 300 тисяч. Швидко прогресувала й така «хвороба бідних», як туберкульоз. На обліку в протитуберкульозних диспансерах у 2000 р. перебувало 680 тис. хворих — або 1,4% населення країни.

До завершення реформування системи охорони здоров'я на страхових засадах буде зберігатися переважно бюджетне фінансування лікувальних установ, а також розвиток приватного сектора в цій сфері.

Також і система державної соціальної допомоги була недостатньо ефективною, страждала обмеженістю бюджетних коштів, маленькими розмірами соціальних виплат. Часто оформлення соціальної допомоги слабозахищеним категоріям населення було ускладнено з бюрократичними перешкодами. Через недостатню ефективну систему соціальної допомоги (а також внаслідок низки інших причин) окремі громадяни опинялися нижче межі бідності, на вулицях з'являлися асоціальні елементи (злидарі, особи без визначеного місця проживання, бомжі, безхатченки, ін.).

7 листопада 2008 р. у Києві Європейський Союз презентував проект модернізації в Україні системи соціальної допомоги, зокрема впорядкування «хаотичних» виплат, пільг та субсидій у напрямку посилення адресності надання такої допомоги малозахищеним верствам, — на цей проект було виділено 3,5 млн. євро.

### *Проблеми зайнятості населення та оплати праці*

Однією з визначальних рис формування соціального простору є створення необхідних умов для підвищення кожним працівником свого добробуту за рахунок особистого трудового внеску, розвитку підприємництва та ділової активності.

На жаль, економічна криза першої половини 1990-х років, спад виробництва негативно позначилися на сфері зайнятості та ринку праці в країні. Суттєво скоротилася кількість зайнятого населення, відбулися деформації у структурі зайнятості, зокрема, знизився попит на цілу низку професій виробничого профілю (робітники, інженери, ін.). Через зміни форм власності на багатьох підприємствах, через неконкурентоспроможність й закриття багатьох заводів та виробничих об'єктів, працівники вивільнялися, поповнюючи ряди безробітних. Мав місце відтік кваліфікованих кадрів на більш низькі професійні позиції.

Безробіття було найгострішою соціальною проблемою у сфері зайнятості. Найпекучіше її відчували у регіонах, мешканці невеликих містечок та сіл у працездатному віці, котрим доводилося шукати роботу за межами своїх рідних населених пунктів, їздити працювати у великі міста.

Рівень безробіття в Україні був досить високим, особливо у першій половині 1990-х рр. Державним комітетом статистики було зареєстровано у 1995 р. — 1 млн. 437 тис., у 2001 р. — 2 млн. 516 тис., у 2003 р. — 2 млн. 59 тис. безробітних. Станом на 1 серпня 2000 р. зареєстрований рівень безробіття обчислювався у 2 млн. 707 тис. (за даними Міжнародної Організації Праці (МОП) серед населення віком 15–70 років дорівнював 11,7%, а серед осіб працездатного віку — 12,5%). Навантаження на одне вакантне робоче місце, хоча і дещо зменшилося за рік, але все ж було високим та становило на 1 січня 2001 р. у середньому по Україні 17 безробітних, а наприклад, у Львівській області — 63, Закарпатській та Волинській — по 45<sup>16</sup>. Станом на 1 липня 2005 р. на обліку в Державному центрі зайнятості України перебувало 877,6 тис. осіб, рівень безробіття складав 8,7%. У вересні 2005 р. мінімальний розмір допомоги по безробіттю становив 150 грн. (біля 30\$). Якщо середня тривалість пошуку роботи безробітним у 2000 р. дорівнювала 10 місяців, то у 2003 р. — 9 місяців. Найнижчий рівень безробіття фіксувався у столиці Києві та у м. Севастополь.

Для України в 90-х рр. XX ст. характерними були приховане, вимушене та застійне безробіття. Ситуація у сфері зайнятості та безробіття в Україні (за показниками 1998 р.) характеризувалася такими ознаками: — наявність прихованого безробіття (до 40% робочої сили); — деіндустріалізація ринку зайнятості (скорочення кількості зайнятих у промисловості з 6,9 млн. чол. у 1992 р. до 4,7 млн. чол. у 1998 р.); — дефемінізація (скорочення чисельності зайнятих жінок); — делегалізація (скорочення зайнятості у легальному секторі та її збільшення в тіньовій економіці).

Станом на серпень 2007 р. за 10 років діяльності Державний центр зайнятості України надав допомогу у працевлаштуванні майже 8 млн. безробітних, рівень зареєстрованого безробіття, за оцінками МОП, дещо знизився та складав біля 7,9%<sup>17</sup>.

За даними МВС України, більшість осіб, які скоювали злочини, ніде не працювали та не вчилися; безробітні часто ставали соціальною базою для зростання кількості злочинів, перш за все пов'язаних з власністю громадян.

Великі недоліки існували в системі оплати праці, адже скорочення виробництва першої половини 1990-х років та зниження попиту на робочу силу зумовлювали низьку її вартість, низький рівень оплати праці. За умов тиску інфляції та високих цін механізми індексації мінімальної заробітної плати не діяли. Рівень мінімальної заробітної плати залишався нижчим за розмір прожиткового мінімуму для працездатного населення: якщо у 2005 р. таке співвідношення складало 73%, то в 2007 р. — 81%.

Низька вартість робочої сили, поширення бідності серед працюючих призвела до високих масштабів трудової міграції. Велика кількість українців від'їзжали на заробітки закордон, де був вищий рівень оплати праці. На початок 2007 р. українська трудова еміграція у європейських країнах (Італія, Іспанія, Португалія, Польща, Чехія, Німеччина) нараховувала біля 4,8 млн.

На середину 2000-х рр. ситуація на ринку праці дещо поліпшилася, але проблем залишалося багато. Відновлення економічного зростання, котре почалося з 2000 р., і тривало до середини 2008 р. призвело до позитивних зрушень у сфері оплати праці, мало наслідком зростання як номінальної, так і реальної заробітної плати. Вперше за останнє десятиліття у серпні 2002 р. середня зарплата по Україні, що склала 377 грн., перевищила затверджений прожитковий мінімум 365 грн. Проте все ж розміри оплати праці, особливо у порівнянні з європейськими країнами, залишалися на низькому рівні.

Особливо було помітно відставання України від країн Європейського Союзу, при порівнянні розрахунків погодинної оплати праці. В 2007 р. при середньомісячному рівні мінімальної заробітної плати в 420 грн., її погодинний рівень становив 2,71 грн., а в розрахунку за 8-годинний робочий день — 19,28 грн., коли, наприклад, у Польщі мінімальна зарплата за робочий день складала 34,5 доларів, Словаччині — 33,6, Франції — 52,7, Ірландії — 58,0 доларів.

У молодіжному середовищі тривогу викликало загострення проблем, серед яких — обмеженість доступу до освіти і труднощі з працевлаштування, поширення безробіття, найчастіше вимушеного, відсутність житла. Відбувався процес комерціалізації сфери вищої освіти, — у вузах при зменшенні місць на бюджетну форму навчання, зростало число студентів, котрі навчались на контрактній (платній) основі. За даними Міністерства освіти та науки України, у 2007 р. на перший курс ВНЗ в усіх областях країни на бюджетні місця поступили 45 тис., а на платне навчання було прийнято втричі більше — 500 тис. абітурієнтів. Водночас за даними Державної служби зайнятості у 2007 р. лише 32% випускників ВНЗ отримали роботу. Непривабливими на ринку праці залишалися перспективи сільської молоді. Через диспропорції між кількістю і якістю підготовлених спеціалістів вищими навчальними закладами на ринку праці бракувало працівників низки професій, передовсім не вистачало фахівців інженерно-технічних та робітничих спеціальностей.

Одним з найважливіших завдань у 2000-років стала реформа заробітної плати з метою переходу від системи праці, орієнтованої на низьку ціну робочої сили, — до моделі, котра передбачає її високу вартість, але платне надання відповідних соціальних послуг, що дозволило б збільшити частку зарплати в структурі суспільного доходу країни, підняти її обсяги до рівні цін, але істотно зменшити тиск соціальних витрат на державний бюджет. Необхідна була оптимізація структури зайнятості, трансформація системи оплати праці та удосконалення регулювання ринку праці, що сприяло би підвищенню рівня доходів населення, подоланню масштабної бідності, збільшенню чисельності середнього класу, зменшенню рівня соціального розшарування.

Починаючи з 2000 р., безробіття в Україні скорочувалося, та у першій половині 2008 р. рівень безробіття в країні навіть був нижчий за середньоєвропейський — відповідно 6,5% проти 7,1%. Але, коли дивитись на рівень заробітної плати і оплати праці в Україні на європейській карті, то країна знаходилася на третьому місці з кінця (обігнавши тільки Молдову й Албанію).

Початок світової фінансової кризи у жовтні 2008 р. та її наслідки суттєво погіршили ситуацію на українському ринку праці у бік скорочення кількості працюючих та збільшення числа безробітних, незайнятих і непрацевлаштованих громадян.

**Середня заробітна плата у декотрих країнах Європи (2004–2006 рр.)  
(євро, щомісяця)<sup>18</sup>**

Країна Європи	2004 рік	2005 рік	2006
Болгарія	150,00	166,00	181,00
Естонія	466,00	516,00	594,00
Латвія	314,00	350,00	430,00
Литва	333,00	373,00	434,00
Польща	501,00	591,00	637,00
Росія	188,00	243,00	315,00
Румунія	202,00	264,00	326,00
Словенія	1120,00	1157,00	1213,00
Угорщина	578,00	638,00	648,00
Україна	89,00	126,00	164,00
Чехія	565,00	639,00	713,00

Як зазначалось у міжнародному моніторинговому порівняльному проєкті із назвою «Європейське соціальне дослідження» (2005, 2007 рр.) за участю понад 20 держав Європи, в галузі праці Україна приналежала до числа країн, де люди працюють найбільшу кількість годин на тиждень — 43 години (у середньому у Румунії — 47 годин на тиждень, у Польщі, Словенії та Греції — 45 годин). Найкоротший робочий тиждень у громадян Нідерландів — 35 годин. У чому

українці перевершили громадян усіх держав ЄвроСоюзу, так це у кількості згодних із судженням: «На роботі мені доводиться багато і сумлінно працювати», — що засвідчувало про високу самовіддачу, сумлінність і працелюбність українців<sup>19</sup>.

### ***Житло***

Соціальний простір також окреслює таку складову — як забезпечення населення житлом. Забезпеченість людини житлом значною мірою є мірилом того, як забезпечені інші її матеріальні потреби.

В Україні у досліджуваний період відбулися кардинальні зміни у шляхах та способах розв'язання питання поліпшення забезпечення громадян житлом.

Проте житлова проблема в Україні стояла гостро і у 1990-ті, і на поч. 2000-х років.

Упродовж 1990-ті роки можливості отримання житла із державного або кооперативного фонду значно зменшились. Криза у житловому будівництві початку десятиліття, фактичне зупинення спорудження житла за рахунок коштів держбюджету та коштів державних підприємств та організацій обернулися для багатьох черговиків втратою надій на швидке поліпшення житлових умов. На середину 1990-х років формується ринок житла — первинного та вторинного, будівництво житла стає складовою ринкової економіки.

На середину 1990-х були здійснені реформаційні заходи та були реалізовані такі елементи нової житлової політики, як роздержавлення житлового фонду та приватизація житла, зміна фінансування та зміна ціноутворення на новобудови, залучення коштів інвесторів та населення, розробка нормативно-правової бази щодо регулювання інвестиційної діяльності у сфері житлового будівництва, запровадження кредитування спорудження житла через державні та комерційні банківські установи, ін.

Однією з ознак часу стало проведення приватизації житла населенням в усіх областях країни, починаючи від 1993 р. Станом на 1999 р. 65% українських громадян реалізували право власності на житло.

У другій половині 1990-х рр. намітилась тенденція до поступового оживлення та нарощування обсягів будівництва житла, але на ринкових засадах. У 1998 р. в Україні було введено в експлуатацію 70 тис. квартир, загальною площею 5 855 тис. кв. м, що на 8% менше за 1997 р. й майже втричі менше, ніж у 1990. У 2000 р. введено в експлуатацію 60,3 тис. квартир загальною площею 5 365,0 тис. кв. м (на 10,7% менше ніж у 1999 р.). За рахунок державного бюджету в 2000 р. введено в експлуатацію 83,6 тис. кв. м житла (1,6% від загального обсягу). Значну частину житла введено забудовниками недержавної форми власності (83,3%).

У січні 2001 р. житловий фонд України становив 1 013,4 млн. кв. м загальної площі. На кожного мешканця країни припадало 20,5 кв. м загальної житлової площі. (В Європі цей показник становив в середньому до 35 кв. м, а в США — до 45 кв. м). По регіонах найбільша забезпеченість житлом мешканців у Київській, Вінницькій та Черкаській областях, найменша — у Львівській області та м. Києві.

2 млн. сімей в Україні перебували на квартирбліку в органах місцевої влади для поліпшення житлових умов (за існуючих темпів надання житла ця черга могла бути ліквідованою лише через 54 роки). При цьому збільшувалися терміни перебування сімей у черзі на отримання житла. Якщо у 1990 р. одержали житло 235 тис. сімей, то у 1998 р. — лише 37 тис. Майже кожна четверта сім'я стояла на пільговій черзі, кожна одинадцята — мала право одержання житла поза чергою. Гостро стояла проблема забезпеченості житлом молодих сімей, оскільки темпи надання їм квартир були вдвічі нижчі, аніж у середньому по Україні. Для великої кількості громадян були втрачені можливості на отримання квартир через ліквідацію черги на підприємствах у зв'язку із структурною перебудовою, скороченням підприємств, звільненням працівників, браком коштів на будівництво житла, через дорожнечу на купівлю комерційного житла на первинному або вторинному його ринку (ціни на купівлю житла в багатьох українських містах (1–1,5 тис. доларів за 1 кв. м) «зашкалювали» за вартість квартир у містах Європи — Берліна, Будапешта, Софії, Братислави, ін.).

Реформування тарифів на житлово-комунальні послуги фактично було розпочато у 1992 р., й до 1994 р. населення сплачувало 10–12% вартості послуг. Протягом 1991–1996 рр. було проведено 12 етапів централізованого підвищення квартплати й комунальних тарифів, у підсумку яких розмір відшкодування населенням вартості послуг було доведено до 80%. Від 1999 р. у регіонах розпочався процес хаотичного підвищення (в декілька разів) плати за житло, воду, тепло, та інші комунальні послуги до 100% їх вартості. Прикро, але зростання житлово-комунальних тарифів ставало тяжким тягарем для малозахищених верств населення. Низький рівень життя, існування заборгованості із виплати зарплат і пенсій (у 1990-ті рр.) призвели до того, що заборгованість з оплати населенням житлово-комунальних послуг була великою — так, у березні 1999 р. вона становила 3,5 млрд. грн., а в грудні 2000 р. 6,2 млрд. грн. Програма житлових субсидій почала діяти з 1995 р., але вона через недостатнє фінансування була низькоефективною.

У 2001 р. за звітом Державного комітету з будівництва та архітектури, впродовж 1990-х рр. в Україні обсяги будівництва житла різко скоротилися: якщо у 1991 р. було надано 146 тис. квартир, то у 2000 р. — лише 32 тис. У 1987 р. було збудовано 21,5 млн. кв. м житла, а у 2000 р. — 5,3 млн. кв. м, причому за рахунок коштів державного бюджету — лише 11%. Станом на 2001 р. приватизовано близько 65% житлового фонду, що призвело до створення вторинного ринку житла. Крім того, були зняті обмеження на будівництво індивідуального житла<sup>20</sup>. Разом з тим, останніми роками відбулися серйозні зміни, що дозволили поліпшити житлові умови певної частини населення й скоротити чергу на отримання житла з 2,6 млн. сімей у 1991 р. до 2 млн. сімей у 2000 р.

Проявами складнощів у житловому питанні у досліджуваній період 1991–2010 роки можна назвати наступні. По-перше, в країні більше половини населення мали забезпеченість житловою площею, що була менша за середню. По-друге, відсутність у домогосподарствах необхідної кількості житлових приміщень на кожного члена сім'ї. По-третє, був нижчий рівень житлової забезпеченості на одну особу у порівнянні з європейськими або світовими норма-



тивами. По-четверте, не були законодавчо врегульовані питання надання соціального житла для малозабезпечених верств населення, низьким був рівень забезпечення житлом багатодітних сімей. По-п'яте, рівень облаштування житлового фонду українців (особливо у сільській місцевості) був набагато нижчий за європейські стандарти.

В Україні середня забезпеченість житлом на одного мешканця становила у 2004 р. 22,2 кв. м загальної площі (в тому числі 14,7 кв. м — житлової площі), при цьому у понад 56% домогосподарств на одну особу припадало менше 14 кв. м житлової площі, а у кожному дев'ятому — менше ніж 7 кв. м. Менше однієї кімнати на одну особу припадало у понад 50% українських сімей, і лише у 25% родин — на одну особу приходилось більше однієї кімнати.

У 2004 р. 3,4% родин не мали власного житла і проживали в гуртожитках, комунальних квартирах. Майже 93,4% сімей мали власне (приватизоване) житло (квартиру або індивідуальний будинок), однак при цьому часто двом (або й більше) родинам доводилося жити в одній квартирі або будинку.

Існує відмінність у рівнях забезпечення сімей житлом залежно від типу населеного пункту — сільські мешканці мали забезпеченість вищу, ніж у жителі міст. Окреме житло мали 97,5% домогосподарств, які мешкали у сільській місцевості і 91,5% у містах. Взагалі не мали окремого житла 4,7% міських та 0,3% сільських домогосподарств.

На одну особу середня забезпеченість житловою площею по країні становила 14,7 кв. м, при цьому у сільській місцевості складала 16,5 кв. м. У скрутних умовах проживали багатодітні сім'ї та сім'ї з дітьми до 3-х років, котрі мешкали як у містах, так і у селах: кількість кімнат на одного члена родини в середньому становила: у сільській місцевості 0,47–0,59, а у містах — ще менше — 0,39 кімнати.

При описі житлових умов населення показовим є характеристика обладнання житлового фонду комунальними зручностями. Проте у сільській місцевості рівень обладнання комунальними зручностями суттєво поступався умовам міських будинків, тим більше відрізнявся від європейських стандартів. У 2004 р. лише 34% сільських будинків були облаштовані централізованим газопостачанням, 21% — мали водогони, 19,5% — мали каналізацію.

Особливістю останніх років ставало те, що набір мінімальних комунальних зручностей житла ставав одним з критеріїв матеріального становища, рівня заможності родини. Зокрема, у сільській місцевості традиційно мінімальний набір комунальних зручностей включав, передовсім, централізоване газопостачання та водопостачання і каналізацію, а у містах до цього переліку додавалися ще гаряче водовідведення, ванна, душ і телефон (стаціонарний). У 2004 р. відсутність мінімального набору зручностей у помешканні у домогосподарствах різних типів становила: у містах — 67,7%, а у сільській місцевості — майже 88%.

Проте останніми роками, особливо у передмістях, заможні родини почали споруджувати будинки котеджного типу із присадибними ділянками, що мали повний набір комунальних зручностей за європейськими стандартами — з басейнами, саунами, телефонами, холодним та гарячим водопостачанням.

Розв'язання багаторічної проблеми телефонізації у невеликих населених пунктах та у селах було зрушено із запровадженням мобільного зв'язку.

Окремо гостро стояли питання будівництва доріг та поліпшення транспортного сполучення, передовсім внутрішнього, до невеликих сіл, куди автобус приїздив лише 1–2 рази на добу.

Таким чином, житлові умови населення України не можна було вважати задовільними: недостатній рівень забезпечення житловою площею обтяжувався ще й недостатньо високою якістю житлових приміщень, недостатньо високим рівнем їх комфортності та облаштування комунальними зручностями. Особливо це стосувалося сіл, адже у селах більшість будинків не була обладнана комунальними зручностями.

На часі стояло прийняття нового Житлового кодексу, проект якого був розроблений Кабміном ще у 1996 р., однак неодноразово повертався на доопрацювання парламентарями, котрий би регулював законодавче поля в сфері житлової політики за умов ринкової економіки. Необхідно було посилити державний нагляд й контроль за використанням житла, за ходом спорудження житла комерційними інвестиційно-будівельними фірмами, судову відповідальність за порушення житлового законодавства, створення механізмів стимулювання зведення житла за рахунок власних коштів населення, врегулювати питання забезпечення житлом соціально незахищеної категорії громадян, вдосконалення порядку надання кредитів для населення на придбання, будівництво (реконструкцію) житла, вдосконалення системи іпотечного кредитування житлового будівництва, ін.

Програма «Доступне житло», затверджена відповідно до Указу Президента України від 8 листопада 2007 р. «Про заходи щодо будівництва доступного житла в Україні та поліпшення забезпечення громадян житлом» (котра передбачала надання державної одноразової грошової допомоги розміром близько 30% вартості житла для першочергового внеску, а дві третини суми мав сплачувати сам замовник) не здійснювалась.

Як зазначалося у моніторинговому порівняльному міжнародному проекті під назвою «Європейське соціальне дослідження» (2005, 2007 рр.), житлово-побутові умови українських сімей за багатьма аспектами відставали від європейських стандартів. Зокрема, за показником кількості кімнат на одну родину, Україна перебувала серед останніх місць у Європі, але не була найгіршою: на одну українську родину припадало в середньому 3.2 кімнати (2007 р.), гіршим було становище в Угорщині, Естонії та Польщі із відповідними показниками 2.6, 2.9 та 3.1 кімнат у середньому на сім'ю. Найвища забезпеченість кількістю кімнат спостерігалася у родин Бельгії (5.1.) та Ірландії (5.6.)<sup>21</sup>.

У досліджуваній період 1991–2010 рр. деяке поліпшення житлових умов населення України проявлялося у збільшенні кількості кімнат, які припадали на одну родину, — з 2.1 до 3.2.

Міжнародний досвід засвідчував, що розв'язання житлового питання здійснюється на засадах ринкової економіки, але має бути розвиненою програма іпотечного довгострокового кредитування населення (під низький річний відсоток). На державному рівні мають законодавчо регулюватися питання житлової

політики, як надання соціального житла малозабезпеченим верстам населення, надання пільгових кредитів для молодих сімей, впровадження програм доступного житла для працюючих громадян, ін.

### ***Структура споживання продуктів харчування***

#### ***Рівень забезпеченості населення товарами тривалого користування***

Сильна диференціація існувала у показниках споживання продуктів харчування різних соціальних груп у досліджуваній період 1991–2010 рр. Ці відмінності (як якісні, так і кількісні) були зумовлені передовсім рівнем доходів, а також залежали від розміру населеного пункту, наявності дітей у домогосподарствах, кількості пенсіонерів та інвалідів у складі сімей, ін. При зменшенні розміру населеного пункту, збільшувалось споживання хліба та картоплі, а зменшувалось споживання м'яса, овочів, яєць та риби. У 2004 р. на одну особу середньомісячне споживання м'яса та м'ясопродуктів у сім'ях з дітьми становило 3,3 кг, коли у сім'ях без дітей 4,7 кг; споживання молока і молокопродуктів становило: у сім'ях дітьми — 17,4 кг, а у сім'ях без дітей — 23,2 кг, споживання цукру і меду у сім'ях з дітьми — становило 3,0 кг, а у домогосподарствах без дітей — 4,3 кг, споживання фруктів, ягід, горіхів у сім'ях з дітьми — становило 2,3 кг, а у родин без дітей — 3,0 кг<sup>22</sup>.

За період 1999–2004 рр. в країні намітилася тенденція до збільшення кількісних показників харчування населення за основними видами продуктів, зростала його калорійність. Проте, за структурою раціон українців залишався незбалансованим: недостатнім було споживалось продуктів зі вмістом білків та вуглеводів, при одночасному високому рівні споживання продуктів зі вмістом жирів. Раціон харчування у багатих та у бідних сім'ях мав дуже великі відмінності.

Сучасний рівень комфортності побуту сім'ї пов'язаний з забезпеченням товарами довготривалого користування (холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина, пылесос, ін.). Окрім практичної ролі у полегшенні домашньої праці, товари тривалого користування ставали одним з індикаторів матеріального становища сім'ї. (При цьому бралися до уваги вартість такого електропобутового приладдя, фірма виробник, функціональні можливості та низка інших характеристик таких товарів).

Загалом з кінця 1990-х років, і особливо протягом першого десятиріччя 2000-х рр. спостерігалася тенденція значного зростання кількості громадян, хто володіє товарами тривалого користування. На ступінь забезпеченості родин товарами тривалого користування впливали: розміри прибутків, вікова категорія членів сім'ї, кількість дітей, пенсіонерів, інвалідів у їх складі. Чим більший населений пункт, тим рівень забезпечення електропобутовими товарами був вищим, а у сільській місцевості показники були нижчими.

У 2004 р. серед домогосподарств з дітьми гірш за все були забезпечені товарами тривалого користування багатодітні родини: кожна шоста така сім'я не мала холодильника (проти кожної двадцятої родини з однією дитиною), майже 33% таких сімей не мали пральної машини, та 28% — не мали кольорового

телевізора. Кожне третє домогосподарство з пенсіонерів не мало кольорового телевізора. Менш заможні родини мали побутову техніку застарілих зразків із терміном експлуатації понад 10 років: у сім'ях пенсіонерів лише 11% холодильників мали строк служби менше 10 років, у багатодітних сім'ях — 50%, (середній показник становив 34%). За розрахунками економістів, у середньому по країні у 2004 р. 30,4% населення не володіли мінімальним майновим набором (холодильник, кольоровий телевізор, пральна машина)<sup>23</sup>. Низький ступінь забезпечення такими товарами був характерний для домогосподарств з осіб старших вікових категорій та багатодітних сімей. Можливості сільських родин облаштувати свій побут товарами тривалого користування були меншими, ніж у містах.

У повсякденне життя українців, особливо молоді, усе ширше входили у користування такі технічні досягнення, як відеомагнітофони, кухонні комбайни, комп'ютери, ноутбуки, мобільні телефони.

Проте на загал, рівень облаштованості житла й побуту для домашньої роботи був низький у порівнянні з європейськими стандартами. Українська сім'я в середньому на день витрачала значно більше часу на домашню роботу (6.8 годин), аніж середньостатистичні сім'ї в державах Європейського Союзу, найменше часу на домашню роботу витрачали датчани (2.6 годин) та шведи (3.0 години).

Протягом 1991–2009 рр. на фоні загального невисокого рівня життя в українському суспільстві відбувалася посилена диференціація населення за рівнем доходів. Декларовані обіцянки держави та офіційна статистика були краще, ніж реальні результати такої роботи державних структур щодо соціального захисту населення.

Якщо розглядати автомобіль як атрибут багатого життя, то на вулицях міст зростала кількість машин-іномарок, що куплені українцями. В Україні постерігався споживацько-кредитний бум — за обсягами продажів автомобілів у першій половині 2000 р. — Україна стала серед країн-лідерів у Європі. Проте споживацько-кредитний бум не супроводжувався відповідним піднесенням й зростанням потужностей вітчизняної економіки.

Характерним було явище «нова бідність» — це бідність людей, котрі працювали, мали регулярну зайнятість, однак рівень їх заробітної плати був невисоким.

Основним джерелом у структурі доходів працездатного населення України була зарплата, хоча з кінця 1990-х рр. і відбулося прискорення темпів її росту, проте рівень оплати праці залишався невисоким. Кабінет Міністрів рапортував, що доходи населення росли за 4 місяці (січень–квітень) 2007 р. на 10,5%, а середньомісячна зарплата перевищила 1,2 тис. гривень (майже 220\$), але це не надто радувало пересічних українських виборців.

Духовний аспект категорії «людського розвитку» — включає вивчення супутніх ціннісно-мотиваційних настроїв серед різних соціальних верств за умов трансформаційних перетворень у суспільстві. Помітна була розповсюдженість настроїв зневіри, безвір'я, розчарувань, заміна їх ідеалами надмірного прагматизму, утилітаризму, підвищено критичне ставлення до державних інституцій

через стурбованість людини про поліпшення умов свого життя за кризових часів. Мало місце сприйняття населенням України ситуації як бідність, відчувалися настрої відчаю, песимізму. Разом із тим, патріотизм, почуття високої громадянської відповідальності були серед світоглядних пріоритетів більшості населення України, попри соціально-побутові негаразди, пов'язані із трансформаційними процесами у досліджуваний період 1991–2010 років.

### **Висновки**

Проведений аналіз соціальних проблем в Україні показує, що здійснені соціальні заходи були, в цілому, недостатніми для поліпшення рівня життя більшості населення.

Головним напрямком оздоровлення й поліпшення соціального простру й підвищення ефективності соціальної політики є стабільний й ефективний розвиток економіки держави, адже коріння розв'язання більшості соціальних проблем знаходиться у економічній площині.

Активна соціальна політика не суперечить політиці економічної стабільності, а навпаки — її відсутність призводила до низького рівня реальних доходів громадян, стримувала потенціал стабілізації та подальшого розвитку економіки і не сприяла виходу з фінансової та економічної кризи.

Значний інтерес представляють результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження, виконаного Інститутом соціології НАНУ (2005–2007 рр.) у межах загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження (ESS)», участь у якому брали понад 20 держав Європи (керівник проекту — професор Лондонського університету Р. Джовел) (у 2005 р. проект отримав престижну премію Декарта). Одним з інтегральних показників становища людини у суспільстві та здатності держави забезпечити громадянам гідний рівень життя є її «задоволеність своїм сьогоdnішнім життям». Порівнюючи індекс життєвої задоволеності громадян (за шкалою від 0–10), то в Україні цей показник був найнижчим у Європі — 4.4 бали (така оцінка була однаковою і у 2005 р., і у 2007 р.), а найближче до українців за рівнем задоволеності життям були болгары (4.7) та росіяни (5.3). Найбільшою мірою відчували задоволення життям громадяни Данії — (8.5) та Швейцарії — (8.10 бали)<sup>24</sup>.

Таким чином, упродовж досліджуваних років — 1991–2010 рр. — соціальний простір повсякденного життя українських громадян визначався початковістю процесів становлення ринкової економіки та незавершеністю політичних реформ, недостатньою розвиненістю механізмів соціального захисту населення.

### **ПРИМІТКИ:**

---

<sup>1</sup> Симончук Є. «Середній клас»: люди і статуси. (Інститут соціології НАНУ). — К., 2003. — Стор. 52–53, 56.

<sup>2</sup> *Anderson Benedict*. Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. (1983); Грох Мирослав. «Соціальні передумови національного відродження в Європі». — К., 1968; *Ентоні Д. Сміт*. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К., Ніка-Центр, 2006.

<sup>3</sup> *Пасько Я.* Співвідношення соціальної держави та інформаційного суспільства в контексті вимірів свободи, права і власності // Аналітично-інформаційний журнал «Схід». — 2006. — № 3(75).

<sup>4</sup> *Бреский О.* Введение в Пограничную теорию // Журнал «Перекрестки». — 2007. — № 1–2. — Стр. 177; *House, J.W.* Frontier on the Rio Grande: A Political Geography of Development and Social Deprivation / J.W. House. Oxford, 1982; *Харитонович С.* Выстраивание Пограничья: анализ трансформационных импульсов // Журнал «Перекрестки». — 2007. — № 1–2. — Стр. 143.

<sup>5</sup> Європейська інтеграція може покращити рівень людського розвитку в Україні // <http://www/un.org.ua/ua/news/2008-05-13> (дата відвідання 19.05.2008).

<sup>6</sup> Панорама. Україна ухудшила показателі // Українська газета «Труд». — 2009. — 9 ноября. — Стр. 2.

<sup>7</sup> Опрос «Украинцы не считают себя европейцами» // Газета «Вечерком». — 2008. — 25 апреля.

<sup>8</sup> Міжнародна конференція ООН з проблем подолання бідності 16 квітня 2008 р., Київ // <http://www/un.org.ua/ua/news/2008-05-13/www.txt.newsru.ua/finance/16apr2008/>.

<sup>9</sup> Президент України В.А. Ющенко. Соціальні ініціативи. Виступ в Острозькій академії. 22 червня 2007 р. // [www.president.gov.ua/news/content/soc.init.html](http://www.president.gov.ua/news/content/soc.init.html).

<sup>10</sup> Глас народа // Українська газета «Труд». — 2007. — 20 апреля. — Стр. 2; Панорама // Українська газета «Труд». — 2008. — 18 января. — Стр. 3.

<sup>11</sup> Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності: Київ. Ніка-центр, 2008. — Стор. 691.

<sup>12</sup> Население и условия жизни в странах СНГ. Статистический сборник. (Межгосударственный статистический комитет СНГ). — Москва, 2005. — Стр. 254; Україна і СНД. — Стор. 119; Панорама // Українська газета «Труд». — 2008. — 18 января. — Стр. 3.

<sup>13</sup> Людський розвиток в Україні: Можливості та напрями соціальних інвестицій. Колективна науково-аналітична монографія (За ред. Е. Лібанової). К., 2006. — Стор. 178.

<sup>14</sup> Україна у цифрах у 2003 році. Короткий статистичний довідник (Державний комітет статистики України). — Київ, 2004. — С. 199.

<sup>15</sup> Там само.

<sup>16</sup> Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). — К., «Альтернативи», 2001. — С. 318.

<sup>17</sup> <http://www.korespondent.net/main/43385> 21 жовт. 2005; Рівень безробіття в Україні за перше півріччя склав 7,9% (05.06. 2007).

<sup>18</sup> *Лібанова Е.* Кому вигідна дешева робоча сила // Дзеркало тижня. — 2007. — 28 квітня — 11 травня. — Стор. 10.

<sup>19</sup> *Головаха Є., Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. — К., Інститут соціології НАНУ, 2008. — 133 стор.

<sup>20</sup> Урядовий кур'єр. — 2002. — № 146. — 10 серпня.

<sup>21</sup> *Головаха Є., Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. — К., Інститут соціології НАНУ, 2008. — 133 стор.

<sup>22</sup> Людський розвиток в Україні: Можливості та напрями соціальних інвестицій. Колективна науково-аналітична монографія (За ред. Е. Лібанової). К., 2006. — Стор. 115–116.

<sup>23</sup> Людський розвиток в Україні: Можливості та напрями соціальних інвестицій. Колективна науково-аналітична монографія (За ред. Е. Лібанової). К., 2006. — Стор. 118.

<sup>24</sup> Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. — К., Інститут соціології НАНУ, 2008. — 133 стор.

**Ковпак Л.В.**

(Інститут історії України НАН України)

## **ДЕМОГРАФІЧНА СКЛАДОВА ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ (1991–2010 роки)**

Демографічний аспект розвитку і функціонування життєвого середовища України у період 1991–2010 рр. досліджується на основі використання статистичних даних, зокрема матеріалів Всеукраїнських переписів населення (1989 та 2001 рр.), збірників (щорічників) Державного комітету статистики України. Статистичні звіти дають підстави для висновків про такі тенденції демографічного розвитку Української держави у 1990-ті — поч. 2000-х років: а) загальне зменшення чисельності населення; б) скорочення народжуваності; в) перевищення смертності над народжуваністю, тобто природне скорочення населення; г) зменшення середньої тривалості життя; д) зміни у віковій структурі та загальне постаріння населення, збільшення навантаження на осіб працездатного віку по пенсійних платах; ж) міграційні процеси, високий рівень (особливо у першій половині 90-х рр. ХХ ст.) емігрантських настроїв серед громадян, тощо. Соціально-демографічна ситуація в країні характеризувалася зменшенням чисельності населення, деформацією його статевовікового та етно-національного складу, змінами соціально-поселенської, соціально-класової та професійно-галузевої структури.

У 2007 р., за даними Європейського регіонального бюро ВООЗ (Всесвітньої організації охорони здоров'я), за рівнем смертності Україна посіла перше місце у Європі. Середня очікувана тривалість життя українців становить близько 66 років<sup>1</sup>. За цим показником Україна відставала від Німеччини на 11 років, Франції — на 12, Швеції — на 13, а також від найближчих європейських сусідів — Польщі, Угорщини, Болгарії, Словаччини.

На 1 січня 2008 р. чисельність населення в Україні становила 46 372 700 осіб. За тривалістю життя українці зайняли передостаннє місце у Європі, (найгірший показник лише у росіяни); окрім того, зафіксовано найнижчий у світі природний приріст населення.

Серед головних причин зниження загального рівня народжуваності стали наслідки економічного спаду першої половини 90-х років ХХ ст., невисокий рівень життя населення, коли обмеження дітонородження розглядалося як один із способів не погіршити своє матеріальне становище, адже родини з дітьми частіше потрапляли до категорії малозабезпечених.

З іншого боку, складною проблемою для відтворення населення України стало зростання смертності. У 1990–1999 рр. рівень смертності зріс на 36% та



становив 14,6 осіб на 1000 населення. Скорочувалася середня тривалість життя населення, — якщо у 1990 р. вона становила 70,5 років, то у 1998 р. вона була на 2 роки менше та дорівнювала 68,5 років для всього населення (63,2 років для чоловіків та 73,7 років для жінок).

В Україні демографічна ситуація характеризувалась як несприятлива, адже процес депопуляції населення розвивався доволі стрімко, зменшення чисельності населення обчислювалася не кількома тисячами, а мільйонами осіб, передовсім за рахунок природного скорочення населення — тобто перевищення смертності над народжуваністю, а також еміграції. В Україні чисельність населення становила: у 1989 р. — 51,7 млн., у 1996 р. — 51,3 млн., у 2002 р. — 48,5 млн., у 2003 г. — 48,0 млн., у 2004 р. — 47,6 млн. осіб<sup>2</sup>. Максимальна чисельність населення була зафіксована на початку 1993 р. — 52 млн. 244,1 тис. осіб, а відтоді й до січня 2001 р. (часу Всеукраїнського перепису населення) демографічні втрати склали 3 млн. 787 тис., — 72% котрих становило природне скорочення населення<sup>3</sup>. Серед головних негативних тенденцій демографічного розвитку України за 1990–1999 рр. слід зазначити: депопуляція внаслідок зниження народжуваності та збільшення смертності населення; скорочення чисельності дитячого населення; висока смертність чоловіків у працездатному віці; загальне погіршення здоров'я населення та його старіння; зменшення чисельності населення працездатного віку. Рівень народжуваності в 1999 р. складав 7,8 на 1000 осіб, що майже на 30% нижче реєстрованого на початку десятиліття, як наслідок кількість дітей зменшилась за 1990–1999 рр. на 800 тисяч.

Ще одна особливість демографічної ситуації в Україні проявлялась у посиленні процесів старіння нації, — частка осіб похилого віку у 1999 р. досягла понад 20%, а у селах — навіть майже 30%, тому демографічне навантаження на 1 тис. осіб працездатного віку непрацездатними особами пенсійного віку становила в цілому по країні 409 осіб (у селах — 578, а у містах — 342 осіб). У 2004 р. 28% населення країни становили пенсіонери (За класифікацією ООН населення вважається старим, якщо частка осіб віком старше 65 років становить 7%). Тенденція постаріння населення була загальноєвропейською, однак у країнах ЄС старіння населення відбувалося на фоні збільшення загальної тривалості життя та високих соціальних стандартів його якості.

Такі соціальні інституції, як сім'я та шлюб зазнавали тяжких випробувань. Протягом 1990-х рр. на 36% зменшилась кількість шлюбів: з 9,3 до 5,9 на 1 тис. населення при практично стабільно високій частоті розлучень: 3,7–3,8 на 1 тис. Збільшилась частка бездітних та одинокітних родин, зросла кількість дітей, народжених поза шлюбом. Багато розлучень відбувалося саме з причин соціально-побутових негараздів та матеріальних нестатків, через відсутність власного житла у молодого подружжя, низький заробіток або відсутність роботи у одного із членів родини. Велика кількість українців від'їжджали на заробітки закордон, де був вищий рівень оплати праці. На початок 2007 р. українська трудова еміграція у європейських країнах (Італія, Іспанія, Португалія, Польща, Чехія, Німеччина) нараховувала біля 4 млн.

Як наслідок перевищення кількості померлих над кількістю народжених, від 1991 р. в Україні спостерігалась депопуляція, котра у 1999 р. становила понад

2 млн. втрат у чисельності населення. Станом на 1 січня 2004 р. загальний коефіцієнт смертності майже вдвічі перевищив загальний коефіцієнт народжуваності (16,0 осіб проти 8,5 осіб на 1 тис.), і коефіцієнт природного скорочення населення дорівнював  $-7,5$  (зі знаком мінус)<sup>4</sup>. Соціальні труднощі, низькі розміри пенсій не сприяли подовженню життя людей похилого віку, багато пенсіонерів зверталися з листами до органів влади з клопотаннями про поліпшення пенсійного забезпечення в державі. Так, у відомчому архіві Верховної Ради містяться листи-звернення пенсіонерів із проханнями підвищити пенсійні виплати, вдосконалити пенсійну систему (2005 р.): «Біллю й образою пронизане кожне слово у зверненні 46 ветеранів й пенсіонерів м. Ладижин Вінницької області: Ми, — говориться у цьому листі, — ображені нинішньою так званою пенсійною реформою, яка «ощасливила» нас 6–10 гривнями. Наші пенсії копійчані. Багато наших земляків — ветеранів війни та праці — через недоїдання, високі ціни на ліки передчасно помирають»<sup>5</sup>. Ще в одному листі дописувач із Полтавської області до Комітету ВР з питань пенсіонерів та інвалідів із сумом написав: «Коли помирають птахи або тварини, то їх заносять у Червону книгу. А в яку книгу занесуть українську націю, котра усе зменшується, смертність удвічі перевищує народжуваність»<sup>6</sup>.

Окрім соціально-економічних чинників, що зумовлювали зниження чисельності населення, слід зазначити: особливості статевовікової структури населення, погіршення екології, наслідки Чорнобильської катастрофи, нерациональне харчування, часте ігнорування навичок здорового способу життя через шкідливі звички, слабкість державної політики у сфері охорони здоров'я. ін. Тривожна інформація із сільських населених пунктів засвідчувала про перевищення смертності над народжуваністю у понад 2 рази, у багатьох малих, віддалених селах серед мешканців зовсім не було молоді, дітей.

Кількість багатодітних родин в Україні зменшилась, — у 2006 р. їх нараховувалося близько 400 тис., а переважна частина подружжь мали лише по одній дитині, водночас 52 тис. дітей були сиротами. Поставала потреба посилення державного піклування дітьми-сиротами, впровадження нових форм сімейної опіки над дітьми-сиротами, відкриття дитячих будинків сімейного типу. Своєрідною «загадкою» для демографів була Рівненщина, де мешкала найбільша кількість українських багатодітних родин, тоді як за економічними показниками вважалася депресивною (дотаційною) областю.

Як відзначалося у звіті Світового банку за червень 2007 р., демографічні показники в Україні виявилися найгіршими серед усіх країн колишнього СРСР та Східної Європи, швидко скорочувалася чисельність населення (у 1989 р. — 51,7 млн., у 2004 р. — 47,6 млн. осіб). Вік кожного п'ятого українця перевищував 60 років. За прогнозами експертів Світового банку, до 2025 р. українців може стати ще на 12 млн. менше, якщо не будуть здійснені необхідні реформи. А також через демографічну кризу Україна може зіткнутися з проблемами в економіці, адже витрати на пенсії, систему охорони здоров'я, соціальну допомогу для осіб похилого віку можуть становити 50% ВВП<sup>7</sup>.

Дещо оптимістичніше почала виглядати демографічна картина в країні після 2000 року. В Україні певні ознаки «baby-boom» почали спостерігати від початку

2000-х років. Помітне збільшення народжуваності прослідувало після ухвали Кабінетом Міністрів постанови про те, що з 1 квітня 2005 р. грошові виплати родинам по народженню дитини зросли (майже в 10 разів!) та нараховували 8,5 тис. грн. (у доларовому еквіваленті біля 1,5 тис.). Такий захід Кабінету Міністрів, хоча і не був позбавлений відтінку популізму, але разом з тим, надав позитивного впливу на поліпшення матеріального становища молодих родин. В Україні за 6 місяців 2007 р. народилося більше дітей, аніж за аналогічний період 2006 р. (225,6 тис. проти 218,9 тис.) За даними Міністерства юстиції України, народжуваність по країні зростала від 2002 р.: щорічне число новонароджених збільшилося з 392,5 тис. до 426 тис. в 2005 р., до 462,7 тис. у 2006 р.<sup>8</sup> У вересні 2007 р. уперше за період від початку 1990-х років рівень народжуваності перевищив рівень смертності у 5 регіонах — в Закарпатській, Львівській, Рівненській, Волинській та у м. Києві. Хоча і не можна абсолютизувати роль матеріальних факторів у забезпеченні демографічного підйому, разом з тим досвід європейських країн показував, що вони йшли шляхом збільшення фінансових виплат і соціальних допомог родинам по народженню дитини для подолання низьких показників народжуваності. Обнадійливою тенденцією в Україні стало суттєве скорочення коефіцієнту дитячої смертності, зокрема за період 1990–2003 рр. з 12,8 до 9,6 випадків (дітей у віці до 1 року на 1000 народжених). На початку 2000-х рр. динаміка кількості шлюбів дещо поліпшилася.

Адже очевидно, що негативні наслідки демографічної кризи для більшості країн світу однакові, — проблеми з пенсійним забезпеченням, посилення навантаження на систему охорони здоров'я та соціальну сферу, дисбаланс трудових ресурсів, економічні проблеми. А ключ до розв'язання демографічної проблеми для усіх країн також схожий — зміцнення та всемірна державна підтримка родині, матеріальне заохочення зростання народжуваності.

Запровадження у 2005 р. одноразової допомоги при народженні дитини у розмірі 8,5 тис. грн. стало одним із чинників зростання народжуваності у 2006 р. на 8%. Проте і цей показник був недостатній для подолання негативної динаміки депопуляції, — смертність населення майже вдвічі перевищувала народжуваність, у середньому щороку населення України зменшувалось на 300 тис. Якщо у 1990 р. на 1000 жінок в Україні число народжених малюків складало 1800, у 2005 р. — лише 1200; щоби лише забезпечити баланс по лінії смертність-народжуваність, необхідно, щоб в 10 українських сім'ях було щонайменше 22–24 дитини.

Від 1 січня 2008 р. рішенням Кабінету Міністрів грошова допомога родинам при народженні дітей була ще збільшена і нараховувала: 12,240 тис. грн. (2,500\$) — при народженні першої дитини, 25 тис. грн. (біля 5000\$) — при народженні другої, 50 тис. грн. (біля 10000\$) — при народженні третьої та наступних дітей.

В українських сім'ях дедалі більше стало народжуватися немовлят: упродовж 2007 р. народилося понад 427 тис., 2008 р. — 510,5 тис., за 6 місяців 2009 р. — понад 297 тисяч. Згідно звітів Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, українці стали більше всиновлювати дітей — лише за перше півріччя 2009 р. усиновили 1528 сиріт, близько 1500 родин перебували у стані

оформлення документів на усиновлення, створювали дитячі будинки сімейного типу<sup>9</sup>.

Громадяни України могли прагнути до європейський стандартів тривалості життя. В червні 2007 р. кілька міжнародних організацій (ООН, Світовий банк) опублікували аналітичні звіти про народжуваність та тривалість життя у світі. Експерти Комісії ООН по народонаселенню та розвитку опублікували матеріали своїх досліджень про те, як живе населення Землі. Довше за всіх живуть мешканці західноєвропейських країн: у Швеції, Швейцарії, Норвегії та Данії середня тривалість життя чоловіків: 77–78 років, жінок: 82–84 роки. В Україні жінки в середньому живуть 72,5 роки, а чоловіки 60,5 роки. В червні 2007 р. у доповіді Світового Банку «From Red to Gray» аналітики зробили висновок, що для більшості країн на пострадянській території характерне старіюче, «сивіюче» населення, а також відносно низький рівень життя та незавершені економічні, соціальні та політичні реформи. За прогнозами Організації Об'єднаних Націй населення України у 2015 році може зменшитись до 41,8 млн. (тобто ще на 5 млн. осіб), а за оцінками вітчизняних демографів — у 2050 р. чисельність населення країни може зменшитись — до 35 млн. Скорочення населення відбувається високими темпами, доповнюючись міграційними втратами населення продуктивного віку та високого професійно-кваліфікаційного рівня<sup>10</sup>.

Для поліпшення демографічної ситуації, окрім ефективно працюючої економіки та розвиненої соціальної інфраструктури, окрім державної підтримки народжуваності та сім'ї, разом з тим, необхідно піднімати морально-етичні цінності у суспільстві, підвищувати престиж родини та проводити виховання молоді, орієнтуючи на високу значимість сім'ї у житті людини.

Урбанізація є ще однією прикметою часу та чинником, що мав вплив на соціальний простір у 1991 — поч. 2000-х рр. Україна також є країною з високим рівнем урбанізації, — згідно звіту Світового банку за 2004 р. майже 68% населення проживали у містах, а у столиці Києві число городян перевищувало 3 млн. 9 українських міст здобули статус «півмільйонників», із кількістю мешканців понад 500 тис. у кожному: Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг та Миколаїв. За період поміж двома переписами населення (1989–2001рр.) в Україні частка городян майже не змінилася, понад двох третин населення мешкали у містах. Філософи застерігали від негативних проявів урбанізації (одним з яких є, наприклад, краудінг (від англ. слова crowd (натовп), що характеризується як стрес, викликаний відчуттям недостатності простору, коли висока щільність людей у якомусь місці впливає на їх поведінку. Такий стан особливо відчутний у великих містах, у мікрорайонах нової багатоповерхової забудови, де частими є порушення екологічних вимог та екологічної естетики, у засобах транспорту, ін.).

Не дивно, що українці почали частіше змінювати місце проживання, жителі областей їхали до столиці та інших великих міст за вищими зарплатами, а городяни (здебільшого пенсійного віку) нерідко переїздили до невеличких містечок або сіл, де життя спокійніше. Український журнал «Фокус» кілька років поспіль (у 2007, у 2008 рр.) провадив рейтинговий конкурс «10 кращих міст України», аналізував умови життя в 55 містах. У підсумку найкращим укра-

їнським містом у 2008 р. були названі Чернівці (у 2007 р. вони потрапили у п'ятірку), на другому місці — Київ, на третьому — Ялта. Ось як виглядав перелік десятки кращих міст України у 2008 р.: 1) Чернівці; 2) Київ; 3) Ялта; 4) Чернігів; 5) Івано-Франківськ; 6) Мукачево; 7) Трускавець; 8) Іллічівськ; 9) Львів; 10) Луцьк. До першої десятки міст здебільшого, потрапили міста західних областей, а великі індустріальні центри сходу потрапили до нижчих сходин списку (Дніпропетровськ — 44 місце, Донецьк — 46, Харків — 50, останні місця зайняли Луганськ — 54 та Запоріжжя — 55 місце). Оцінювання міст відбувалося за спектром параметрів: розвиненість соціальної інфраструктури (кількість дитячих садків, шкіл, лікарень, супермаркетів, ін.), урахуванням рівня благоустрою, екологію, злочинність, безробіття, інвестиційну та туристичну привабливість. Соціальний аспект рейтингу враховував розмір середньої зарплати, вартість житлово-комунальних послуг, середню вартість квадратного метра житла, що характеризує його доступність, кількість закладів освіти та культури, тощо<sup>11</sup>. Враховувались й бізнесові можливості міст — число підприємств та приватних фірм, рівень проникнення банківських послуг, суми з міського бюджету на розвиток на соціальній сфері, тощо. У 2008 р. серед 55 міст були переможці за окремими номінаціями: Київ — як і за 2007 р., залишився найпривабливішим містом як для інвесторів, так і для туристів, де найнижчий рівень безробіття і найвищі зарплати, тут був найсильніший міграційний приріст. Чернігів одержав титул переможця як найекологічніше місто. Керч стала лідером із розвитку інфраструктури, Сімферополь став переможцем, де найдешевші житлово-комунальні послуги, а Судак здобув титул міста з найвищою концентрацією історичних та культурних об'єктів.

Кращим містом Землі для життя, за підсумками рейтингу британського журналу «Monocle», проведеного у червні 2008 р., визнали столицю Данії — Копенгаген. Дослідженням було високо оцінене компактне планування міста, розвинену та зручну транспортну систему, громадське харчування. Але вирішальним позитивним критерієм став високий рівень охорони природи, — саме це підняло Копенгаген з другого на перше місце у 2007 р. Головний редактор журналу «Monocle» Тайлер Брюль зазначив: «Наша планета стає все більш урбанізованою. Радикальні ініціативи у справі порятунку екології повинні бути збалансованими». До переліку 20-ти «кращих міст світу для життя» увійшли — Копенгаген (1-е), Мюнхен, Токіо, Цюріх, Гельсінкі, Відень, Стокгольм, Ванкувер, Мельбурн, Париж, Сідней, Гонолулу, Мадрид, Берлін, Барселона, Монреаль, Фукуока, Амстердам, Міннеаполіс, Кіото (20); а міста Нью-Йорк та Лондон до цього рейтингу цього разу не потрапили<sup>12</sup>.

Жодне з міст України до цього почесного переліку «кращих міст для життя на Землі» у 2008 р. не увійшло. Адже в країні не сприятливою була й екологічна ситуація. Про потребу гармонізації взаємовідносин людини з природою, суттєвого поліпшення стану навколишнього природного середовища нагадували українцям гострі екологічні проблеми: наслідки Чорнобильської катастрофи, стан ріки Дніпра та погана якість питної води, екологічна небезпека у Донецько-Придніпровському промисловому регіоні, часті повені у західних областях країни (остання з яких трапилась у липні 2008 р., завдавши сильної шкоди природі

та зруйнувавши велику кількість житлових будинків, спричинивши значних інших матеріальних збитків).

### *Міграційні процеси*

За умов погіршення демографічної ситуації в Україні, логічно було поставити запитання — чи можливо і до якої міри поповнити чисельність населення країни за рахунок зовнішніх іммігрантів? Аналіз процесів міждержавної міграції 1990-х — поч. 2000-х років для України давав сальдо від'ємне — кількість тих, хто виїхав, перевищувала кількість осіб, хто прибув до країни. Міждержавну міграцію для України можна розглядати у двох головних напрямках: 1) міграційні процеси з країнами СНД; 2) міграційні процеси з країнами далекого зарубіжжя та Балтії.

Для України у 2003 р. сальдо по обох напрямках міждержавної міграції були від'ємними — такі цифри становили 63699 і 39489 осіб, тобто з країни на 24210 осіб від'їхало більше, аніж прибуло. У 2003 р. число громадян України, котрі виїхали в інші країни СНД, перевищило число прибулих на українську територію, на 7 тис. 771 осіб. Із далекого зарубіжжя у 2003 р. до України приїхало 6 тис. 613 осіб, а виїхали до країн Західної Європи, Ізраїля та США 23 тис. 052 осіб<sup>13</sup>. Українські громадяни, котрі від'їзжали, часто поповнювали ряди трудової еміграції в Італії, Іспанії, Португалії, Чехії, Польщі, у Росії у пошуках більш високооплачуваної роботи. Як відзначав у червні 2007 р. Президент України Ющенко В.А.: «...рівень трудової міграції — це є проблемою не тільки сектору праці. А це є проблемою нашої сім'ї, вже є проблемою нашої моралі»<sup>14</sup>. Головні напрями внутрішньої міграції визначалися деформаціями й нерівностями економічного розвитку регіонів країни, можливостями кращого працевлаштування мешканців «депресивних» областей, а також мешканців сіл — у великих містах або у столиці — у Києві.

У свою чергу Україна виглядала привабливо для біженців з Азії, Африки, на 1 січня 2004 р. кількість біженців з країн Азії становила 2 тис. 317, а з країн Африки 336 осіб. Світовий банк серед своїх рекомендацій пропонував Україні на перспективу розглядати іммігрантів з Азії та Африки як один із компенсаторних шляхів поповнення чисельності населення країни за умов демографічної кризи.

Одним з важливих завдань державних органів влади було запобігання та припинення порушень законів, що регулюють боротьбу з нелегальною міграцією та про правовий статус іноземців. За документами Державного архіву Запорізької області, міськвиконком 11.01.1997 р. звітував «Про обласну Програму боротьби з нелегальною міграцією на 1996–1997 р.». Зокрема, зазначалося, що «у другому півріччі 1996 р. проведено ряд заходів щодо запобігання та припинення порушень законів, що регулюють боротьбу з нелегальною міграцією та про правовий статус іноземців. За порушення законів у 1996 р. затримано 462 іноземних громадянина, які проживали в м. Запоріжжі без прописки та реєстрації. Із вказаної кількості 454 притягнуто до адміністративної відповідальності, а 23 особи — повторно». «За 1996 р. підготовлено документи

на вислання за межі України 4 іноземних громадянина. Працівниками міліції регулярно проводились перевірки готелів, гуртожитків та квартир громадян по встановленню фактів порушень законодавства про статус іноземців. Прокуратура міста здійснює нагляд за дотриманням законів про нелегальну міграцію та статус іноземців. У трьох вузах м. Запоріжжя навчається 567 іноземних студентів. Механізм прийому на навчання, оформлення документів, від'їзд після закінчення навчання адміністрацією вузів відпрацьовано згідно з Тимчасовим положенням про навчання іноземних студентів в Україні. Регулярно проводилися зустрічі студентів з працівниками прокуратури, органів внутрішніх справ по роз'ясненню законодавства про державний кордон»<sup>15</sup>.

Проголошення державної незалежності України, міграційні процеси спричинили суттєві зміни у національному складі населення, при цьому, найчисельнішим етносом був корінний етнос держави — українці.

За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., у національному складі населення найбільш чисельними був корінний етнос — українці 37,5 млн. осіб (77,8%), а на другому місці росіяни 8,3 млн. осіб (17,3%). Упродовж 1990-х років число українців зросло, а кількість етнічних росіян зменшилася на чверть. Євреї, втративши майже чотири п'ятих свого складу через еміграції (до Ізраїля та США), перемістилися з третього місця на десяте серед етнічних груп. Перепис населення 2001 р. зафіксував представників понад 130 етносів, котрі мешкали на території України. Уперше за повоєнний період в Україні відбулося зростання питомої ваги осіб, котрі назвали українську мову рідною, тобто відбувся перелом у тенденції русифікації населення. Українську мову назвали рідною 67,5% населення, для 29,6% — рідною є російська мова, а для 2,9% — інші мови. Українська мова, як і інші мови, об'єктивно виконує у суспільстві три найголовніші функції — комунікативну, культурну та ідентифікаційну (як засіб національної ідентифікації та самоідентифікації). У сільській місцевості частка україномовного населення складала 85,8% (російськомовного 9,5%), у міських населених пунктах — відповідно 58,5% и 39,5%. Лише чотири із 27 регіонів були з перевищенням російськомовного населення над тими, хто вважав українську мову рідною (Севастополь, Крим, Донецька та Луганська області)<sup>16</sup>. Тобто вагомими стали зміни національної самосвідомості: якщо за радянських часів частина українців (як і частина інших етносів) відносили себе до росіян, то тепер вони усвідомлювали себе представниками корінного етносу незалежної України. Відчутно зросла національна самосвідомість українців, що пов'язане з проголошенням незалежності та із творенням української національної держави, на фоні тенденцій розширення міграційних та етнотрансформаційних процесів.

Соціологічною службою Центру О. Разумкова з 31 травня по 18 червня 2007 р. було проведене опитування в усіх регіонах України за участю 10 956 респондентів віком від 18 років (теоретична похибка вибірки — 1%). Соціологи досліджували низку питань, зокрема про те, яким чином повинні співіснувати українська і російська мови в Україні, яка культурна традиція переважатиме в Україні в майбутньому (через 20–25 років), ін. На запитання «Чи вважаєте Ви себе патріотом України» 89,1% українців дали позитивну відповідь «Так» і «Скоріше так», а 2,2% дали негативну відповідь, а переважна більшість росій-

ськомовних громадян (72%) — повністю або скоріше її патріотами. Серед деяких висновків у «нецифровому форматі» автори опитування зазначили, що для посилення громадянського патріотизму найважливішими умовами є прогресивні зміни в політичній, економічній та соціальній сферах та розвиток громадянського суспільства в Україні: «Впровадження оптимальної моделі державно-адміністративного устрою, ротація політичних еліт, економічне зростання і більш справедливий розподіл соціальних благ, виведення країни з поточного кола стагнації, парламентських політичних криз, тотальної корупції та суспільної апатії — це те, що може і повинно посилити почуття гордості за свою належність до “Українського світу” і причетності до його долі»<sup>17</sup>.

Проте у 2010 р. негативні тенденції демографічного розвитку України не були подолані, — на 1 квітня чисельність населення зменшилась до 45 млн. 905,3 тис. Природний його рух подовжував характеризуватися зниженням народжуваності, кількість померлих перевищувала число народжених (відповідно 100 проти 66 осіб), від початку року населення скоротилося ще на 62,1 тисяч, понад 2/3 смертей українців були спричинені серцево-судинними захворюваннями. За 9 місяців 2010 р. міграційний приріст до України збільшився на 1,8 тис. і становив 11,6 тис. осіб.

22–23 вересня 2010 р. у Нью-Йорку проходила сесія Генеральної асамблеї ООН, в рамках якої відбувся Саміт ООН — пленарне засідання на найвищому рівні, присвячене реалізації Цілей розвитку Тисячоліття. Для участі у Саміті в Нью-Йорку зібралися представники майже 140 країн світу. Український Президент В.Ф. Янукович у своєму виступі зокрема, зазначив: «Особливо помітні досягнення по зменшенню дитячої смертності та поліпшенню здоров'я матерів»<sup>18</sup>. Серед завдань, котрі Президент України В.Ф. Янукович назвав актуальними для керівництва держави, — забезпечення гендерної рівності, поліпшення екології, а також подолання епідемії ВІЛ/СНІДу.

Таким чином, демографічна картина функціонування й перспектив розвитку життєвого простору українців виглядала не надто сприятливою й давала підстави для тривоги. Поліпшення демографічної ситуації в державі пролягало у площині підвищення економічних та соціальних стандартів розвитку українського суспільства.

### **ПРИМІТКИ:**

---

<sup>1</sup> Європейська інтеграція може покращити рівень людського розвитку в Україні // Електронний ресурс / <http://www.un.org.ua/news/2008-05-13> / (дата відвідання 19/05/2008)

<sup>2</sup> Україна у цифрах у 2003 році. Короткий статистичний довідник. Державний комітет статистики України. — К., Видавництво «Консультант», 2004. — С. 191.

<sup>3</sup> Демографічна ситуація: сучасні проблеми та перспективи. З щорічного послання Президента України Л.Д. Кучми до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2002 році». 15 квітня 2003 р. — Стор. 3 // <http://www.president.gov.ua> 05/03/2003/;



Лакіза-Сачук Н. Стан та шляхи забезпечення демографічної та трудоворесурсної безпеки України // <http://demograph.iatp.org.ua/article.htm>. 05/06/2007.

<sup>4</sup> Україна у цифрах у 2003 році. Короткий статистичний довідник. Державний комітет статистики України. — Київ «Видавництво “Консультант”», 2004. — С. 197.

<sup>5</sup> Відомчий архів Верховної Ради України. Ф. 1, оп. 22, спр. 56, арк. 112–113 (Комітет Верховної Ради України у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів (2005 р.)).

<sup>6</sup> Відомчий архів Верховної Ради України. Ф. 1, оп. 22, спр. 56, арк. 112–113 (Комітет Верховної Ради України у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів (2005 р.)).

<sup>7</sup> Демографический кризис обвалит экономику // Газета «Обзор». — 2007. — 26 июня.

<sup>8</sup> Україна та країни СНД, 2005 (Держкомстат України). — Київ, 2006. — Стор. 63, 64; Газета «15 минут». — 2007. — 10 июля.

<sup>9</sup> До українців частіше прилітають лелеки // Урядовий кур'єр. — 2009. — № 176. — 25 вересня. — Стор. 1.

<sup>10</sup> В 2008 году человечество ждет поворотный момент // Газета «Вечерний Харьков». — 2007. — 1 июля.

Елков И. Седина — признак богатства (ЦРУ и Всемирный банк проанализировали рождаемость в мире). Интернет-ресурс; Романюк С., Питонов А. Скрипят потерянные портфели // Газета «Труд». — 2008. — 18 января. Стр. 6.

<sup>11</sup> 55 лучших городов для жизни в Украине // Журнал «Фокус». 2008. — 27 червня. — № 26(89) // [www.focus.ua](http://www.focus.ua)

<sup>12</sup> Новини. Краще місто Землі для життя (червень 2008 р.). Дослідження британського журналу «Monocle» // [vcourse.ua/ua/tag/Ukraine/22/06/2008](http://vcourse.ua/ua/tag/Ukraine/22/06/2008).

<sup>13</sup> Україна у цифрах у 2003 році. Короткий статистичний довідник. Державний комітет статистики України. — Київ, 2004. — С. 206.

<sup>14</sup> Президент України В.А. Ющенко. Соціальні ініціативи. Виступ в Острозькій академії.

22 червня 2007 р. // [www.president.gov.ua/news/content/soc.init.html](http://www.president.gov.ua/news/content/soc.init.html).

<sup>15</sup> Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 75, оп. 10, спр. 1008, арк. 5.

<sup>16</sup> Демографічна ситуація: сучасні проблеми та перспективи. З щорічного послання Президента України Л.Д. Кучми до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році». 15 квітня 2003р. — Стор. 3.

<sup>17</sup> Литвиненко О., Якименко Ю. Російськомовні громадяни України: «Уявна спільнота» як вона є // Дзеркало тижня. — 2008. — 17 травня. — № 18 (697) — С. 7.

<sup>18</sup> Янукович В.Ф. Головний орієнтир для національної економіки. Генеральна Асамблея ООН у Нью-Йорку, 22–23 вересня 2010. Декларація Тисячоліття ООН «Цілі розвитку Тисячоліття» // Урядовий кур'єр. — 2010. — 24 вересня. — Стор. 1–2.

*Ковпак Л.В.*

(Інститут історії України НАН України)

## **ЕКОЛОГІЯ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ (1991–2010 роки)**

Довкілля є невід'ємною частиною соціального простору людського буття, тому від його стану, від розв'язання екологічних проблем залежать, значною мірою, такі параметри суспільного розвитку, як якість і тривалість життя населення, так і рівень й можливості економічного розвитку держави. Дослідження питань суспільного розвитку неможливо розглядати без екологічного чинника та його впливу на різноманітні сторони життєдіяльності суспільства, у тому числі й на процеси національної ідентифікації.

Питання стану та захисту довкілля набувають великої ваги в цей період, адже екологічний фактор вважається таким, що має значний вплив на якість життя населення в усьому світі. Стан екології суттєво впливає на соціальні й побутові умови життя людини. Наше сьогодення вимагало цілком нових оцінок і нового відношення в Україні до проблем охорони довкілля, що опинилось у надзвичайно сутужному стані.

Передусім, розглянемо історіографію питання ролі екологічного фактора у формуванні національного простору та у розвитку процесів національної ідентифікації, у формуванні національної самосвідомості.

Дослідники ще з давніх часів намагалися виокремити найвагоміші чинники формування етнічної самосвідомості, національної ідентифікації народів, даючи аналіз механізмів становлення та розвитку національної самосвідомості через біологічний, соціальний, культурний, географічний фактор. Чимало античних філософів пояснювали відмінності між народами, особливості етнічного розвитку специфікою географічного середовища, клімату, ландшафту (за Гіппократом), космосом (як простором) та його енергією (Платон). Аристотель вважав, що звичай та звички людей, які впливають на формування їх свідомості і є важливими складовими національної самосвідомості, у свою чергу перебувають під впливом не лише соціальних, але і географічних та біологічних факторів.

Про значення географічного середовища, фактора природи у формуванні етнічних та національних особливостей наголошували у своїх творах відомі філософи та вчені: Ш. Монтеск'є, К. Юнг, І.Т. Бокль, Й.Г. Гердер, В. Ключевський, І. Мечніков, З. Фрейд, Л. Гумільов та інші.

Видатний український вчений, перший Президент Академії наук України В. Вернадський розглядав людську культуру як природно історичний вияв життя

на планеті, відзначаючи нерозривну єдність рослинного, тваринного і людського, він зазначав: «Людина, як і все живе, не є самодостатнім, незалежним від навколишнього середовища природним об'єктом»<sup>1</sup>. В.Вернадський у монографії «Біосфера» наголошував на взаємозв'язку людини і біосфери, на місці та ролі суспільства у біосфері Землі. В. Вернадський писав: «У гущі сучасного життя, його інтенсивності та складності, людина практично забуває, що вона сама і все людство, від якого вона не може бути відділена, нерозривно пов'язані з біосферою, — з певною частиною планети, на якій вони живуть»<sup>2</sup>. На його думку, біосфера, змінена силою озброєного науковими знаннями людства, неминуче має перетворитися на ноосферу: «Під впливом наукової думки і людської праці біосфера переходить у новий стан — ноосферу»<sup>3</sup>.

Розмаїття природних умов висувається як визначальний фактор етно- та соціо-культурних відмінностей, ставлення до природи — географічний фактор — відіграв значний вплив на життя й розвиток українського народу, з точки зору М.І. Костомарова (ця думка також присутня у працях Й.Г. Гердера щодо інших європейських народів)<sup>4</sup>. Відомий український історик, письменник, етнограф М.І. Костомаров, досліджуючи національну ментальність українського народу та російського народу, намагався окреслити цінності українців, виходячи з історичних традицій нації. У своїх працях «Книги буття українського народу», «Дві руські народності» він прагнув до вивчення історичного буття українського народу; у статті «Про стосунок російської історії до географії та етнографії» він зазначав, що у ментальності народу слід шукати пояснення історичних подій, особливостей побуту, духовного життя.

На думку українського філософа, етнопсихолога О. Кульчицького, головними чинниками, що формували український національний характер, були — расові, географічні, історичні, (суспільні), культуроморфічні та психічні. О. Кульчицький, аналізуючи суспільні форми та умови життя українців, розвиток українського характеру, розмірковував про українську націю як «селянську, хліборобську». Визнання першоосновою української ідентичності як селянської, хліборобської притаманне для низки українських авторів. Український характер несе відбиток селянськості — близькості до землі, а, отже — конкретності та органічності. Вроджену емоційність як притаманну рису українців, О. Кульчицький пояснював через вплив природних факторів, краси української землі — «доброго, ласкавого, щедрого, родючого чорнозему; така земля не може не впливати на ... тих, хто на ній працює», — зазначав він<sup>5</sup>. Також у праці «Світовідчуття українця» О. Кульчицький звертає увагу й закликає глибше вивчити чинники, що впливають на формування української душі: «Завдяки вчуттю в краєвид людина зливається з ним унутрішньо, що залишає наслідки, які формують душу»<sup>6</sup>.

Отже, докільля завжди було і є одним із важливіших чинників як формування, так і подальшого функціонування життєвого середовища української нації, в тому числі й на нинішньому етапі історичного розвитку Української незалежної держави.

Серед кола наших сучасників, відомих українських письменників дуже мудро розмірковував про значення екології, про важливість захисту й збере-

ження довкілля Олесь Гончар, усвідомлюючи найтісніший зв'язок із націотворенням українського народу, з боєм говорячи про проблеми захисту довкілля, як і проблеми збереження української мови. О.Т. Гончар пов'язував питання екології із питаннями розвитку української культури, із життєдайністю української нації. О. Гончар гостро критикував політику союзних міністерств щодо наступу та хижацького нищення природи України, ігнорування національних інтересів українського народу при реалізації напрямків економічного, соціального, культурного потенціалу в рамках колишнього СРСР. 11 лютого 1989 р. у Києві письменник наголошував: «Проблеми мови, культури невіддільні від проблем екологічних», «...з порушенням природного середовища порушується і наше середовище мовне, духовне»<sup>7</sup>.

Невипадково, наприкінці 1980 — поч. 1990-х років в Україні проблеми екології розглядалися як пріоритетні та як важлива складова суспільно-політичного життя. Причини глибокої екологічної кризи, в стані якої перебувала практично вся територія України, полягали, здебільшого, у «витратній» економічній системі господарювання, що існувала в недавньому минулому й задовольняла в основному не потреби людини, а самого виробництва. Протягом десятиліть неконтрольоване свавілля московських міністерств-монополістів при потуранні місцевих владних структур призвели до того, що загальне техногенне й антропогенне навантаження в Україні стало в десятки разів вище, ніж у середньому по колишньому СРСР, а в окремих регіонах гранично допустимі норми забруднення землі, води й повітря перевищені в десятки та сотні разів. Займаючи близько 2,7% території колишнього СРСР, на Україну припадало майже 25% усіх промислових забруднень<sup>8</sup>.

У суспільній свідомості домінувало споживацьке розуміння взаємовідносин людини і довкілля. Навколишнє середовище розглядалося як невичерпне і безкоштовне джерело природних ресурсів, сировини і продовольства.

Непоправної шкоди довкіл्लю було завдано аварією на Чорнобильській АЕС, що трапилася 26 квітня 1986 р., після якої тисячі гектарів колись квітучих українських полів й зеленіючих лісів були перетворені на забруднену радіацією територію. Безмірне обурення й тривогу населення викликали наслідки аварії на ЧАЕС, невідомість й непередбачуваність їх негативного впливу на здоров'я дітей та дорослих, а також згубної дії радіації на природне середовище, як одразу після катастрофи, так і у подальшому майбутньому.

Екологічні гасла, вимоги про мінімізацію наслідків аварії на ЧАЕС, поліпшення довкілля були серед головних під час перегонів за здобуття державної незалежності Україною 1991 р. Після проголошення Україною незалежності, демократизація суспільства, вибір ринкової моделі економіки створювали сприятливі передумови для розв'язання екологічних проблем. Час змушував по-новому поставитися до екології — це і розбудовчі потреби, а також страхітливий стан навколишнього середовища, наслідки Чорнобильської трагедії на українській землі. Від екологічних чинників у значній мірі залежав успіх й інших реформ, започаткованих в Україні, при цьому проблеми екології були тісно переплетеними з економічними, політичними та соціальними. До соціальних негараздів додавалося й погіршення стану довкілля, що негативно позначалося на умовах проживання і міських і сільських жителів.

Нищення природи все більше набувало незворотного характеру. А збереження і відтворення довкілля пов'язане із життям і здоров'ям громадян, збереженням генофонду. Втрата сприятливого для людини навколишнього середовища разом з економічними й соціальними ускладненнями призводили до негативних наслідків, про що свідчила демографія: щорічно приріст населення України був менший, ніж його природне скорочення.

У перших законодавчих актах незалежної України було визначено основи забезпечення екологічного суверенітету країни, нову стратегію природокористування, засади екологічної реформи. Важливими кроками стали прийняття у 1991 р. Верховною Радою Закону про охорону навколишнього природного середовища та Закону про утворення Міністерства охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди) України. Проте діяльності органів законодавчої і виконавчої влади, як вищих так і місцевих, була притаманна декларативність, існував розрив між проголошеними планами і обіцяними результатами та виконанням поставлених завдань, часто ухвалені рішення залишалися на папері, невиконаними на практиці.

Упродовж 1990-х рр. була закладена законодавча база екологічної політики, притаманної країнам з ринковою економікою. Законодавча база екологічної політики України на кінець 1990-х рр. ґрунтувалася на 7 законах, 4 кодексах, прийнятих Верховною Радою, 20 постановах Кабінету Міністрів, 17 інструктивних і нормативно-методичних документах. При створенні власної ефективної системи управління природокористуванням і природоохоронною діяльністю Україна орієнтується на світовий досвід і практику розвинених країн.

У червні 1992 р. делегація молодієї Української держави брала участь у Конференції ООН «Навколишнє середовище і розвиток /КОСР-92/», яка проходила у Ріо-де-Жанейро /Бразилія/. Вперше Україна репрезентувалася на такому авторитетному міжнародному форумі як суверенна держава. Україна підписала всі основні прийняті там документи і брала активну участь в їх обговоренні. На Конференції були розповсюджені дані стану навколишнього середовища України, узагальнені в Національній доповіді. Виступаючи з трибуни всесвітньої конференції, міністр охорони довкілля Ю. Щербак звернув увагу світової громадськості на екологічні проблеми України, зокрема на страхіття Чорнобильської катастрофи та пошук шляхів їх подолання. Він підкреслив: «Досвід Чорнобиля показує, в якому ламкому і взаємозалежному світі ми живемо, бо для катастроф такого типу не існує державних кордонів»<sup>9</sup>. Один з найголовніших підсумків участі української держави в Конференції ООН «КОСР – 92» влучно відображають такі рядки з Національної доповіді: «... стратегією України є інтеграція її в європейське і світове співтовариство, і “зелений”, екологічний канал зближення країн є один з найбільш гуманних і ефективних»<sup>10</sup>.

Наступними роками Україна брала активну участь у міжнародних конференціях, симпозіумах з питань екологічної безпеки та змін клімату на планеті. Українські делегації брали участь у багатьох міжнародних програмах ООН з питань захисту та поліпшення стану навколишнього природного середовища. 26 червня 1997 р. Президент України Л.Д. Кучма виступив у Нью-Йорку на

19-й спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН із доповіддю «Гарантувати екологічну безпеку планети», де, зокрема, відзначив: «...екологічна безпека» — це наша концепція і стратегія виживання. Відповідно до цього спрямовуємо свої зусилля на реальну інтеграцію природоохоронної політики до стратегії соціально-економічного розвитку»<sup>11</sup>.

У вересні 2009 р. Президент України В.А. Ющенко брав участь у роботі 64-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, на одному із засідань якої обговорювалися проблеми глобальних змін клімату, глава Української держави запропонував ухвалити Екологічну Конституцію, яка б законодавчо регулювала важливі міжнародні нормативи природоохоронної діяльності<sup>12</sup>.

Юрій Щербак — відомий письменник, громадський діяч, перший міністр охорони природи в незалежній Україні неодноразово у своїх виступах з особливою тривогою наголошував на існуванні трьох найголовніших екологічних проблем для країни: 1) Чорнобиль; 2) проблема питної води, зокрема, проблема р. Дніпра; 3) екологічна криза в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні. На жаль, з роками коло гострих екологічних проблем на українській землі суттєво не зменшилося й залишалося доволі чисельним...

### ***Мінімізація наслідків Чорнобильської катастрофи***

Передовсім, розглянемо питання про мінімізацію наслідків Чорнобильської катастрофи.

Назва маленького українського міста Чорнобиль стала відомою усій планеті. На жаль, сумною славою... Чорнобильська катастрофа позначилася в цілому світі як найстрашніша екологічна трагедія, водночас вона дала міцний поштовх для екологічного та суспільно-політичного руху в Україні. На місцях полів та зелених лісів Полісся на десятки кілометрів простяглася мертва зона... Після катастрофи на ЧАЕС, що трапилась 26 квітня 1986 р., на значній території України, а також Білорусі та Росії, внаслідок сформованої під час аварії хмари утворився радіаційний слід на місцевості. Про смертельну небезпеку для життя людини аварії на ЧАЕС засвідчують й чисельні документи, датовані першими місяцями після катастрофи, інформацію з яких офіційні кола намагалися всіляко «утаємничити» від населення. Загальна кількість евакуйованих із зони радіаційного забруднення у 1986 р. досягла 115 тисяч. У 1987 р. за межі 30-км зони аварії на ЧАЕС було відселено ще декілька десятків населених пунктів, проживання в яких було визнано небезпечним для людей. Таким чином утворилася зона відчуження. Протягом кількох років найбільш складна ситуація залишалася на території не лише 30-кілометрової зони, а й Іванківського, Поліського районів Київської області, Народицького, частково Овруцького та Лугинського районів Житомирської області. Всього в Україні радіація забруднила територію 12 областей, 74 адміністративних районів, 2294 населені пункти. Загальна площа, забруднена цезієм-137, в Україні становила понад 50 тис. кв. км<sup>13</sup>. Однак згодом деякі евакуйовані почали повертатися до рідних осель. Кількість сіл, де у 1993 р. мешкали люди на території зони відчуження, становила 13, із загальною чисельністю 500 осіб.

Програма переселення жителів із районів, що зазнали радіаційного забруднення, та спорудження для них житла виконувалася повільно. У роботах брали участь будівельні організації всіх областей України. Серед причин, що гальмували будівництво, — незадовільне фінансування, низька якість проектів, недоліки в матеріально-технічному постачанні, повільність у газифікації новобудов. На середину 1990-х років переселення жителів найбільш забруднених сіл Київщини та 12 сіл Житомирщини було завершено. Місцевість, що постраждала від Чорнобильської катастрофи, складає 1/12 території України. До зони обов'язкового відселення потрапили 92, а до зони гарантованого державною добровільного відселення — 835 населених пунктів. У цілому зона відчуження становить 340 тисяч гектарів — територія у чотири рази більша, ніж Київ. Під постійним радіологічним контролем перебували 1288 населених пунктів.

Відома українська поетеса Ліна Костенко влучно й тонко відобразила тривогу й біль українського народу, розглядаючи Чорнобиль не лише як екологічну проблему, але й як зону загальнонаціональної трагедії. Виступаючи із доповіддю «Чорнобиль в дозах історичної свідомості» на Другому Міжнародному конгресі українців (Львів, серпень 1993 р.), вона відзначила: «Ми вже звично сприймаємо Чорнобиль лише в його атомно — енергетичному контексті. А у нього ж є інший, свій питомий контекст: історичний, звичаєвий, культурний, природничий, мистецький. З наслідками аварії там фактично ліквідуються рештки Поліської України з її матеріальною і духовною культурою»<sup>14</sup>. Адже Полісся — це один з найкрасивіших субетнічних регіонів держави, де споконвіку мешкали етнографічні групи українців — поліщуки, литвини.

Кабінет Міністрів та Верховна Рада розробили «Державну довготермінову програму ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи на період 1993–2000 рр.». Для мінімізації трагічних наслідків Чорнобиля для мільйонів громадян, вимагалось виділення величезних коштів та ресурсів з української економіки, що і без того була ослаблена від кризи. Так, на реабілітацію природного середовища та захист постраждалого населення Україні доводилося спрямовувати кошти, які в окремі роки досягали 10–12% її річного бюджету. Адже тільки в Україні від наслідків Чорнобиля постраждало близько 3,2 млн. громадян, у тому числі 942 тис. дітей<sup>15</sup>. За 13 років (1986–1999), як відзначено в аналітичних матеріалах Уряду, прямі збитки та витрати України на подолання наслідків Чорнобильської катастрофи перевищили 11 млрд. доларів<sup>16</sup>.

Однією з умов мінімізації наслідків катастрофи на ЧАЕС було міжнародне співробітництво.

Прагнучи позбавити людство від загрози Чорнобиля, Україна ухвалила рішення про виведення ЧАЕС із експлуатації до 2000 р. У грудні 1995 р. був підписаний Меморандум про взаєморозуміння з країнами «великої сімки» про надання фінансової допомоги при закритті ЧАЕС, у 1996 р. був закритий перший енергоблок станції.

У липні 2000 р. у Берліні відбулася конференція країн-донорів, де були оголошені конкретні внески країн «великої сімки», адже необхідна сума коштів для повного виведення ЧАЕС з експлуатації була великою, — потрібно було біля 700 млн. доларів. 27 вересня 2000 р. був підписаний Президентський Указ

«Про заходи, пов'язані із актом закриття Чорнобильської атомної електростанції»; було створено організаційний комітет з підготовки та проведення зазначених заходів. Наприкінці 2000 р. Україна здійснила акцію величезного природоохоронного й загальноісторичного значення — закриття Чорнобильської атомної станції. Україна виконала своє зобов'язання, — 15 грудня 2000 р. відбулася офіційна урочиста церемонія закриття Чорнобильської АЕС, тим самим наша держава здійснила історичний крок по шляху поліпшення екологічної безпеки в усьому світі, як раз на порозі вступу людства у нове ХХІ століття. Отже, 15 грудня 2000 р. започатковано інженерно-технічну акцію закриття Чорнобильської АЕС, останній енергоблок якої припинив свою роботу. Хоча остаточне виведення ЧАЕС з експлуатації та розв'язання усіх супутніх цьому складному процесу проблем потребуватиме ще кількох років та величезного обсягу фінансових і матеріально-технічних ресурсів.

А якою ж була ситуація на ЧАЕС у подальші роки, якою була ситуація із старим саркофагом?

Навіть після 2000 р. пекучим було питання подолання наслідків Чорнобиля, котрий асоціювався з Україною для багатьох людей у світі, необхідним стало побудувати новий саркофаг (укриття) над четвертим енергоблоком. Українська сторона виступала із зверненням до іноземних держав прискорити надання фінансової допомоги у будівництві нового саркофагу над четвертим енергоблоком ЧАЕС, вона неодноразово зверталася до країн Заходу з проханнями про фінансування демонтажних робіт на станції. В надрах об'єкту «Укриття» знаходилося біля 200 тонн залишків ядерного палива, і через недоступність багатьох приміщень і високі радіаційні поля остаточне визначення місцезнаходження всього палива було надто ускладнене. В об'єкті постійно відбувалися руйнівні процеси, старіли його будівельні конструкції, зростала ймовірність їх локального обвалення. Отже, «саркофаг», збудований ще у 1986 р., потребував термінової заміни. У травні 2004 р. Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) оголосив тендер на будівництво нового безпечного укриття над зруйнованим четвертим енергоблоком. Нове укриття у формі арки було заплановано зібрати у безпечній зоні біля 4-го енергоблоку і потім спорудити над старим Укриттям. Було заплановано, що нове укриття забезпечить герметичність реактора як мінімум на 100 років і буде оснащено устаткуванням для проведення робіт, котрі можуть бути необхідними у майбутньому. План «Укриття» фінансується через однойменний чорнобильський фонд, котрим керує ЄБРР. 28 урядів країн-донорів, за даними ЄБРР, пообіцяли фонду понад 700 млн. євро.

У вересні 2009 р. були завершені експертні роботи з підготовки проекту та майданчика на території ЧАЕС для зборки нового укриття типу «Арка» над зруйнованим 4-м реактором. Підрядником виконання робіт була визначена французька фірма «Novarka». Вартість споруди, розрахованої на сторічний термін експлуатації, становила 505 млн. доларів. Початок будівництва, тривалістю 5 років, був запланований на літо 2010 року<sup>17</sup>.



### **Екологічна реформа та її фінансування**

Екологічна реформа здійснювалась у складній економічній ситуації. За умов економічних скрут особливого значення набувало питання фінансування екологічних програм, уникнення розпорошення коштів та використання їх не за призначенням. Звернення до Президента, Верховної Ради і Уряду України під назвою «Відвернути екологічну катастрофу» надіслали у лютому 1993 р. учасники наради працівників державних природоохоронних органів. Пропонувалося сконцентрувати асигнування, що виділяються на природоохоронну діяльність, в окремому розділі Державного бюджету, і надання Мінприроді можливості регулювати їх використання.

Все частіше ставиться питання еколого-економічної кризи, вихід з якої не можна знайти традиційними методами управління через адміністративно-правові важелі. Нове екологічне мислення включає екологізацію економіки. Природні ресурси слід розглядати як національні економічні ресурси, що використовуються у виробництві. І вони мають відповідну вартість, яку необхідно компенсувати. Виходячи з цього, доцільно стало створити механізм визначення вартості природних ресурсів і платити за їх використання, впровадити пільгове оподаткування ресурсозберігаючих і екологічно чистих технологій, ввести економічні санкції за забруднення природних ресурсів.

Слід підкреслити, що наша держава є володаркою дивовижної скарбниці природних ресурсів. Не всі країни Заходу, навіть найбільш індустріально розвинені, могли б так похвалитися наявністю такої кількості та розмаїття природних копалин, які існують в Україні (величезні запаси залізної руди, родовища марганцевої руди, поклади вугілля, сірки, запаси озокериту, торфу, граніт, лабрадорит, тощо). Наприклад, одна з країн «великої сімки» Японія — під час здійснення «економічного дива» не мала такого багатства природних ресурсів, переважну більшість яких вона змушена була імпортувати з-за кордону. І сьогодні для України важливо зуміти розумно розпорядитися дарами природи та вміло використати цю сприятливу складову в ході проведення реформ економічного розвитку.

Мінприроди виступало за розробку цілісного пакету екологічних законів України. Зокрема, було розроблено і представлено Уряду проект плану першочергових заходів покращання екологічної обстановки в Україні на 1992–1995 рр.<sup>18</sup> Міністерство охорони навколишнього природного середовища докладало значних зусиль до розв'язання найпріоритетних екологічних проблем. Одним з таких шляхів стала розробка та реалізація цільових програм і проектів з екології. Багато зроблено у частині формування економічного механізму природокористування. Зокрема, запроваджено систему платежів за використання природних ресурсів (надра, лісові, водні ресурси, ін.); удосконалено механізм формування та стягнення платежів за забруднення довкілля; з 1994 р. у складі Державного бюджету України введено окремий розділ «Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека»; побудовано систему державних цільових фондів охорони природи на загальнодержавному та місцевому рівнях, які з 1998 р. увійшли до складу відповідних бюджетів. Застосовувалась нова

система фінансування й кредитування природоохоронних заходів. Було запроваджено перехід від адміністративно-командних на нові, економічні методи регулювання природокористуванням; природні ресурси, що мають відповідну вартість, вводяться до економічного обігу, посилюються рівень економічного впливу на підприємства, коли надмірне споживання природних ресурсів та забруднення довкілля стає не вигідним. Таким чином, після 1991 р. в Україні розпочався перехід від адміністративних до ринкових методів управління природоохоронною діяльністю.

### *Стан земельних та лісових ресурсів*

Основним природним багатством України є земля, — це основа аграрного виробництва, тому раціональне використання та збереження земельних ресурсів, підвищення родючості ґрунтів є важливим чинником розвитку економічного і продовольчого потенціалу держави, першоосновою людського буття.

Близькість до землі у свідомості українців сприймалася як нерозривний, споконвічний зв'язок поколінь, як зв'язок із родоводом. Навіть переїжджаючи до міст, городяни прагнули не поривати, підтримувати зв'язки зі своїми рідними, котрі мешкали у селі, приїжджаючи на свята, вихідні чи відпустки. Це до певної міри підтримувало матеріальний стан родин, поліпшувало забезпечення на зиму сільгосппродуктами, вирощеними у селі чи на присадибних ділянках (картопля, капуста, інші овочі, фрукти). Окрім того, це додавало сили, наснаги, натхнення, це додавало фізичного і морального здоров'я селянам і городянам. Певною мірою сприяло збереженню фольклору, звичаїв народної обрядовості й традицій українців. Упродовж віків для українця земля була не лише годувальницею, а й ознакою життєдайності і зв'язку родоvodu й поколінь через духовні традиції, навички, звичаї, серед головних — працелюбність.

Земельний фонд України (станом на 1 січня 2002 р.) нараховував 60,4 млн. га. Переважну частину земельної площі (71%) становлять землі сільськогосподарського призначення, з яких 69,3% (41,8 млн. га) є сільгоспугіддя, у структурі яких 78% (32,5 млн. га) припадало на рілля<sup>19</sup>. Земля споконвічно, крізь віки для українців означала набагато більше, аніж засіб виробництва.

11 вересня 2009 р. у Кабінеті Міністрів України на нараді з центральними і регіональними органами Держкомзему та Кадастру щодо видачі громадянам державних актів на землю було зазначено: «... земля завжди була і залишалася для України абсолютно окремим поняттям, частиною душі. Земля — це сутність нашої держави, це гордість нашої держави»<sup>20</sup>.

Сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для ведення сільського господарства зумовили інтенсивне використання земель. Ступінь розораності території сягає 56%, чого не спостерігалось в жодній країні світу (зокрема, у Німеччині — 33%, в Італії — 30%, у Франції — 42%, у США цей показник є 27%). На одного мешканця України у середньому припадає 0,81 га сільгоспугідь і 0,64 га ріллі, тоді як середньоєвропейські показники становили відповідно 0,44 та 0,25 га. В Європі Україна займає 5,7% території, її сільськогосподарські угіддя — 18,9%, рілля — 26,9%, але ефективність використання земельних ресурсів була значно нижчою за середньоєвропейські показники.

Однак, на жаль, як спадок із попередніх десятиріч, продовжувалась практика безсистемного, нерационального використання земельних ресурсів, екологічно незбалансований розвиток аграрного виробництва.

Станом на 1999 р., згідно із Державним земельним кадастром, налічувалось майже 15,5 млн. га особливо цінних продуктивних земель, де були поширені переважно нееродовані несолонцюваті суглинкові чорноземи (11,9 млн. га — 76,8%). Однак, мали місце значні втрати угідь і відведення земель для несільськогосподарських потреб.

Упродовж багатьох віків і до середини ХХ ст. українські чорноземи вважалися серед найкращих у світі. Так у Парижі, у Музеї еталонів мір та ваги експонувалися зразки з українськими чорноземами як взірцеві. Україна славиться тим, що на її частку припадає 30% світових чорноземів. Проте щодо нинішнього стану українських полів, то результати проведених у 2009 р. проб французької лабораторії Galys SAS, виявились не надто втішними. За вмістом органічних речовин та найважливіших мікроелементів, більшість українських ґрунтів усе менше відрізнялася від не чорноземів, що було спричинене передовсім — безвідповідальним господарюванням. У сільському господарстві переважали шкідливі технології вирощування рослинницьких культур, порушення правил агрономії та агротехніки, правил сівозміни. Під найбільш прибутковими технічними культурами в Україні було зайнято удвічі більше площ, ніж того дозволяли норми сівозміни, що призводило до невпинного зменшення гумусу в ґрунті. Внаслідок чого ефективність сільгоспвиробництва падала, а залежність урожаю від погодних умов зростала. Погіршилася структура і якість харчування населення. Як не парадоксально, але у країні з такими сприятливими умовами для розвитку аграрного виробництва, раціон харчування переважної більшості громадян не був оптимальним. Пересічна українська родина зазвичай не могла обійтися без картоплі, хлібобулочних виробів, при помірних і недостатніх обсягах споживання м'яса та молочних виробів, овочів та фруктів, що засвідчувало про незбалансованість і невисоку калорійність харчування більшості населення. Україна потрапила до переліку п'яти найбільших світових виробників картоплі, за підрахунками ООН, у 2007 р. на українських полях було вирощено 19,1 млн. тонн картоплі. При цьому слід зазначити, що наша країна виявилася серед лідерів і за споживанням цього продукту — за рік українець з'їдає (у середньому) 136 кг картоплі. Більше картоплі споживали лише мешканці Киргизстану (143 кг) та Білорусі (181 кг)<sup>21</sup>.

Негативно позначалися на стані земельних ресурсів чинники: нерациональне їх використання за умов командно-адміністративного господарювання, надмірне внесення мінеральних добрив, хімічних меліорантів та пестицидів, недосконалі проекти з меліорації у 1950–80 рр., радіаційне забруднення ґрунтів внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС 1986 р., тривале екстенсивне використання ґрунтів, порушення ландшафтів через непомірну розораність земель, існувала й проблема перевищення тиску на ґрунт важкою сільгосптехнікою. Також не сприяли ефективному використанню земельних угідь й недоліки у проведенні аграрної реформи у 90-ті роки ХХ ст.

Водночас втрати родючості, поживних цінностей землі були величезними. Разючими були втрати продуктивних земель, великі масиви сільськогосподарських угідь на території України відчужувалися з господарського обігу. За період 1991–1999 рр. площа угідь зменшилась майже на 1 млн. га, у тому числі орних земель — на 400 тис., одночасно погіршилась якість ґрунтів. Зростали площі еродованих, засолених та солонцюватих, а також площі кислих ґрунтів. З усіх видів деградації ґрунтів, що призводить до зниження їх родючості та продуктивності, найбільш шкідливою вважається ерозія, котра супроводжується значними втратами родючого шару ґрунту, продуктивної вологи, призводить до зниження врожайності культур. Гостро постала проблема нераціонального використання земель. Адже чимало орних земель вилучалося для несільськогосподарських потреб, багато орних земель відійшли під промислове та житлове будівництво. Серйозне занепокоєння викликали проблеми, пов'язані з тим, що протягом десятиліть надмірне, перебільшене використання мінеральних добрив, пестицидів у аграрному виробництві. Потрапляння їх у продукти харчування мали вкрай негативні наслідки для здоров'я як селян, так і городян, спричиняли зростання захворюваності (у тому числі й на онкологічних, через накопичення хімічних елементів та їх сполук). За даними Державної гідрометслужби, у ґрунтах країни станом на 2002 р. значною мірою накопичилися небезпечні токсичні речовини. Найбільше залишкових кількостей пестицидів було виявлено у ґрунтах Мелітопольського району (Запорізької обл.), Кременчуцького району (Полтавської обл.), у кілька разів були перевищені гранично допустимі концентрації по цинку, свинцю, міді в АР Крим, у Львівській, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Чернівецькій областях. Забрудненими, переважно важкими металами та їх сполуками, виявилися ґрунти в містах на Донеччині (Донецьк, Костянтинівка, Маріуполь), на Київщині (Сквира, Яготин, Ржищів), а також у Львові, Черкасах. У 2002 р. за даними Міністерства охорони здоров'я, кожна п'ятнадцята із обстежених проб ґрунтів на санітарно-хімічні показники не відповідала гігієнічним нормативам і кожна дванадцята — на мікробіологічні<sup>22</sup>. А це у свою чергу негативно впливало на здоров'я населення, потрапляючи в організм людей, викликали зростання захворюваності, зниження імунітету дорослих і дітей.

Загальна площа земель з порушенням ґрунтовим шаром на початок 2002 р. становила 161,3 тис. га, з яких протягом року були відновлені та рекультивовані 2,6 тис. га. Агротехнічні заходи, котрі проводилися з метою запобігання деградаційним процесам ґрунтів, проте такі роботи проводилися у недостатньому обсязі<sup>23</sup>.

20 лютого 2003 р. у Верховній Раді відбулися парламентські слухання щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства в аграрному секторі, в ході яких депутати зазначали наступні проблеми: недостатньо уваги приділялося охороні земельних ресурсів, раціональному їх використанню, збереженню та відтворенню родючості ґрунтів. Зростали площі еродованих земель, посилювалися процеси підкислення, засолення, ущільнення, підтоплення, забруднення та засмічення ґрунтів, зменшувався вміст гумусу, зростала засміченість територій побутовими відходами<sup>24</sup>. Проте парламентська риторика із добрими намірами доволі часто не супроводжувалась виконанням поставлених завдань.

Цілком очевидно, що поліпшення потребувала сфера державного контролю за земельними ресурсами, усунення порушень у їх використанні. 16 травня 2005 р. було підписано Президентський Указ «Про деякі питання вдосконалення державного регулювання у сфері оцінки земель». Отже, проблеми землекористування настільки важливі, що є визначальними на перспективу розвитку аграрного виробництва, вони є проблемою державної ваги. Адже земля являє собою надзвичайну біологічну, господарсько-економічну, соціальну цінність і є унікальним природним багатством України.

Наша країна щедро обдарована на ліси. У 90-ті роки XX ст. негативного екологічного впливу зазнавали ліси країни. За даними Держкомітету лісового господарства у 2005 р. показник лісистості на території України становив 15,6% (від 1,2% у Запорізькій області до 51% — у Закарпатській області) при прийнятому в більшості країн Європи нормативі 20%<sup>25</sup>.

Загальна площа земель лісового фонду України станом на 1 січня 1996 р. складала 10,8 млн. га). Запас деревини в лісах складає 1,7 млрд. куб. м. Проте ліси розташовані дуже нерівномірно — найбільші лісові ареали розміщені в Поліссі та в Українських Карпатах. Лісистість у різних природних зонах країни має суттєві відмінності і до того ж не є оптимальною, тобто такою, при якій ліси — як найскладніше і найпотужніше рослинне угруповання, найбільш позитивно впливають на клімат, ґрунти, ерозійні процеси, а також дають господарству необхідну кількість деревини.

Ліс є одним з головних еколого-стабілізуєючий факторів. З метою збереження ґрунтів серед головних протиерозійних засобів було проведення заліснення деградованих ґрунтів.

У 1994 р. Верховна Рада затвердила Лісовий кодекс. 23 квітня 1999 р. Кабінет Міністрів затвердив Програму будівництва лісових доріг і впровадження природо-зберігаючих технологій лісозаготівель в гірських умовах Закарпаття. У 2000 р. ухвалено Закон України «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону».

Величезної шкоди завдавали лісові пожежі, так у 2002 р. в усіх регіонах України сталося 6 383 випадків пожеж у лісах, сума заподіяних збитків склала 3 378,9 тис. грн.

У лісгосподарській діяльності залишався низьким рівень використання природо-зберігаючих технологій. Серйозною проблемою була боротьба зі шкідниками та хворобами лісу, особливо в лісах сфери управління Міністерства аграрної політики, почастишали випадки несанкціонованих рубок. Лише протягом 2002 р. через самовільні рубки лісу в Карпатському регіоні державі завдано збитків на суму понад 10 млн. грн., з яких відшкодовано лише 1,7%. У містах невинно скорочувалися площі зелених насаджень, руйнувалися системи захисних лісових смуг уздовж залізниць, автомобільних шляхів та каналів. Виходячи з вимог екологічного законодавства, основні пріоритети сталого розвитку лісового господарства України визначені у Держаній програмі «Ліси України на період 2002–2015 роки», що затверджена 29 квітня 2002 року.

У березні 2005 р. Японія надала для України грант на суму 320 тис. доларів для підготовки спільного з Світовим банком проекту з відновлення лісів. Для досягнення європейського показника лісистості в Україні необхідно створити 2 млн. га нових лісонасаджень.

Тенденція погіршення стану лісів спостерігалася й у інших регіонах планети, про що заявляли вчені-біологи. Лише 9% усієї поверхні Землі були вкриті незайманими людською діяльністю лісами, а у 82 із 148 країн світу не залишилося жодної лісової ділянки, котра не постраждала від антропогенного впливу.

### ***Програма поліпшення екологічного стану басейну Дніпра та якості питної води***

Найгострішою /за Чорнобилем/ екологічною проблемою України є стан ріки Дніпра.

Україна за запасами місцевих водних ресурсів — 1000 куб. метрів на людину — є однією з найменш забезпечених держав у Європі. Визначальним показником є такий: якщо водозабезпечення нижче 1000 куб. метрів на душу населення на рік, країна відчуває хронічний дефіцит води. Для порівняння: у Росії — 31 тис. куб. м на людину, у Швейцарії — 5,8, у США — 7,4, у Польщі — 1,6 тис., у Франції — 2,9, у Швеції — 21,6, у Білорусі — 3,3 тис. куб. м. Україна, а також Португалія та Греція, мають найменші запаси питної води на душу населення у Європі. На одного європейського жителя у середньому припадає близько 5 тис. куб. м власних водних ресурсів<sup>26</sup>.

Суттєве зниження якості водних ресурсів спостерігалася в усіх річкових басейнах країни.

Найбільшою водною артерією України є Дніпро, водні ресурси цієї ріки становлять близько 80% їх обсягів в країні. Дніпро забезпечує водою 2/3 всієї території, 32 млн. жителів та 2/3 її господарського потенціалу.

Головна ріка країни опинилася у справжній біді. Тільки з території України в басейн Дніпра щороку скидалося понад 12 млрд. куб. м стічних вод, більшість з яких були забруднені сполуками азоту, нафтопродуктами, солями важких металів, пестицидами та іншими шкідливими речовинами. Великої шкоди завдало забруднення його радіонуклідами в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Більш як 1,2 тис. км дніпровських берегів розмиваються, в наслідок чого втрачено майже 8 тис. га земель<sup>27</sup>. Довгі роки нехтування екологічною обґрунтованістю призвело до перенасичення Дніпровського басейну промисловими гігантами з недосконалими технологіями та обладнанням. Ще з попередніх десятиліть була створена деформована структура виробництва з високою питомою вагою водоемних та екологічно шкідливих підприємств, передовсім чорної металургії, енергетики, машинобудування, зрошувального землеробства, хімічної галузі.

Забруднювачами дніпровської води були не лише промисловість, комунально-побутовий сектор, але й сільське господарство. В результаті недбалого збереження мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів та порушень, допу-

щених при внесенні їх в ґрунт, щорічно при випаданні опадів у річки змивалася з водою значна кількість хімічних речовин. Так, у 1994 р. лише аграрним сектором Полтавщини було скинуто у притоки Дніпра 175 тис. куб. м води, насиченої пестицидами, мінеральними добривами і стоками з ферм<sup>28</sup>.

Занепокоєння викликав і стан малих річок, в басейні котрих формується 60% водних ресурсів. Багато раніше повноводних річок перетворювалися на болота, адже тривалий час малі ріки не розчищалися, замулювалися, заростали. Щороку у водоймища України скидалося і потрапляло разом зі стоками приблизно 8 млн. т різних забруднюючих речовин. Приблизно 17% населення України отримувало воду, що не відповідала санітарним нормам. Тенденція погіршення якості питної води викликала соціальну напругу в містах Севастополі, Нікополі, Херсоні, ряді інших<sup>29</sup>.

На початку 1992 р. Міністерство природи надіслало Звернення до Верховної Ради та Кабінету Міністрів про невідкладні заходи по оздоровленню екологічного становища в басейні Дніпра та по забезпеченню населення якісною питною водою<sup>30</sup>. Президент України Л.М. Кравчук Указом від 14 квітня 1992 р. утворив Комісію з проблем екологічного стану ріки Дніпро та якості питної води, до складу якої увійшли працівники Академії наук, керівники ряду міністерств, народні депутати, представники громадських організацій.

У січні 1997 р. Верховна Рада затвердила Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води. Програма запланована на 13 років: її перший етап розрахований до 2000 р., другий етап — до 2010 р. Щорічно на її втілення потребувалося близько 200 млн. грн.<sup>31</sup>

У ході виконання програми була збільшена кількість нових об'єктів, де велося природоохоронне будівництво, а також таких, де впорядковувалось існуюче водовідведення на об'єктах житлово-комунального господарства та інших галузей. Відповідно до Програми, у водосховища Дніпровського каскаду, природні та технічні водойми, а також Азовське море і лимани Чорного моря в 1998 р. вселено 63,5 млн. особин різновікової молоді цінних видів риб (товстолобика, осетрових, форелі, ін.)<sup>32</sup>.

Та на жаль, реалізація екологічної програми оздоровлення Дніпра, як і багатьох інших, натикалася на чисельні труднощі, передусім фінансові, бюрократичні. Аналіз екологічної ситуації свідчив, що, незважаючи на спад виробництва, рівень забруднення в басейні Дніпра у наступні роки був доволі високим. Великого антропогенного впливу зазнавали майже всі річки і водосховища. У 1998 р. на 32 водних об'єктах відмічено 430 випадків значного забруднення поверхневих вод по десятих інгредієнтах (у 1997 р. — 411 випадків)<sup>33</sup>. Через біогенне забруднення усіх водосховищ каскаду Дніпровська вода перед подачею споживачеві потребувала додаткової очистки — фільтрації, коагуляції, знезаражування.

Безперечно, що міжнародне співробітництво як на рівні державних, так і громадських організацій є однією з умов успішності дій та заходів по захисту природи. Міжнародна фінансова й технічна допомога мали позитивне значення для реалізації міжнародних проектів у галузі контролю й поліпшення стану

гідросфери. Важлива роль належить Програмі технічної допомоги Канади «Розвиток управління навколишнім середовищем в Україні (район басейну Дніпра)» у розмірі понад 5 млн. доларів. З 1998 р. Україна отримує допомогу від Європейського Союзу за програмою TESIS для басейну Дунаю. У 1998 р. розпочався міжнародний проект з налагодження транскордонного моніторингу Західного Бугу та річок Лоториця і Уж за участю України, Білорусі, Польщі та Словаччини. У 2000 р. на розгляд Кабінету Міністрів були подані документи, в яких містилися розроблені фахівцями-екологами заходи щодо оздоровлення екологічного стану басейнів Азовського та Чорного морів. У 2000 р. відновилася робота за програмами поліпшення екологічного стану басейну ріки Сіверський Донець та екологічного оздоровлення басейну ріки Дністра.

24 листопада 2005 р. у Стамбулі (Туреччина) відбулося засідання керівного Комітету Проекту ПРООН-ГЕФ (Глобальної екологічної фундації) «Відновлення екосистеми Чорного моря». На зустрічі були присутні делегації Болгарії, Грузії, Росії, Румунії, Туреччини, України, представники ПРООН, Європейського Союзу, де обговорювалися питання про впровадження проекту структури Чорноморської комісії. Серед заходів було заплановано розробити новий транскордонний діагностичний аналіз регіону; завершити нову редакцію Протоколу про наземні джерела забруднення та про регулювання рибальства на Чорному морі; реалізувати проект інформаційної системи забруднення нафтопродуктами судноплавством та ін. Учасники засідання наголосили на необхідності подальшого розвитку співпраці країн Чорноморського регіону.

Одним нагальних екологічних завдань є поліпшення якості питної води в різних областях країни.

В системі централізованого водопостачання в 1998 р. не відповідало державним нормативам «Питна вода» за санітарно-гігієнічними показниками 12,5% досліджених проб. Найбільший відсоток відхилень у системах централізованого водопостачання за санітарно-хімічними показниками відмічався в Дніпропетровській, Донецькій, Луганській та Запорізькій областях; за бактеріологічними показниками — у Тернопільській, Миколаївській, Донецькій, Закарпатській та Запорізькій областях.

Залишався вкрай незадовільним стан водопровідних мереж. За даними Держкомітету з будівництва та архітектури, близько 20% водопровідних мереж в Україні знаходяться в аварійному стані. Одним з напрямків є будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних водопровідних і каналізаційних споруд. У 2000 р. 356 млн. грн. бюджетних коштів було спрямовано на ремонт системи водозабезпечення і каналізації в регіонах. Однак цього ще недостатньо для розв'язання всіх завдань. Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) ухвалив рішення про надання кредиту на оновлення водопровідної та каналізаційної мережі у Запоріжжі, Львові та Севастополі<sup>34</sup>.

У жовтні 2004 р. у Києві за ініціативою низки екологозахисних організацій (зокрема, «Мама-86») були проведені громадські слухання «Питна вода в Україні», спрямовані на посилення уваги до цієї гострої проблеми не лише населення, але, передовсім, відповідних міністерств і відомств, місцевих органів влади.



У 2002 р. за галузями економіки основними водоспоживачами залишалися підприємства електроенергетики (використано 35% води від загальних обсягів), житлово-комунального (24%) та сільського господарства (20%), а також металургії (14%); саме від підприємств цих галузей потрапляла найбільша кількість забруднених стоків. Речовини, якими найчастіше забруднювались водойми країни, як і раніше, були — сухі рештки (4028 тис. т), сульфати (1161 тис. т), хлориди (862 тис. т), нітрати (72 тис. т), завислі речовини (71 тис. т), натрій, кальцій (12 тис. т), амонійний азот (12 тис. т), фосфати (8 тис. т), магній (4 тис. т), нітрити (3 тис. т), нафтопродукти (1 тис. т), тощо. За даними обстежень Міністерства охорони здоров'я у 2001–2002 рр., кожна сьома із проб води, взятої із системи господарсько-питного постачання, не відповідала санітарно-гігієнічним вимогам на санітарно-хімічні показники та кожна тринадцята — на мікробіологічні (у 2001 р. — кожна дванадцята). У 2002 р. майже у кожній шостій пробі води, взятій із водойм у місцях водокористування населення, фіксувалася невідповідність гігієнічним вимогам<sup>35</sup>.

У 2002 р. за проведеними спостереженнями Державної гідрометслужби, найчастіше випадки високих забруднень були зафіксовані у річках басейнів Західного Бугу, Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Сіверського Дінця, річках Приазов'я, у задовільному стані знаходилися лише річки Карпат і гірського Криму.

Найбільшими забруднювачами басейну Дніпра у 2004 р. виявились підприємства: «Київводоканал»; Водоканал м. Дніпропетровськ; Запорізька АЕС; Металургійний завод ім. Дзержинського; Водоканал м. Запоріжжя; Металургійний завод ім. Петровського; Металургійний комбінат «Запоріжсталь»; Комбінат «Криворіжсталь».

У 2004 р. із стоками у водойми басейну Дніпра надійшло 419 тонн нафтопродуктів, 285 тис. тонн сульфатів, 330 тис. тонн хлоридів, 6,4 тис. тонн азоту амонійного, 31,6 тис. тонн нітратів, 1077 тонн заліза, 17,1 тонн міді, та деякі інші речовини<sup>36</sup>.

У рамках здійснення Національної програми екологічного оздоровлення басейну Дніпра у 2004 р. реалізовувались 23 природоохоронні заходи (головним чином із будівництва очисних споруд у населених пунктах 16 областей басейну Дніпра). Проте їх виконання відставало від обсягу потреб.

Складною залишалася ситуація із забезпеченням сільського населення питною водою. У 2002 р. мешканці 420 українських сіл користувалися тільки привізною водою, ще у 800 селах використовували привізну воду поряд з іншими джерелами водопостачання, більшість селян вживали воду з місцевих джерел — шахтних та мілкотрубних колодязів, індивідуальних свердловин, копанок, які часто перебували у незадовільному санітарно-гігієнічному стані. Послугами централізованого водопостачання користується п'ята частина сіл в Україні. Кожна дев'ята проба питної води з сільських водопроводів та кожна четверта проба із джерел децентралізованого водопостачання не відповідали у 1998 р. гігієнічним вимогам за бактеріологічними показниками. У 1999 р. 29 міст і понад 500 селищ міського типу не мали централізованих систем каналізації, майже у 200 міських населених пунктах очисні каналізаційні споруди працювали неефективно.

Наслідками загострення екологічних проблем та нераціональної водогосподарської діяльності стали прояви процесів підтоплення у деяких населених пунктах, що зменшує сейсмічну стійкість територій, перешкоджає веденню сільського господарства, загрожує безпеці проживання населення, завдає матеріальних збитків господарствам. Усього у 2001 р. кількість міст та селищ зі сталими проявами процесів підтоплення становила 541, головним чином у областях степової та лісостепової зони (Дніпропетровській, Одеській, Донецькій, Луганській, Херсонській, Чернівецькій, Полтавській та Харківській) — та у зоні надмірного зволоження (на Житомирщині та на Закарпатті). У лютому–березні 2005 р. мали місце підтоплення приватних ділянок та садиб у Херсонській, Запорізькій, Миколаївській та Дніпропетровській областях, загальною кількістю 2400<sup>37</sup>.

До значних збитків призводило те, що великими були витоки і невраховані втрати води (понад 12% ), що зумовлювалось відсутністю поквартирного обліку споживання води у житловому фонді (в Україні середньодобове водоспоживання на одного городянина у 1999 р. становило 332 літра, а у містах Європи — 100–200 літрів).

Проте недосконалість водного законодавства щодо державного контролю за використанням та охороною вод і відсутність важелів впливу на порушників водного законодавства ускладнювало забезпечення якісною водою населення та галузей економіки.

У червні 1999 р. у Лондоні на III Європейській конференції міністрів екології та охорони здоров'я 35 країн Європи, у тому числі й Україна, підписали Протокол з проблем води та здоров'я, беручи зобов'язання оберігати своїх громадян від захворювань, пов'язаних із забрудненням води, захищати водні ресурси і розробити програму усунення небезпечних ситуацій.

У березні 2000 р. у м. Гаага (Нідерланди) відбувався Всесвітній водний форум, під час роботи якого тисячі людей у 140 країнах проводили різноманітні акції, закликаючи свої уряди до більш ефективного управління водними ресурсами. Результатом спільних зусиль учасників конференції та громадськості стало підписання Декларації з питань безпеки води у XXI столітті. Українська делегація брала активну участь у роботі Всесвітнього водного форуму.

З огляду на важливість води у житті населення планети Організацією Об'єднаних Націй, 22 березня було проголошено Всесвітнім днем охорони водних ресурсів, а 2003 рік — роком води. Дефіцит чистої питної води є однією з найгостріших проблем для багатьох регіонів Земної кулі, адже на планеті понад 1 мільярд мешканців п'ють воду, непридатну для споживання. За даними ООН прогнозується, що до 2025 р. ця цифра збільшиться ще на 900 тисяч осіб. Метою акції ООН стало нагадування про те, що водні запаси планети не є невичерпними, адже прісної води на Землі лише 3%.

### ***Охорона атмосферного повітря***

Усе менш сприятливим для здоров'я населення ставало повітря.

Найбільше забруднення атмосфери повітря спостерігалось (за даними 1998 р.) у містах: Донецьку, Одесі, Дніпропетровську, Горлівці, Дзержинську,

Маріуполі, Макіївці, Запоріжжі, Луцьку, Луганську, Черкасах, Єнакієвому, Дніпродзержинську, Слов'янську. У 2001 р. цей перелік міст з найбільшим рівнем забруднення повітряного середовища майже не змінився і виглядав так: Армянськ, Дзержинськ, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Донецьк, Єнакієве, Краматорськ, Красноперекіпськ, Лисичанськ, Луцьк, Макіївка, Маріуполь, Одеса, Рівне, Рубіжне, Северодонецьк, Слов'янськ, Черкаси.

Основними джерелами забруднення були підприємства енергетики, металургії, вугільної хімічної та нафтохімічної промисловості, а також автотранспорт.

Особливо забрудненим було атмосферне повітря у промислових центрах й селищах Донецько-Придніпровського регіону, де обсяги викидів підприємств становили 81% від їх загального обсягу по країні. Найбільші обсяги викидів відмічалися у містах регіону — Кривий Ріг, Маріуполь, Донецьк, Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Єнакієве, Дніпропетровськ, Алчевськ, Луганськ та Дебальцеве<sup>38</sup>.

За 2001 р. середньостатистичним підприємством України було викинуто в атмосферний басейн майже 264 т небезпечних речовин, а у 2002 р. — 273, 5 т. Внесок у забруднення повітря стаціонарними джерелами був найбільшим.

У 2002 р. понад 100 тис. т шкідливих речовин надійшло у повітря від підприємств у таких містах, як — Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Зеленодольськ, Маріуполь, Донецьк, Дебальцеве, Світлодарське, Макіївка, Бурштин (Івано-Франківська обл.), Запоріжжя, Луганськ, Щастя (Луганської обл.) та селищ міського типу Новий Світ (Донецька обл.), Комсомольське (Харківська обл.).

У 2001 р. внаслідок недостатнього забезпечення підприємств очисними потужностями без очищення в атмосферу потрапило 3,3 млн. т небезпечних речовин, у тому числі сірчистий антигідрид — 1,0 млн. т, оксиди азоту — 0,3 та оксиду вуглецю — 1,3, тверді речовини — 0,8 млн. т. Висока частка викидів без очищення засвідчувала, що на українських підприємствах не розв'язувалась проблема уловлення забруднювальних речовин.

Автотранспорт — є другим з найбільших забруднювачів атмосферного повітря в Україні, одним з головних рухомих джерел забруднень. Ним у 1998 р. було викинуто у атмосферу 1884,5 тис. т забруднювальних речовин, що становило 31% від загального обсягу викидів по країні. Понад 63% свинцю, 54% оксиду вуглецю, 36% вуглеводнів та 25% оксидів азоту від загальної кількості цих речовин по країні надходило від автотранспорту<sup>39</sup>. У 2002 р. від автомобілів, які використовувалися підприємствами і населенням, у повітря потрапило 2,0 млн. т шкідливих речовин, що було на 25 тис. т (або на 1,2%) більше ніж у 2001 р. Таке збільшення шкідливих викидів у повітря було пов'язане, перш за все, із зростанням кількості автотранспорту у власності населення, з використанням палива низької якості, а також з експлуатацією технічного застарілого автопарку. У структурі викидів від автотранспорту у повітря 60% припадало на автомобілі, що перебували у власності населення, та 40% — на автотранспорт підприємств та організацій, при цьому майже половина надійшла від роботи двигунів вантажівок. Понад 80% загальної кількості викинутих у атмосферу

шкідливих речовин надійшло саме від автотранспорту в областях: Закарпатська, Одеська, Херсонська та Чернівецька, а також у містах Київ та Севастополь<sup>40</sup>.

З метою здійснення контролю за викидами в атмосферу органами Міністерства охорони навколишнього середовища щороку обстежувалися тисячі підприємств. За порушення природоохоронних нормативів діяльність багатьох з них, окремих цехів, виробництв тимчасово заборонялася й припинялася, на порушників накладалися штрафні санкції. Лише за 1996–1998 рр. в Україні, за даними екологічної комісії Верховної Ради, було призупинено роботу майже 300 підприємств-порушників природоохоронного законодавства. Неодноразово проводилися акції «Чисте повітря», в ході яких заборонялася експлуатація тисяч автомобілів, які через технічні показники завдавали шкоди повітрю. У 1998 р. за порушення вимог екологічного законодавства та державних стандартів до адміністративної відповідальності було притягнуто 2953 посадових осіб і приватних власників транспортних засобів, призупинено експлуатацію 28 446 автомобілів<sup>41</sup>.

Важливим фактором, що сприяв реалізації складних завдань щодо захисту атмосферного повітря, було міжнародне співробітництво.

Щоб діяти разом із світовим співтовариством у справі захисту навколишнього середовища, Україна підписала Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату у 1992 р. Надмірні промислові викиди в атмосферу створюють «парниковий ефект», що загрожує зміною клімату на Землі. 182 країни-учасниці Конвенції зобов'язалися обмежити промислові викиди на рівні 1990 року. Відповідно до Кіотського протоколу, підписаного у грудні 1997 р., учасники Конвенції закликали розвинені країни до 2008–2012 років знизити ще на 5% промислові викиди (передовсім, загальні викиди 6 газів, що спричиняють парниковий ефект) порівняно з 1990 р. В Україні працювала Міжвідомча комісія із забезпечення виконання Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, на одному із засідань якої 2 листопада 2000 р. зазначалося про необхідність впровадження головного екологічного принципу у боротьбі із глобальним потеплінням — про необхідність формування нової промислової інфраструктури в країні, що базується на сучасних технологіях, які значно зменшують викиди парникових газів. З метою забезпечення виконання вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу 8 вересня 2005 р. в Україні був створений Центр зміни клімату, підпорядкований Мінприроди України.

«Глобальне потепління клімату на планеті відбувається більш швидкими темпами, ніж передбачалось», — такий висновок міститься у звіті ООН з навколишнього середовища за 2000 рік. Експерти ООН з питань клімату у світі відзначили, що останнє десятиліття стало найспекотнішим у XX столітті. Результати наукових досліджень свідчили, що глобальне потепління спричинене передовсім господарською діяльністю людини. Всі країни світу мають здійснити конкретні кроки з обмеження викидів в атмосферу так званих «парникових газів». Робота в цьому напрямку розпочалася ще у грудні 1997 р. на Всесвітній конференції з клімату в японському місті Кіото.

Спостереження за загальним вмістом озону над територією України проводилися на 5 озонотричних станціях, розташованих у Карадазькому заповід-

нику в Криму, у Києві, Борисполі, Одесі, Львові, що засвідчували про деяке поліпшення стану озонового шару над Україною. Позитивне значення мало здійснення Національної програми вилучення з використання озоноруйнуючих речовин, цей проект розпочато у 1998 р. та його запровадження відбувалося у співпраці з Нідерландами, Канадою, Чеською Республікою, іншими країнами<sup>42</sup>.

26 серпня — 4 вересня 2002 р. в Йоганнесбурзі (столиці ПАР) відбувався Всесвітній форум сталого розвитку («Самміт Землі») — зустріч на рівні глав держав та урядів країн — членів ООН. Участь у Форумі брала й Україна. До Йоганнесбурга прибули лідери майже 100 держав, загальна ж кількість делегатів Форуму перевищила 40 тисяч. Це був найбільший в історії ООН самміт, у порядку денному якого найважливіше місце зайняли питання поліпшення екології на Землі. Українська делегація проінформувала учасників самміту про кроки нашої держави щодо захисту довкілля (зокрема, закриття ЧАЕС, відмова від ядерної зброї, ін.). Серед головних питань Форуму — збільшення частки в енергетиці відновлювальних джерел енергії (енергії сонця, води, повітря), питання розвитку систем водопостачання і каналізації в бідних країнах<sup>43</sup>. У підсумковому документі — Йоганнесбурзькій декларації — серед головних містився заклик до країн ООН ратифікувати Кіотський протокол, що визначав зобов'язання щодо термінів та обсягів зменшення викидів в атмосферу парникових газів.

4 лютого 2004 р. Верховна Рада ратифікувала Кіотський протокол. Україна має шосту у світі квоту щодо гранично допустимих меж на викиди вуглецю. 16 лютого 2005 р. Кіотський протокол вступив у силу. Необхідною умовою введення в дію Кіотського протоколу була ратифікація його не менш ніж 55 країнами, частка яких складає понад 55% викидів озоноруйнуючих речовин. Серед країн, котрі не поставили свої підписи під Кіотським протоколом, є США, Китай, Індія, Австралія, Монако. Свою відмову США, на долю яких припадало близько третини викидів парникових газів у атмосферу планети, пояснювали невідповідністю економічним інтересам країни. Загальна кількість держав, котрі ратифікували Кіотський протокол до 2005 р., становила 141.

### ***Проблема відходів виробництва та споживання***

Усе більш зростаючою небезпекою для довкілля ставала проблема відходів виробництва і споживання, адже спостерігалася негативна тенденція щодо накопичення відходів через низький рівень їх використання як у промисловому, так і в побутовому секторах.

Відходи нагромаджувалися у вигляді відвалів, сховищ, териконів, різного роду звалищ, площі яких становили 160 тис. га. Станом на 1 січня 1999 р. загальна маса накопичених на території України токсичних відходів становила 4,2 млрд. т, а поточні витрати на їх видалення і зберігання у 1998 р. склали близько 361 млн. грн.<sup>44</sup> Зокрема, до розряду великотоннажних відходів належать зола та золошлакові відходи теплових електростанцій, вуглевидобутку та вуглезбагачення, збагачення поліметалічних руд, шлаки металургійного виробництва, червоні шлами. Рівень використання відходів залишався низьким. Так,

використання найважливіших видів вторинної сировини у 1998 р. становило: золи та золошлаків — 16%, відходів вуглевидобутку і вуглезбагачення — 9,0%, відходів збагачення поліметалічних руд — 2,4%, сталеплавильних шлаків — 15,1%. Кількість підприємств, на яких фіксувалися токсичні відходи, перевищувала 2500.

Складну проблему становило й накопичення відходів побутового походження. У містах і селищах міського типу щороку нагромаджується близько 40 млн. куб. м сміття (близько 0,8 куб. м на одного мешканця), яке знешкоджувалося на майже 700 міських звалищах, з яких близько 80% експлуатується без дотримання запобіжних заходів щодо забруднення підземних вод і повітряного басейну, та 4 сміттєспалювальних заводах, технологічне обладнання яких вже не відповідало сучасним екологічним вимогам. Найбільші площі під звалища були зайняті у областях Дніпропетровській — 140 га, Донецькій — 330, Одеській — 195, Запорізькій — 153 га<sup>45</sup>.

Існував певний досвід використання в якості вторинних ресурсів макулатури, металобрухту та відходів скла. Однак це давало невеликий прибуток для деяких міст і селищ, і помітно не зменшувало обсяги відходів, які йшли на звалища або спалювання.

Необхідні були інвестиції та нові технології щодо налагодження належної системи управління відходами. У 1998 р. була створена державна компанія «Укртарапереробка». Останніми роками в галузі утилізації відходів, окрім державних служб, почали працювати приватні підприємства.

Доцільно було б активніше використати зарубіжний досвід рециркуляції — різноманітних способів переробки відходів як вторинної сировини. На Заході, де площі для звалювання відходів обмежені, більша частина сміття спалюється, а також йде на повторну переробку, при цьому видалення відходів починається з їх сортування за категоріями. Законодавство має стимулювати роботу зі вторсировиною, надаючи пільги й замовлення для підприємств, що переробляють відходи. Велике занепокоєння викликало те, що умови зберігання та видалення відходів в Україні часто не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам, що призводило до забруднення поверхневих та підземних вод, ґрунту, повітря. У багатьох областях склалося важке становище з розміщенням та переробкою небезпечних відходів. У 1998 р. обстеження місць розміщення відходів показало наявність в Україні близько 2760 об'єктів локалізації відходів, серед яких переважали шламо- і хвостосховища підприємств, звалища (близько 700) побутових і промислово-побутових відходів. Величезне занепокоєння викликали місця зберігання непридатних та заборонених до використання пестицидів. За статистикою, близько 13,5 тис. т отрутохімікатів роками нагромаджуються у місцях, не пристосованих для довготривалого зберігання, тим самим створюється загроза для здоров'я людей і створюється непоправна шкода довкіллю. Значна частина об'єктів, де зберігалися токсичні відходи, стала дуже небезпечна для довкілля внаслідок міграції токсичних компонентів шляхом фільтрації в підземні і поверхневі води, рознесення вітром, тваринами і діяльністю людини. Нараховувалося близько 300 накопичувачів токсичних відходів, які побудовані без належного технічного захисту і стали джерелом екологічної небезпеки регіонального масштабу<sup>46</sup>.

14 вересня 2000 р. Верховна Рада затвердила Закон України «Про загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами». Термін виконання Програми — 2000–2005 роки. Серед її першочергових заходів стала інвентаризація місць розміщення токсичних відходів; створення на обласних рівнях мережі малих підприємств з утилізації та видалення токсичних відходів, тощо.

Розміщення токсичних промислових відходів у сховищах організованого складування і на території підприємств було найвищим у Донецько-Придніпровському промисловому регіоні: на Дніпропетровщині перевищувало загальнодержавний рівень у 12 разів, а на Донеччині у 4 рази. Це спричиняло хвороби легеневої системи, системи кровообігу, зниження імунітету дітей та дорослих. Останніми роками реалізація заходів Загальнодержавної програми поводження з токсичними відходами сприяла збільшенню частки використаних та знешкоджених відходів у загальному обсязі утворених, — якщо у 1999 р. вона становила 29%, то у 2002 р. — 41%. Гостро стояли проблеми утилізації токсичних відходів на території Чернівецької, Кіровоградської, Вінницької областей та АР Крим, де частка оброблених та перероблених відходів складала менше 5% від кількості утворених. До числа регіонів, де частка знешкоджених та використаних відходів коливалася від 9 до 22%, відносилися Львівська, Одеська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Спеціалісти стверджували, що утилізація побутових відходів може бути бізнесом, й приносити прибутки. Досвід західних країн засвідчував, що після ретельного розсортування переробляти можна майже 98% усіх побутових відходів. У Києві компанія «Укрвторінвест-Центр» вклала 8 млн. євро у будівництво сміттесортувальної станції у промисловій зоні Корчувате, котра розрахована на утилізацію 250 тис. т відходів. У травні 2006 р. у м. Краматорськ Донецької області було введено в дію новий потужний комбінат із переробки відходів.

Хоча в цілому, величезні обсяги накопичень промислових і побутових відходів і небезпека, що несуть вони для населення і довкілля, залишалася складною проблемою, котра потребувала нагального розв'язання у різних регіонах країни.

### ***Екологічна ситуація в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні***

У Донецько-Придніпровському промисловому регіоні велика кількість підприємств металургії та інших галузей були збудовані ще в 1930-ті роки та оснащені застарілим устаткуванням, що функціонувало за матеріало- та енергомісткими технологіями і не враховувало екологічні чинники. Тільки у Кривому Розі від стаціонарних джерел щорічно викидалося в повітря 1,2 млн. т шкідливих речовин, десята частина викидів в Україні. Невипадково, серед чисельних вимог робітничих колективів Кривого Рогу під час страйків були і вимоги екологічні.

Основними джерелами забруднення були підприємства енергетики, металургії, вугільної, хімічної та нафтохімічної промисловості, а також автотран-

спорт. Цей сумний перелік міст із збільшеними обсягами викидів в атмосферу включав /у порядку зменшення концентрації шкідливих речовин/: Кривий Ріг, Маріуполь, Запоріжжя, Макіївку, Дніпропетровськ, Донецьк, Дебальцеве, Комунарськ, Лисичанськ.

Екологічне становище у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій та Луганській областях складалося надзвичайно серйозне. Потрібна була реорганізація виробництва, технічне переоснащення підприємств, запровадження нового екологічно чистого устаткування, запровадження нових технологій, посилення природоохоронних заходів. У 2000 р. Управлінням екології і природних ресурсів у Донецькій області забруднювачам повітря було пред'явлено понад 40 претензій на загальну суму близько 300 тис. гривень, а за порушення вимог водного законодавства накладено штрафи на 166 тисяч гривень. Станом на грудень 2000 р. на Донеччині діяло 12 природоохоронних програм, на які щорічно потрібно 400–500 млн. грн., однак фінансування таких програм залишалось недостатнім<sup>47</sup>.

### *Заходи щодо поліпшення екологічного стану інших регіонів України*

Серед еколого-небезпечних територій країни, які потребують до себе уваги з метою поліпшення стану довкілля, є Закарпаття. У листопаді 1998 р. страшне екологічне лихо спіткало Закарпаття — надзвичайної сили повінь, коли вода захлинула десятки населених пунктів, сотні гектарів сільськогосподарських угідь, дороги, житлові будинки, вщент руйнуючи все на своєму шляху. За висновками експертів, паводок у Закарпатті спричинили природні умови, але вони були обтяжені антропогенною діяльністю людини. До природних причин паводку відносились складна гідрометеорологічна ситуація, особливості гідро-геологічних умов Закарпаття, нестійкість гірських масивів, висока водність річок перед паводком, а також припинення рослинної вегетації, коли зменшується здатність рослин затримувати дощову воду, танення снігу. Антропогенними причинами паводку стало тривале втручання людини, недбале в гірських умовах ведення водного, лісового та сільського господарства, зокрема, вирубування лісів і чагарників, розорювання крутосхилів, відсутність водосховищ, кар'єрне видобування гравію та піску, забудова заплав, неякісне спорудження захисних споруд, недосконале планування розбудови населених пунктів, недостатня готовність до надзвичайних ситуацій, незадовільне виконання протипаводкової програми на 1994–2000 роки, тощо.

У 2001 р. стихія, попри значні обсяги проведених протипаводкових робіт, знову повторилася на Закарпатті, — повінь 3–5 березня була ще потужнішою, ніж у 1998 р. Рівень води був на цілий метр вищий, ніж 2 роки тому. Танення снігів у горах та інтенсивні дощі, що тривали кілька днів, спричинили шалене підвищення рівнів води у Тисі та її притоках, що на окремих ділянках сягнуло за 8-метрову позначку. Постраждало 12 районів та місто Хуст. Були підтоплені 255 населених пунктів і 33 569 будинків, серед яких 1669 — зруйновані, тимчасово відселено майже 12 тис. осіб. З перших годин після стихії для ліквідації її наслідків та проведення рятувальних і відновлювальних робіт були задіяні 2 тис.



одиниць техніки та майже 20 тис. спеціалістів Міністерства з надзвичайних ситуацій, Міноборони та МВС України. З усіх областей до Закарпаття рушили автоколонни, споряджені вантажами з десятками тонн борошна, круп, цукру, консервів. Надійшли й необхідні будматеріали для зміцнення дамб та річкових берегів, відбудовчих робіт. На величезну подяку заслужили урядові та громадські організації ряду іноземних країн (Угорщини, Словаччини, Чехії, Ізраїлю, США, ін.), які організували доставку на Закарпаття гуманітарної допомоги. 9 березня 2001 р. був підписаний Указ Президента України «Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації»<sup>48</sup>. На часі стояла розробка спільної протипаводкової програми в рамках українсько-угорсько-словацько-румунського прикордонного співробітництва в регіоні Карпат.

Найбільшою в історії Західної України за останні 200 років стала липнева повінь 2008 р., — 23–27 липня територія шести західних областей постраждала від стихійного лиха — сильної повені, спричиненої різким підняттям рівнів води у річках внаслідок інтенсивних зливових дощів. 31 липня 2008 р. Верховна Рада оголосила зонами надзвичайної екологічної ситуації строком на 90 днів території областей України — Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької, Закарпатської та Вінницької областей, до того ж постраждали південні райони Хмельниччини. Президент України В.А. Ющенко оголосив окремі місцевості у шести областях зонами надзвичайної ситуації. Жертвами стихії стали 30 людей, серед яких 6 дітей.

Повінь найбільш уразила населені пункти, розташовані на схилах Карпатських гір, Прикарпаття й Закарпаття та у долинах великих річок, що мають витоки у Карпатах (Дністер, Прут). Станом на 28 липня 2009 р. були підтоплені 40 тис. 601 житловий будинок, 33 тис. 882 га сільськогосподарських угідь, пошкоджено 360 автомобільних і 561 пішохідних мостів, розмито 680,61 км автомобільних доріг. Загальна сума нанесених руйнівною повінню збитків обчислювалася 3–4 млрд. грн. Передовсім, постраждалим мешканцям була надана грошова компенсація на спорудження/ремонт пошкоджених житлових будинків, надана матеріальна допомога. Верховна Рада для подолання наслідків повені на своєму засіданні ухвалила внесення поправок до Державного бюджету, за якими понад 5 млрд. грн. були спрямовані на допомогу населенню та відбудову зруйнованих повінню об'єктів.

Аналізуючи причини липневої 2008 р. повені, фахівці зазначили як головний чинник — масову промислову вирубку лісів в Карпатських горах, котрі могли би увібрати значну частину дощової води. Відомий український еколог В.Борейко — директор Київського еколого-культурного центру — наголосив, що причина повеней в країні — надмірна вирубка лісів. Для промислових потреб ліс в Україні вирубується у великих масштабах від початку 1960-х років. Протягом 40 років було вирубано значну частину лісового покриву Українських Карпат, через що він нездатний утримувати вологу. На жаль, Верховна Рада так і не ухвалила закону про заборону промислового вирубування лісів. На противагу тому, сусідні країни — Польща, Румунія та Словаччина — заборонили промислову вирубку лісу у Карпатах й Татрах. Існували недоліки у роботі

відповідного відомства, Укрдержлісгоспу, який об'єднав функції промислової заготівлі та збереження лісів. Уряду доцільно було би відокремити такі функції за різним відомствам, щоб посилити контроль за вирубкою лісу та станом збереження лісів.

Кабінет Міністрів виділив на ліквідацію наслідків стихії в західних областях 5,8 млрд грн. 6 серпня на засіданні уряду зазначалося, що попередня сума збитків сільгоспвиробників від повені у західних областях оцінювалась у 230,5 млн. грн.; при цьому площі посівів, на яких було знищений урожай, склали 52,8 тис. га. Найбільш постраждали сільгоспугіддя в Тернопільській (14,2 тис. га) та Івано-Франківській областях (13,9 тис. га). На благодійний рахунок для постраждалих від стихійного лиха, надійшло 44 млн. 692 тис. 500 грн.<sup>49</sup> Уряд затвердив Генеральний план подолання наслідків повені та їх запобігання, котрий включав пооб'єкту відбудову доріг, дамб, мостів, будинків, шкіл, лікарень, які постраждали. Окрім того, постановою Кабінету Міністрів визначені пооб'єктні дії щодо зміцнення та побудови дамб, берегоукріплюючих схем, сухих водосховищ, спеціальних відводів річок. Загальна кількість громадян, які отримали компенсаційні виплати (за 4 категоріями), становила 21 тис. постраждалих. Верховна Рада створила тимчасову спеціальну комісію з моніторингу стану ліквідації наслідків цього стихійного лиха.

### ***Збереження біологічного та ландшафтного розмаїття***

Одним із напрямків поліпшення екологічного стану життєвого середовища є збереження біологічного та ландшафтного розмаїття. Це частково компенсує негативну дію шкідливих забруднень і важливо для перспектив відтворення і збереження довкілля. До Червоної книги України було занесено 381 вид тварин та 531 вид рослин, яким загрожувало зникнення. Поступово площі природно-заповідного фонду щорічно збільшувались: у 1995 р. — вони становили 2,86% території країни, а у 1996 р. — 3,2%, наблизившись середньоєвропейських показників (для порівняння: у Великій Британії — 6,1%, на західних землях Німеччини — 13,7%)<sup>50</sup>. За 1996 р. кількість природно-заповідних об'єктів загальнодержавного значення збільшено ще на 42. Упродовж 1998 р. мережа ПЗФ збільшилася на 108 територій та об'єктів, загальною площею 145,2 тис. га. Станом на 1 січня 1999 р. природно-заповідний фонд України мав у своєму складі 6728 територій та об'єктів загальною площею 2354,2 тис. га, що становило 3,9% від території держави. Однак, на жаль, у різних областях мали місце непоодинокі порушення норм законодавства щодо природно-заповідних об'єктів. У 2000-х рр. такі порушення статусу державних природоохоронних об'єктів мали місце на території Дунайського біосферного заповідника «Дунайські плавні», відбувалося вирубування рідкісних лісових насаджень у Пущі-Озерній та у Кончі-Заспі під Києвом, на Чорноморському узбережжі Криму, в інших областях.

### ***Неурядові (громадські) природоохоронні організації***

На початку 1990-х рр. зросла активність громадських організацій у справі охорони навколишнього середовища, котрі відіграють велику роль у формуванні національної самосвідомості.

«Зелені рухи» відіграли чи не визначальну роль в зосередженні уваги суспільства на найбільшій проблемі довкілля, впливаючи на формування природоохоронної політики держави, підприємств, проводячи конкретні цільові акції. Рух «зелених» в Україні був не лише суто екологічним, до того ж він був вагомим складовим бурхливого суспільно-політичного життя. Першою неурядовою екологічною організацією став «Зелений світ», зареєстрований 1987 р. завдяки активній підтримці прогресивної інтелігенції — О. Гончара, Ю. Щербака, С. Плачинди, ін.

«Зелені» організації провели сотні акцій-демонстрацій, мітингів, пікетів, конференцій, збирання підписів, і відіграв значну роль у припиненні роботи ряду екологічно небезпечних об'єктів. Зокрема, під впливом спільних акцій «Зеленого світу» із іншими екологічними організаціями, а також ряду політичних партій національно-демократичного спрямування було зупинено будівництво Чигиринської, Кримської АЕС.

У 1991 р. групою відомих українських вчених був заснований Національний екологічний Центр. Впливовими стали неурядові організації «Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобилів», «Комітет порятунку Дніпра та малих рік», Національний екологічний центр «Довкілля», Кримська асоціація «Екологія і світ», «Мама-86» (екологічна організація матерів, яка має лабораторію для дослідження здоров'я дітей), «Дитина і довкілля», «Екоправо» (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля), Українська екологічна ліга «Зелене дос'є» (школа юних екологів-журналістів), молодіжна організація «Зелена Україна», тощо.

Однією з найвпливовіших екологічних організацій є «Грінпіс-Україна», заснована як національне відділення всесвітнього відомого «Greenpeace-International», що проводить компанії з захисту природних ресурсів, за енергозбереження та розвиток альтернативних видів енергетики, ін.

Значна кількість громадських природоохоронних організацій виникла слідами чорнобильського лиха, адже люди з більшою тривогою сприймали цю екологічну проблему, й прагнули докласти й своїх зусиль до їх розв'язання. Так, в українській столиці у 1992 р. виникла міська екологічна організація «Ініціатива матерів Києва на захист дітей» /скорочено «Мама-86»/. Метою цієї організації стало: захистити здоров'я дітей від наслідків Чорнобиля, від техногенного навантаження великого індустріального міста, здійснювати екологічне виховання батьків та дітей, надавати допомогу в лікуванні дітей. «Мама-86» здійснює медичну діагностику київських дітей, допомагає медикаментами, сприяє оздоровленню дітей в екологічно чистих регіонах.

У 1994 р. в Україні був створений Міжнародний молодіжний фонд «Чорнобиль», що засвідчувало про намагання молоді допомогти найшвидшій

ліквідації наслідків Чорнобильської аварії на українській землі, про забезпечення її екологічного здоров'я, про розв'язання існуючих проблем збереження й охорони довкілля. У 1994 р. був заснований Всеукраїнський дитячий союз «Екологічна карта». У 1996 р. з нагоди десятиліття Чорнобильської аварії Міжнародна організація «Союз Чорнобиля» отримала статус спеціального консультативного органу при ООН.

У 1997 р. була заснована Всеукраїнська екологічна ліга, метою діяльності якою проголошено підвищення рівня екологічної культури і освіти населення. Міжнародний благодійницький фонд техногенної безпеки України протягом 1997–2005 рр. організував допомогу особам, постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій, на суму понад 20 млн. грн.<sup>51</sup>

Станом на 1 січня 2003 р. загальна кількість зареєстрованих громадських організацій в Україні, що спрямовували свої зусилля на захист природи, становила 51 (з них мали статус міжнародних 16, статус всеукраїнських — 35), а також 31 об'єднань захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС (з них мали статус міжнародних 22, статус всеукраїнських — 9)<sup>52</sup>.

Позитивну роль у розвитку екологічної свідомості, у екологічному вихованні молоді відіграють масові природоохоронні заходи — «Жива вода», «Ріки мого дитинства», «Джерело». «Зелена весна», День довкілля, тощо. В Харкові з метою удосконалення екологічної освіти та виховання проходив Всеукраїнський екологічний фестиваль «Еко-2000», екологічні акції та операції: «Марш парків — 98», міжнародний симпозіум «Транспорт і навколишнє середовище», тощо. На Хмельниччині у 1997 р. юннати висадили 330 тис. дерев і кущів, виготовили майже 5 тис. годівниць і шпаківень<sup>53</sup>. Щорічно організовувались природоохоронні акції — «Чисте повітря», «Фауна», «Нерест», «Первоцвіт», «Зелена весна», «Новорічна ялинка». У 2002 р. було продовжено акцію «Парк тисячоліть», розпочату Всеукраїнською екологічною Лігою<sup>54</sup>. У січні 2006 р. у Криму провадилась акція «Первоцвіт», метою якої була охорона і перешкоджання збиранню, торгівлі й вивезенню ранньоквітучих рослин, занесених у Червону книгу (зокрема, пролісок, цикламен, ін.). До проведення акції «Первоцвіт 2006» були задіяні працівники Комітету з лісового й мисливського господарства АР Крим, правоохоронні органи, громадські екологічні організації. Нових рис набувала святкова обрядовість, відродження національних, народних свят, зокрема наближення до природи — Свято Івана Купала, Свято Дніпра-Славути, Зелені свята, Медовий Спас, Яблуневий Спас, зростала їх популярність серед молоді. Через спілкування людей із природою відбувалося оновлення духовних цінностей, розширення їх розмаїття, що часто ставало протистоянням негативним ознакам і проявам технократизованого світу.

Новий імпульс для громадської активності дає участь нашої держави у міжнародному співробітництві з питань екології. Реалізовувався спільний українсько-датський проект «Допомога Україні у впровадженні Орхуської конвенції», в рамках якого у 2002 р. відбувалося формування нового інформаційно екологічного центру, створено базу даних екологічної інформації, провадилися семінари-трейнінги для екологів.

Серед недоліків розвитку екологічного руху в Україні у цілому слід зазначити: діяльність більшості природоохоронних організацій характеризується недостатньою ефективністю й результативністю. Екологічний рух відчуває нестачу висококваліфікованих експертів, фахівців. Гострою для українських «зелених» залишається проблема фінансування. На сучасному етапі потрібна і важлива активна співпраця, взаємодія з державними органами в природоохоронній галузі, зокрема, при розробці альтернативних проєктів, екологічної експертизи, цільових природоохоронних програм, у освітянській роботі серед населення.

Таким чином, в Україні упродовж 1991–2010 рр. у цілому екологічна складова життєвого простору потребувала поліпшення, посилення уваги, як з боку державних інституцій, так і з боку громадян. Реалізація головних напрямків державної природоохоронної політики мала певні результати, проте підстав для послаблення екологозахисної роботи в країні не було. Природоохоронне законодавство, а також рівень його практичного втілення щодо поліпшення стану екологічної складової функціонування життєвого простору українців потребували суттєвого вдосконалення. Коло екологічних проблем залишалося чисельним, людина прагнула до збереження чистоти та якісних характеристик природи, — це протидія і протидія негативним проявам надмірної урбанізації, індустріалізації, технократизації та глобалізації сучасного розвитку.

### ПРИМІТКИ:

---

<sup>1</sup> Вернадський В.І. Наукова думка як планетарне явище // Вибрані праці . — К., 2005. — Стор. 100.

<sup>2</sup> Вернадський В.І. Кілька слів про ноосферу // Вибрані праці. — К., 2005. — Стор. 267.

<sup>3</sup> Вернадський В.І. Наукова думка як планетарне явище // Вибрані праці . — К., 2005. — Стор. 107.

<sup>4</sup> Горлова В.М. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук. — Харків. 2005. — Стор. 7.

<sup>5</sup> Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференційної психології релігії // Релігія в житті українського народу. — Мюнхен–Рим–Париж, 1966. — Стор. 65–75.

<sup>6</sup> Кульчицький О. Світовідчуття українця // Українська душа. — К., 1992. — С. 48–65.

<sup>7</sup> Гончар О.Т. Феномен незнищеності. Слово на відкритті установчої конференції Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка 11 лютого 1989 р. // Просвіта: історія і сучасність. — К., 1998. — Стор. 175.

<sup>8</sup> Гарантувати екологічну безпеку планети // Урядовий кур'єр. — 1997. — 26 червня. — Стор. 3.

<sup>9</sup> Поточний Архів Міністерства охорони природи України. Виступ міністра Ю. Щербака на Конференції ООН «Навколишнє середовище і розвиток» (м. Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

<sup>10</sup> Там само.

<sup>11</sup> Гарантувати екологічну безпеку планети // Урядовий кур'єр. — 1997. — 26 червня. — Стор. 3.

<sup>12</sup> 64 сессия Генеральной Ассамблеи ООН (Нью-Йорк, 2009, сентябрь). Генсек ООН призывает серьезно обратить внимание на проблему глобального потепления // <http://NEWSru.ua/world/01/09/2009/> (дата відвідання 08.09.2009); Урядовий кур'єр. — 2009. — 25 вересня. — Стор. 1–2.

<sup>13</sup> Чорнобиль: Десять років подолання. Десять років подолання (За матеріалами Мінчорнобиля України. За загальною редакцією міністра В. Холоші). — К., Чорнобильінформ, 1996. — Стор. 4–6.

<sup>14</sup> Літературна Україна. — 1993. — 23 вересня.

<sup>15</sup> Чорнобиль: Десять років подолання (За матеріалами Мінчорнобиля України. За загальною редакцією міністра В. Холоші). — К., Чорнобильінформ, 1996. — Стор. 4–6.

<sup>16</sup> Чорнобильська арифметика // Газета «Вечірній Київ». — 1999. — 14 квітня.

<sup>17</sup> Новости // Украинская газета «Труд». — 2009. — 7–11 сентября. — С. 1.

<sup>18</sup> Поточний Архів Міністерства охорони природи України. Річні звіти за 1992–1995 роки.

<sup>19</sup> Історія українського селянства. — К., Видавництво «Наукова думка», 2006. — Т. 2. — Стор. 578–579.

<sup>20</sup> 11 вересня 2009 р. Нарада з центральними і регіональними органами Держкомзему та Кадастру щодо видачі громадянам державних актів на землю // [zemresursy.blogspot.com/2009/09/12](http://zemresursy.blogspot.com/2009/09/12)).

<sup>21</sup> Газета «Вечерком». — 2008. — 19 декабря. — С. 2.

<sup>22</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища України у 2002 році». — Стор. 4.

<sup>23</sup> Там само.

<sup>24</sup> Дотримання вимог природоохоронного законодавства в Україні. Верховна Рада України. — К., Парламентське видавництво. — 2003. — Стор. 286.

<sup>25</sup> Історія українського селянства. — К., Наукова думка, 2006. — Т. 2. — Стор. 578.

<sup>26</sup> Новости // Украинская газета «Труд». — 2006. — 23 марта.

<sup>27</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 році». — Стор. 75.

Поточний Архів Міністерства охорони природи України. Звіти Міністерства про роботу у 1991, 1992, 1993 роках.

<sup>28</sup> Панченко П.П., Славов В.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. — К., 1996. — Стор. 397.

<sup>29</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 році». — Стор. 75; Поточний Архів Міністерства охорони природи України. Звіти Міністерства про роботу у 1991, 1992, 1993 роках.

<sup>30</sup> Поточний Архів Міністерства охорони природи України. Звернення колегії Міністерства до Верховної Ради, Кабінету Міністрів України про невідкладні заходи по оздоровленню екологічного становища в басейні Дніпра. (1992 р.)

- <sup>31</sup> Оздоровимо Дніпро за 13 років // Урядовий кур'єр. — 1997. — 3–16 січня.
- <sup>32</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 50.
- <sup>33</sup> Там само. — Стор. 75.
- <sup>34</sup> Поточний Архів Міністерства охорони природи України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 18–19–20; Водопроводы Украины в критическом состоянии // Украинская газета «Труд». — 2000. — 31 августа.
- <sup>35</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2002 р.». — Стор. 3.
- <sup>36</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Інформаційна довідка про хід виконання Національної програми екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води у 2004 році. — Стор. 2, 9.
- <sup>37</sup> Всесвітній день охорони водних ресурсів // Голос України. — 2005. — 22 березня.
- <sup>38</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 10.
- <sup>39</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 10, 11, 13.
- <sup>40</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2002 році. — Стор 2; Україна у цифрах (Держкомстат України). — К., 2003. — Стор. 241.
- <sup>41</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 115.
- <sup>42</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 116.
- <sup>43</sup> Спроби захистити бідних і клімат // Голос України. — 2002. — 3 вересня.
- <sup>44</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 56, 57.
- <sup>45</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 56, 57.
- <sup>46</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 58.
- <sup>47</sup> Донетчина — лидер по загрязнению окружающей среды // Газета «Сегодня». — 2000. — 22 декабря; Захарова Т. Запорожье откорректирует экологическую программу // Украинская газета «Труд». — 2006. — 31 марта. — С. 3.
- <sup>48</sup> Урядовий кур'єр. — 2001. — (огляд за березень–квітень); Закарпатскую область лихорадит от паводка // Украинская газета «Труд». — 2001. — 9 марта. — С. 2;

ПА Закарпатської обласної державної адміністрації. Канцелярія. Листування з Кабінетом Міністрів України, Верховною Радою України та Адміністрацією Президента України. 2001 рік.

<sup>49</sup> Уряд ухвалив рішення про розподіл і виплату допомоги постраждалим від стихії // <http://byut.dp.ua/news/2008-08-02-358>.

<sup>50</sup> Поточний Архів Міністерства природи України. Річні звіти Міністерства. 1991–1999 роки.

<sup>51</sup> Ковпак Л.В. Природоохоронна політика // Державотворчий процес в Україні (1991–2006). — К., Наукова думка, 2007. — Стор. 459.

<sup>52</sup> Україна у цифрах у 2003 році (Державний комітет статистики України). — К., 2004. — С. 19.

<sup>53</sup> Поточний Архів Міністерства охорони навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 р.». — Стор. 135–137.

<sup>54</sup> Поточний архів Міністерства навколишнього природного середовища України. Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2002 р.». — Стор. 161.



*Шульга Т.С.*

(Інститут історії України НАН України)

## **ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

Незважаючи на глобалізаційні та транснаціоналізаційні процеси<sup>1</sup>, котрі вплинули на розвиток України хоч і з помітним запізненням (викликаним ізоляціоністською політикою радянського режиму), але потужно і, скоріш за все, уже безповоротно, навіть і зараз Українська держава залишається передусім територіально-політичним організмом, і до того ж досить складно влаштованим. При формальній унітарності (і реальній централізації економічного та політичного життя), Україна має у своєму складі регіони, котрі відрізняються один від одного як за юридичним статусом, так і (що, мабуть важливіше) за економічними, мовно-культурними, політичними показниками. Ці відмінності, з одного боку, є однією з причин відносної демократичної розвиненості сучасного українського соціуму (принаймні, на пострадянському тлі), але вони ж створюють передумови до територіальних суперечок як всередині України, так і особливо між нашою державою і її сусідами.

У цій статті ми спробуємо розглянути чотири проблеми: легітимності (суспільної та юридичної) сучасних кордонів України, регіональних відмінностей в межах нашої держави, а також особливої ролі двох регіонів — столичного міста Києва та автономного Криму.

### ***Територія держави: візії та ревізії***

Сучасні кордони України здаються самоочевидними, такою ж невід'ємною частиною світу, як межі материків. Тим не менше, як показує, наприклад, Роман Шпорлюк, аж до кінця XVIII століття ні в чийй уяві не існувало такого образу «ідеальної Вітчизни», який хоча би приблизно збігався з нинішніми кордонами української держави<sup>2</sup>. Навіть у 1930-х роках більшість тогочасної еліти<sup>3</sup> (не кажучи про основну масу населення, котра мала нагальніші проблеми) не вважала Крим чи Буджак (Південну Бессарабію) частиною українських земель чи потенційними областями УРСР.

Саме проблема легітимності кордонів України протягом 1990–2000-х років (в уявленнях як суспільства в цілому, так і особливо еліт) і є темою даного розділу.

Україна здобула незалежність 1991 року в кордонах УРСР, використовуючи право республіки на вихід із складу СРСР, але покликаючись при тому на

засвідчене в статуті ООН право націй на самовизначення. При цьому виникає питання: яка нація малася на увазі? Якщо етнічна українська нація, то логічно було би очікувати на входження до складу нової держави саме територій, населених переважно українцями. Сталося, однак, інакше: кордони самостійної України повністю відповідали адміністративним межах союзної республіки, включаючи тим самим значні території (близько 5% загальної площі)<sup>4</sup> з неукраїнською більшістю. Таким чином, ми можемо говорити про самовизначення української політичної нації, підтверджене голосуванням на референдумі 1 грудня 1991 року. Керівництво новоутвореної держави протягом усіх років незалежності (і незалежно від персональних змін у його складі) стояло на позиціях відстоювання територіальної цілісності України саме у межах 1991 року і при безумовній повазі до територіальної цілісності усіх держав-сусідів. Це означало, що уряд у Києві не визнає жодного права на політичне самовизначення для будь-яких етнічних груп на українській території, але і не підтримує жодних сепаратистських рухів на чужих територіях (характерно, що навіть теоретично «проросійська» адміністрація Януковича так і не визнала незалежності Абхазії та Південної Осетії).

Обидва принципи української політики мали підтримку більшості як населення в цілому<sup>5</sup>, так і політичного класу<sup>6</sup>, але були також і об'єктами критики з різних боків політичного спектру як в Україні, так і за її межами.

Деякі політичні сили (переважно маргінальні) як в самій Україні, так і в Російській Федерації ставили під сумнів належність до складу української держави територій з переважно російським та/або російськомовним населенням. Такими є дев'ять областей півдня та сходу країни, а також Автономна Республіка Крим (далі — АРК) і місто Севастополь. Проблеми, пов'язані з двома останніми регіонами, детальніше буде розглянуто далі, щодо ж решти територій південної та східної України слід зазначити, що належність до України завжди мала підтримку більшості населення в цих областях. Поряд з цим, час від часу виникали, часто дістаючи значну підтримку як населення, так і місцевих політичних еліт, проекти здобуття деякими з цих регіонів (чи півднем і сходом України як єдиним цілим) автономій в межах української держави. Такі автономістські рухи стимулювалися невдачами політичного представництва цих регіонів у досягненні влади на загальнодержавному рівні, а також реальними чи гіпотетичними загрозами для російської культури та мови, які були та є домінуючими в цих областях, але сприймаються значною частиною української політичної еліти як наслідок асиміляційних процесів. Очевидно, що творення незалежної України як держави передусім української (та україномовної) етнічної нації може спричинити посилення таких автономістських рухів, та (поки що гіпотетично) перетворення їх на сепаратистські.

Крім того, український уряд протягом 1990-х років мав справу з досить потужним сепаратистським рухом в АРК, для представників якого сам факт перебування Криму у складі України був порушенням права населення півострова (переважно російського) жити у власній державі. З точки зору цих політиків, акт передачі Криму до складу УРСР, котрий, власне, і завершив процес формування сучасної території України, був незаконним і несправедливим.

Такі погляди на офіційному рівні підтримував парламент Російської Федерації, і досі їх дотримується більшість населення цієї країни. Основні аргументи прихильників даної точки зору виглядають так:

1. Державні органи СРСР, РРФСР та УРСР не мали права здійснювати передачу Криму зі складу Росії до складу України;

2. Населення Криму у своїй більшості не бажало, щоб півострів став частиною Української держави.

Очевидно, що у разі доведеності першого аргументу сучасний український кордон є нелегітимним у значній своїй частині, в той час як другий аргумент ставить під сумнів не стільки юридичну, скільки політичну обґрунтованість української юрисдикції над Кримом.

Однак українська сторона наполягала на повній юридичній чистоті акту передачі Криму, звертаючи увагу на те, що це рішення було проведено через Президії Верховних Рад як Союзу РСР, так і обох зацікавлених союзних республік — формально всевладні, реально ж безвладні органи в радянській системі державного управління. Таким чином, загально питання стоїть так: чи може сучасна демократична держава вважати законними рішення, ухвалені явно без урахування думки народу попереднім режимом? Тут слід сказати, що на це питання було дано принципово різні відповіді в трьох балтійських республіках та в решті держав-спадкоємиць СРСР. Якщо в Естонії, Латвії та Литві було відновлено дію конституцій та законів, чинних на момент анексії цих держав Радянським Союзом, то в інших 12 республіках зберегла свою чинність вся радянська правова система, яку тільки поступово модифікували у відповідності до потреб нового устрою. Очевидно, що визнання легітимними конституції та законів РРФСР важко поєднати із запереченням правомірності дій російського радянського парламенту щодо передачі Криму до складу УРСР.

Більше того — світова і європейська практика демонструють прагнення нових демократичних урядів дотримуватися угод про кордони, підписаних навіть найбільш непопулярними з авторитарних режимів

Так, уряд демократичної Польщі після 1989 року ніколи не ставив під сумнів як західні (що не дивно через їх вигідність для польської сторони), так і східні кордони країни (явно не вигідні), проведені 1945 року прорадянським урядом Берута, який сучасна польська держава вважає нелегітимним. Схожим чином і сучасний угорський уряд визнає кордони з усіма сусідами, які майже по всій довжині є наслідком тріанонського розчленування королівства 1920 року (за часів диктатури Горті), підтвердженого Паризьким миром 1947 року (коли країна фактично перебувала під радянською окупацією, а урядом замість прем'єр-міністра керував перший секретар комуністичної партії Ракоші — один з найнепопулярніших лідерів всього соціалістичного табору).

Якщо ж зазирнути глибше в історію, то стає очевидним, що, наприклад, у Західній Європі кордони майже завжди встановлювалися до демократизації політичного життя — а отже, завідомо недемократичними (але легітимними!) урядами. Так, італійсько-французький кордон було проведено імператором Наполеоном Третім — фактичним військовим диктатором Франції і прем'єр-міністром Сардинського королівства Кавуром, який правив від імені короля і не

потребував довіри навіть цензового парламенту. Німецько-австрійський та німецько-швейцарський кордони утворилися внаслідок Бісмаркового об'єднання Німеччини залізом і кров'ю. Британсько-французький кордон у Ла-Манші є результатом поразки англійців у Столітній війні — зіткненні двох рівною мірою незалежних від народного волевиявлення угруповань аристократії. Перелік можна продовжувати.

Заради справедливості слід відзначити, що виконавча влада Російської Федерації ніколи на офіційному рівні не заперечувала належності Криму до складу України, а отже, і не ставила під сумнів акту його передачі у 1954 році, визнавши за Великим договором 1997 року Україну в кордонах на момент здобуття незалежності. Однак недавнє визнання Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії та фактичне встановлення нею протекторату над цими грузинськими автономіями вказує на те, що відхилення російської зовнішньої політики від позиції визнання територіальної цілісності інших держав можливі. Це робить особливо важливим здобуття підтримки більшості кримчан та севастопольців для українського статусу цих регіонів.

На думку більшості українських політиків та експертів, гіпотеза про включення півострова до складу УРСР всупереч волі місцевого населення не витримує перевірки фактами. Під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року всі виборці Криму мали можливість висловити своє ставлення до перспективи незалежності України, і 67,5% з них скористалися з цієї можливості. Сам факт участі у голосуванні означає визнання себе українськими громадянами. Важко собі уявити, щоб дві третини повнолітніх мешканців Криму вважали себе громадянами іншої держави, котрі тимчасово проживають на території Росії, таким чином, з точки зору самих кримчан 1991 року півострів входив до складу України.

Інше питання, чи підтримував кримський електорат саме незалежність України: лише 54% від тих, хто взяв участь у голосуванні, тобто 37% від усіх повнолітніх громадян, котрі проживали на півострові станом на 1 грудня 1991 року, висловилися на користь самостійності. Формально можна вважати, що 63% кримчан виступили проти незалежності або ж зайняли нейтральну позицію. Тим не менше, чинний на той час закон про референдум не вимагав для ухвалення рішення підтримки більшості громадян — цілком достатньо було більшості тих, хто взяв участь у голосуванні, за умови, що на дільниці прийшла проста більшість громадян, тобто половина плюс один виборець<sup>7</sup>. Фактично це значить, що долю держави могла б вирішити одна чверть її громадянства (половина від половини електорату). Чи можна вважати таку систему найвищим досягненням демократії? Навряд чи, але ж альтернативи виглядали (і виглядають) іще сумнівніше: якби для ухвалення рішень референдумом була би необхідна згода половини (а чи й двох третин) усього складу виборців, то політично пасивна частина електорату, навіть перебуваючи у меншості, могла би, не стаючи ні на чий бік, ефективно блокувати будь-які рішення активної його частини, хоч би та остання була і більшістю, але розколотою на дві (чи більше) груп, кожна з котрих є меншістю від загальної кількості повноправних громадян держави. Звичайно ж, є місце для сумніву навіть і в самій корисності

референдуму як такого (в межах ліберальної парадигми), належності цієї політичної інституції до справді демократичних: чи ж не всенародні голосування зміцнювали владу диктаторських бонапартистських режимів у Франції XIX століття, освячували встановлення та територіальне поширення нацистського режиму в Німеччині XX століття, а також використовувалися другим президентом України Л.Д. Кучмою у (невдалій) спробі збільшити свої і без того загрозливо широкі повноваження?

В конкретній же українській ситуації 1991 року референдум, причому проведений саме за «слабким» стосовно вимог мінімальної участі виборців законом, відіграв важливу стабілізаційну, об'єднувальну та державотворчу роль, дозволивши уряду у Києві легітимувати свою владу посиленням на волевиявлення народу в усіх 27 регіонах країни. Припустімо, однак, що закон вимагав би згоди половини усіх виборців держави для ухвалення рішення. Що тоді? Навіть і у цьому разі в масштабі всієї України незалежність здобула би підтримку 76% виборців, але саме у Криму (та в Севастополі) референдум зазнав би поразки (ті самі 37% та 36% відсотків електорату, що проголосували за незалежність у цих регіонах — цього явно не вистачило б до 50% плюс одного голосу, навіть за умови ефективнішої пропагандистської кампанії з боку ситуативної коаліції націонал-комуністів та націонал-демократів — суперників на перших президентських виборах, але союзників у питанні референдуму). Тим не менше, і в такій складній ситуації український статус Криму все ж залишався би легітимним з точки зору демократичної теорії: навіть у федеративних державах меншість суб'єктів федерації зобов'язана підкорятися конституції, на яку погодилась більшість її суб'єктів, а в унітарній державі з окремими автономними регіонами, якою Україна була у грудні 1991 року і є досі, це правило діє і поготів. Якщо вже в США 1787 року конституція набула чинності для всіх 13 штатів (а не тільки для тих дев'яти, чії легіслатури її ратифікували), а спроби наступної нуліфікації/сецесії незмінно закінчувалися поразкою (хоча б і після чотирирічної кривавої війни), то Україна 1991 року, регіони якої, не виключаючи і Криму, були схожі на провінції тоталітарної імперії значно більше, ніж на майже незалежні держави-засновниці великої заокеанської республіки, тим більше мала усі підстави очікувати від усіх своїх частин підкорення волі загальнонаціональної більшості. Зрештою, візьмімо ближчий до нас і територіально, і хронологічно, і щодо політичної культури приклад Росії 1993 року: у сімнадцяти суб'єктах федерації більшість не тільки усього електорату, а й учасників голосування не підтримала нову конституцію<sup>8</sup>, що, однак, жодним чином не звільнило мешканців та органи влади цих регіонів від обов'язку дотримуватись нового основного закону держави.

Слід сказати, тим не менше, що при всій юридичній обґрунтованості і демократичній легітимності українського статусу АРК та Севастополя незалежно від результатів референдуму 1991 року щодо незалежності України у цих регіонах, політичні спекуляції щодо незаконності належності півострова Україні, безумовно, тільки посилювались би, якби місцеві (і російські) політики могли би посилатися на провал, в межах Криму, референдуму щодо української незалежності. У конкретній же нестабільній політичній ситуації 1990-х років

політичні гасла могли відіграти навіть і важливішу роль, ніж юридична аргументація.

Деякі українські (переважно кримські та севастопольські) та російські автори вважають, що передача Криму до складу УРСР 1954 року не означала передачі разом з ним міста Севастополя (при цьому вони часто не відмовляються і від обстоювання російського статусу власне АРК). Таким чином, під сумнів ставиться український кордон уже не на всьому кримському відтинку, а лише на його севастопольській ділянці. Більшість українського політичного класу, котра наполягає на українському статусі Севастополя, посиляється на закріплення цього міста у складі УРСР конституцією 1978 року. Тим не менше, Севастополь не згадується в акті передачі Криму 1954 року (а окремого акту передачі Севастополя ніколи не було), що послаблює позицію української сторони. Однак участь 63,74% севастопольців у вже згаданому Всеукраїнському референдумі 1991 року так само є вагомим аргументом на користь належності цього міста до України.

Татарська меншість Криму, не відмовляючись від ідеалу національної держави (а отже, сецесії), закріпленого у програмі Меджлісу, усвідомлювала практичну неможливість досягнення цього ідеалу в сучасних умовах і була готова миритися з українським статусом Криму як «меншим злом». У будь-якому разі, на демократичну і міжнародну легітимність українського статусу півострова позиція татар (як бездержавної меншості) не впливала.

Як вже було сказано вище, виконавча влада Російської Федерації ніколи офіційно не висувала претензій ні на Крим, ні на Севастополь. Це, однак, не означає, що погляди урядів у Москві та Києві щодо спільного кордону повністю ідентичні. 2003 року російський уряд підтримав спробу губернатора Краснодарського краю відновити сухопутне сполучення між територією краю та островом Коса Тузла, тим самим пересунувши на користь Росії український кордон на цій невеличкій (але важливій з економічного та стратегічного погляду) ділянці. Хоча ця спроба скінчилася невдало для російської сторони, погляди України та Росії з проблеми розмежування Керченської протоки залишаються різними.

Це й не дивно: економічно Керченська протока є морськими воротами Донбасу (українського та російського) і значної частини російського Північного Кавказу, у військовому ж аспекті це коридор до Азовського моря. Об'єктивно кажучи, цей другий аспект, при всій своїй «корисності» для збудження урапатріотичних емоцій, є практично малозначущим: Азовське море не може стати театром бойових дій для справді значного флоту через свою мілководність, яка не дозволяє зайти до нього жодному кораблю, більшому за ракетний крейсер. Більше того, якби Росія (чи Україна) зіткнулися із супротивником, здатним і готовим до військових операцій на Азовському морі, то ця конкретна загроза явно не була би основною, оскільки йшлося би про війну з котреюсь із великих держав Заходу, а значить, найімовірніше, з усім Північноатлантичним альянсом.

Економічна ж вигода від контролю за Керченською протокою є абсолютно очевидною: країна-господар цього транспортного коридору може блокувати експортно-імпортні операції у портах іншого власника азовського узбережжя, а

також збирати плату за використання фарватеру (що українська сторона, власне, і робить весь період незалежності). Мілководність Азовського моря, звичайно ж, обмежує його використання і для торговельного судноплавства, але цивільні судна, на відміну від військових, можуть будуватися з ліпшим урахуванням потреб конкретного басейну, в якому планується їхня експлуатація, а також не мають нижнього ліміту своїх розмірів, який для військових кораблів встановлюють системи озброєнь. Так, наприклад, сучасний ударний авіаносець не може мати меншої осадки, ніж 11 метрів — інакше не вдасться розмістити на ньому конкурентоздатну авіагрупу. При середніх глибинах Азовського моря близьких до 9 метрів, це означає неможливість для авіаносців, основного класу кораблів у сучасних першорангових флотах, входження у цю акваторію. З тієї ж причини на цьому морі не існує підводної небезпеки. Торговельні ж судна можуть мати майже яку завгодно малу осадку, і тому Маріуполь, Таганрог та Ростов можуть і далі зберігати статус важливих портів для України та Російської Федерації відповідно. Основною загрозою для цього статусу є розбудова глибоководних портів (Південний (а в перспективі, можливо, і Севастополь) в Україні, Новоросійськ у Росії). Але ця розбудова стикається зі значними проблемами, з яких основною є слабкість наземного транспорту, як залізничного, так і автомобільного, а також (меншою мірою) віддаленість нових портів від основних виробничих районів, котрі ці порти мали би обслуговувати. Так, для Донбасу мілководний Маріуполь є ближчим, а тому зручнішим, ніж глибоководний порт Південний. Через це значення азовських портів (і, як наслідок, Керченської протоки) зберігатиметься в осяжній перспективі, а тим самим залишатимуться і підстави для суперечок з приводу кордону у цій протоці.

Схожою на стан українсько-російських взаємин щодо кордону була (до 3 лютого 2009 року) і ситуація на українсько-румунському кордоні: з одного боку, існують широкі територіальні претензії маргінальних груп в румунській політичній еліті, для яких вся Бесарабія (з українською Ізмаїльщиною включно) та Буковина є незаконно окупованими територіями їхньої держави<sup>9</sup>; з другого ж боку, офіційний Бухарест, визнаючи<sup>10</sup> сухопутний кордон з Україною на всій його протяжності, мав відмінну позицію щодо делімітації морської ділянки кордону. Зокрема, Румунія, не ставлячи під сумнів український статус острова Зміїний, не вважала його островом, тим самим вимагаючи більш вигідної для себе лінії розмежування шельфу. У лютому 2009 року українсько-румунську суперечку вирішив Міжнародний суд ООН у Гаазі — на користь румунської сторони. На цьому офіційні територіальні (чи, скоріше, акваторіальні) претензії Румунії до України вичерпалися.

З рештою сусідів Україна не має на офіційному рівні жодних територіальних конфліктів. Спогади, наприклад, польських вихідців із Західної України (та їхніх численних нащадків) про колишню належність Галичини та Волині до польської держави ніколи не спричиняли територіальних претензій до України з боку будь-яких державних органів сучасної Польщі.

Указаний вище принцип політики усіх українських урядів — повага до своєї та чужої територіальної цілісності, хоча й мав широку підтримку електорату та політичної еліти, зазнавав критики з боку ультраправих, а інколи й право-

центристських політичних сил. Зокрема, українські націоналістичні організації вимагали приєднання до України Придністров'я та визнання Києвом незалежності Чечні — сепаратистського анклаву на території Російської Федерації. У той же час фактична відсутність цілісних масивів українського населення на суміжних територіях держав-сусідів України (за характерним винятком Придністров'я) перешкоджала висуванню скільки-небудь реалістичних претензій до цих держав навіть із боку праворадикальних українських політичних сил.

Підсумовуючи викладене, слід сказати, що кордони материкової України (без Кримського півострова та морського шельфу) завжди визнавалися всіма впливовими суб'єктами політичної діяльності як в межах української держави, так і за цими межами. У той же час статус Криму та Севастополя ставився під сумнів значною частиною політичного класу та більшістю населення в Росії (і в самих цих регіонах), а морський кордон України не повністю визнавався двома її сусідами (і досі не цілком визнається одним з них) навіть і на офіційному рівні.

### ***Регіони України: єдність у різноманітності***

Наявність та значимість відмінностей в історичному досвіді та сучасному становищі різних регіонів України не потребують доведення. Достатньо переглянути результати останнього перепису, недавніх виборчих кампаній чи будь-якого коректного соціологічного опитування останніх років, щоб упевнитися в існуванні яскравих особливостей як в етнічному, мовному, релігійному складі населення окремих частин держави, так і в політичній поведінці електорату та еліт. Теза про гетерогенність модерної України є спільним місцем не тільки фактично будь-якої праці з новітньої історії нашої країни<sup>11</sup>, а й висловлювань вітчизняних та закордонних політиків<sup>12</sup>. Однак, на нашу думку, при цьому не завжди достатньою мірою висвітлюються причини появи цих відмінностей, а також проблема сучасної провідної тенденції регіонального розвитку — до конвергенції чи дальшої дивергенції. Власне, цим питанням і буде присвячено наступний розділ.

Передусім слід сказати, що міжрегіональні відмінності не є скільки-небудь новим явищем в історії України. Протягом тисячолітнього суспільного розвитку не тільки вся територія сучасної України, а й навіть вся територія розселення предків найбільшого з етносів, що її населяють, тобто українців, майже ніколи не була об'єднана в межах однієї держави (фактично, Україна в сучасних кордонах уперше опинилась під однією владою лише 1945 року; тоді ж під контроль одного режиму уперше потрапила майже вся українська етнічна територія). Само по собі це ще не означало б неминучого виникнення серйозних розходжень в історичному розвитку, оскільки державний вплив на життя неприв'їленої більшості населення, у тому числі масову свідомість був досить слабким протягом більшої частини останнього тисячоліття<sup>13</sup>. У світовій історії неодноразово державна роз'єднаність поєднувалася з єдиним культурним і (після початку модернізації) націотворчим процесом — типовими прикладами є формування німецької та італійської націй (причому перша з них виникла ще й



незважаючи на існування релігійного бар'єру — на додаток до політичного). Тим не менше, в конкретному українському випадку за державними кордонами часто стояли межі різних, радикально відмінних за своїм устроєм суспільств. Таким чином, навіть якщо прямий вплив слабкого бюрократичного апарату держав, що контролювали Україну, на розвиток різних її частин і був, протягом переважної частини її історії, відносно незначним, то цей же вплив у поєднанні з конкурентними релігійними організаціями та суспільними структурами, а також могутніми іншоетнічними елітами (часто специфічними для територій, контрольованих певною державою) виявлявся достатнім для виникнення та посилення міжрегіональних відмінностей. Інтенсивність цього процесу поступово наростала, оскільки модернізація підвищувала як можливості державної машини, так і бажання владних еліт використовувати її в своїх політичних проектах (як модерних націоналізаційних, так і відносно архаїчних династійних, територіальних, конфесійних, а також чи не наймодерніших класових — формально наднаціональних). Та ж сама модернізація поступово перетворювала самі держави — володарки тих чи тих частин України з позанаціональних станових чи патримоніальних утворень на знаряддя втілення національних сподівань провідних етнічних груп цих держав.

Очевидно, слід вказати приклади описаного вище процесу регіоналізації, зумовленого державними/суспільними/конфесійними кордонами.

З наявних у сучасній Україні ліній розподілу регіонів чи не найстаршою (і при тому однією з найактуальніших в модерній політичній історії) є традиційна межа між хліборобською лісовою та лісостеповою смугою та (історично скотарським) степом, котра виникла не пізніше початку I тисячоліття до н.е.<sup>14</sup> Ці два макрорегіони до кінця XVIII століття майже ніколи не входили до складу однієї держави («майже» стосується короткотривалого контролю Київської держави (X століття) та Великого князівства Литовського (на межі XIV та XV століть) над степовими територіями між Дністром та Дніпром).

Це й не дивно: абсолютно різні системи господарювання призводили до збереження стійких відмінностей як в етнічному складі, так і в політичній організації населення цих двох частин сучасної України. Переважно тюркомовні кочові скотарі степу, об'єднані в племенні союзи та створені на підставі цих союзів конфедерації, жили хоч і поруч, але окремо від своїх сусідів — орних хліборобів лісу і лісостепу, переважно слов'яномовних, організованих у держави, котрі не визнавали родоплеменних зв'язків (принаймні, після XI століття). З XIV століття, після ісламізації степових тюрків, постає ще й релігійна межа між двома спільнотами.

Нестійку рівновагу у взаєминах між цими групами порушує швидка модернізація хліборобської держави — Російської імперії, котра наприкінці XVIII століття виявляється здатною взяти під свій контроль всю степову зону. Після цього починається масова хліборобська колонізація степу, під час якої виникає сучасна Південна та Східна Україна (а кочовики, і без того демографічно слабші за хліборобські спільноти, масово емігрують). Однак цей процес не призводить до повної гомогенізації двох макрорегіонів: поруч з українцями, участь у заселенні степів беруть росіяни, німці, греки, болгари, інші етнічні групи, як на

запрошення російського уряду, так і самостійно. Відбувається зближення різних переселенських груп, а дистанція між ними та переважно українським населенням давно колонізованих лісових і лісостепових територій зростає, як за рахунок міжетнічних впливів, так і через відмінності державної політики на півдні та сході України від решти території, що перебувала під російською владою, і особливості складу політично-економічних еліт. Наприклад, вплив католицької Церкви та польської культури, такий потужний у трьох губерніях Південно-Західного краю (ліс і лісостеп Правобережної України), був нижчим на порядок у сусідній Новоросії (яка включала правобережні степи). Сама ситуація, в якій відбувалося формування нових громад на новозаселених землях (залежність у перші роки від державної допомоги; постійний контакт з неслов'янськими мешканцями краю, що змушував забути про дрібніші відмінності між різними хліборобськими групами), робила їх населення більш сприйнятливим до політики російської держави.

Але ще більшу роль у посиленні міжрегіональних відмінностей на кордоні нестепової України зі степом відіграв відносно недавній процес індустріалізації. Виникнення великої важкої промисловості на базі донецького вугілля та криворізької залізної руди (1870–1880 — і роки) зумовило майже миттєву появу попиту на десятки, а потім і сотні тисяч некваліфікованих промислових робітників. Українське селянство (типово для світового селянства взагалі) без особливого бажання сприйняло перспективу зайнятості у новопосталих галузях економіки, котра фактично вимагала відмови від ведення традиційного господарства і передбачала значний ризик смерті чи каліцтва. Таке ставлення до індустріальної праці зберігалось навіть незважаючи на зростання відносного аграрного перенаселення: непризвичаєні до цілорічної найманої праці на великих підприємствах українці виїздили на вільні землі Туркестану та Далекого Сходу більше, ніж на відносно близькі шахти й заводи Донбасу і Придніпров'я. Це не означає, що наймана праця як така була неприйнятною для дрібних сільськогосподарських виробників України: значна їхня частина сезонно наймалася на цукрові фабрики чи у великі поміщицькі господарства. Тим не менше, повний відрив від власного двору, навіть для одного з членів родини, залишався надзвичайно непривабливою перспективою. Однак великі підприємства Східної України потребували робочої сили — і вони її отримали в особі сотень тисяч переселенців з Центральної Росії та Білорусі. На цих землях перенаселення стало проблемою значно раніше, ніж в Україні, що призвело до масового відхідництва, яке, своєю чергою, підготувало ґрунт для остаточного відходу від сільськогосподарської зайнятості. Змішавшись з тією відносно невеликою кількістю робітників українського походження, котру все-таки вдалося залучити на нові підприємства, ці переселенці склали більшість переважно російськомовного населення промислових міст і містечок. Вони відрізнялися від переважно селянського і етнічно українського населення Центральної та Північної України як за мовними, так і за професійними ознаками. У той же час селянське населення Півдня і Сходу України (яке із самого початку формувалося на поліетнічній основі, хоча і з перевагою українців) поступово втягувалося в життя промислових районів і саме частково русифікувалося.

Таким чином, межа між історично хліборобською лісо-лісостеповою смугою та (колись скотарським, а з кінця XIX століття все більше індустріальним) степом, яка була частково згладжена колонізаційними процесами кінця XVIII — перших трьох чвертей XIX століть, знову стала більш рельєфною. Гомогенізація двох макрорегіонів тепер вимагала не тільки вирівнювання їхнього економічного розвитку (тобто індустріалізації за межами Південно-Східної України), а й асиміляції котроїсь із етнолінгвістичних груп. Ані русифікаційна політика передреволюційних російських урядів, ані українізаційний курс більшовицького режиму у 1920-х — на початку 1930-х років, ні навіть довготривала обережна русифікація у виконанні комуністичної держави після Другої світової війни, не призвели до досягнення чи хоча б наближення до цієї другої необхідної умови ліквідації сильних міжрегіональних відмінностей.

Як наслідок описаного історичного розвитку, незалежна Україна отримала два описані вище макрорегіони із яскраво вираженими відмінностями їхньої етномовної ситуації — фактично, не меншими, ніж різниця між Чехією та Словаччиною (і значно більшими, ніж між Сербією та Хорватією). Привид дезінтеграції держави постав на повен зріст: економічна криза 1990-х років не додавала міжрегіональної солідарності, а впливи з боку іредентистських політичних сил у сусідній Росії безперешкодно доходили до України. Українізація знову стала офіційною політикою держави, але розумна обережність центрального уряду у поєднанні з небажанням як більшості місцевого населення, так і еліт на Півдні та Сході України асимілюватися спричинилася до уповільнення темпів втілення цієї політики в життя. Етномовні відмінності, утім, все одно стали надійним знаряддям політичної мобілізації населення в інтересах еліт, що яскраво відбивають результати більшості виборів.

Як бачимо, розподіл України на два макрорегіони зумовлений не тільки етнічним складом населення — зрештою, більшість предків сучасного населення Півдня і Сходу держави прийшли якраз із традиційно хліборобської і україномовної смуги — а й ще більшою мірою особливостями економічного розвитку, які формувалися протягом останніх тисячоліть, але особливо інтенсивно — в останні півтора століття.

Можливо, більш «чистим» є випадок Закарпаття: місцеве українське населення має сформовану локальну ідентичність, яка інколи набуває сепаратистських рис («політичне русинство») та характеризується глибокою недовірою до сусіднього регіону (Галичини), навіть незважаючи на той факт, що як за походженням, так і за господарськими характеристиками, і за діалектними особливостями, і навіть за конфесійними ознаками закарпатці і галичани належать до спільного простору. Що ж спричинило таку розвиненість регіональної ідентичності? Передусім це відмінності історичного досвіду. Закарпаття від X століття і до 1918 року з незначними перервами належало до складу Угорщини. Хоча середньовічна угорська держава і була досить слабкою, угорська аристократія контролювала процеси суспільного розвитку на Закарпатті ефективно і жорстко. Підконтрольна цій аристократії Церква уникала контактів з єдиновірцями за Карпатами. Оскільки неасимільованої української шляхти на Закарпатті не було уже з кінця XIII століття, то Церква була єдиною інсти-

туцією, здатною на такі контакти. Як наслідок, культурно-національне відродження кінця XVI — XVII століть фактично оминуло цей регіон (хоча й охопило як Галичину, так і Наддніпрянщину), а своє власне відродження у XIX–XX століттях проходило відносно незалежно від галицьких та наддніпрянських центрів, що призвело як до стійких русофільських настроїв, так і до виникнення власного національного проекту.

Приєднання Закарпаття до УРСР 1945 року, а особливо наступна культурно-мовна політика радянського уряду в цьому регіоні, яка являла своєрідне поєднання українізації з русифікацією, викликали занепад русофільських настроїв (як не дивно, саме радянська влада завдала останнього удару закарпатським русофілам), але не змогли ліквідувати сильні відмінності між цим краєм та рештою Західної України. Лібералізаційні процеси 1980–1990-х років призвели до відродження сепаратистської течії, хоча підтримки більшості закарпатців вона так і не набула. Транскордонний вплив з боку Угорщини не має ірредентистського характеру, і спрямований більше на збереження культурних надбань угорської меншини, ніж на формування гіпотетичної проугорської ідентичності серед української більшості краю. Уніфікаційна шкільна та культурна політика центрального уряду не зустрічається з особливим опором на Закарпатті, і можна досить упевнено говорити про поступове стирання межі між цим регіоном та рештою Західної України.

Утім, залишається значно більша регіональна проблема — окремішність самої Західної України не тільки в рамках всієї держави (зумовлена передусім описаним вище поділом України на два макрорегіони), а й навіть в переважно україномовній смузі. Ця відособленість відносно недавнього походження: ще наприкінці XVIII століття простір від Львова до Черкас був майже гомогенним (україномовним серед мас, польськомовним серед еліт, греко-католицьким за вірою більшості). Кордон між Центральною та Західною Україною, уособлений річкою Збруч, створили передусім поділи Польщі (у даному випадку — між Росією та Австрією). Обидві держави, котрі здобули частину українських воєводств Речі Посполитої, змушені були враховувати думку могутньої польської еліти, але одночасно кожна з них виношувала плани адміністративної уніфікації захоплених територій, а також пошуку союзників серед непольського населення на випадок конфлікту з волелюбною шляхтою. При всій своїй схожості, плани ці мали помітні відмінності під час втілення. Австрійський уряд частіше ішов на компроміс з поляками, розширюючи їхні права (аж до широкомасштабної автономії, наданої у 1850–1860-х роках), і змушений був компенсувати послаблення свого впливу на ситуацію в краї прямою підтримкою українського руху (що передбачало, серед іншого, сприяння деполонізації греко-католицької Церкви). Таким чином, в Галичині відбувся як розквіт польської культури, так і піднесення культури української, з пришвидшеним націотворенням в обох випадках. Російський же уряд, відчуваючи себе значно упевненіше на Правобережній Україні, ніж Австрія в Галичині, наважився (після 1831 року) на пряму ліквідацію польської культурної інфраструктури (включно з полонізованою українською греко-католицькою Церквою) та переслідування елітних груп, при цьому не збираючись сприяти розвитку української культури,

як конкурентної для панівної польської; для імперії Романових адміністративний тиск та (особливо з 1860-х років) русифікація цілком заміняли, принаймні в очах центральної влади, складні ігри з протиставлення етнічних груп одна одній. Звичайно, вплинула на це і та обставина, що Росія вважала українське населення Правобережжя частиною власне російського народу, в той час як ніхто в австрійських коридорах влади не міг уявити собі галицьких українців частиною німецької нації. Результатом російської політики стала загальмованість націотворчих процесів серед усіх етнічних груп Центральної України. Відносна національна розвиненість Галичини, як і утворена після 1839 року конфесійна межа між православною Центральною Україною та цим греко-католицьким регіоном, сприяли перетворенню політичного кордону на Збручі у кордон культурний. Прихід до влади більшовиків, як і короткий період правління нестабільних українських урядів, що передували цьому, і навіть прилучення всієї Західної України до УРСР не змогли якісно змінити становище: фора в культурно-національному розвитку, отримана Галичиною в дев'ятнадцятому столітті, пережила всі бурхливі події століття двадцятого і збереглася досі.

З попереднього викладу у читача могло, очевидно, скластися враження, що порівняльний аналіз українських регіонів виявляє самі лише відмінності між ними, а сама Україна нагадує Югославію 1980-х років — формально єдину, але реально розколоту, з частинами держави, котрі фактично живуть в різних світах. Це не зовсім так: з одного боку, «помаранчева революція» 2004 року призвела до помітної, хоч і поверхової демократизації місцевих політичних режимів на Сході та Півдні країни, що зблизило їх із Заходом та Центром (а поточна спроба відкату до відверто авторитарних практик державного управління є відносно успішною всюди, крім хіба що Галичини, судячи за результатами місцевих виборів 2010 року). Таким чином, політична межа між двома макрорегіонами розмивається. З другого ж боку, розчарування формальних переможців подій 2004 року — виборців Заходу та Центру країни — у своєму тріумфі призвело до зростання рівня відчуження між місцевою елітою та масами, що також наблизило політичні системи двох макрорегіонів одну до одної. Рівень доходів населення також поступово вирівнюється (хоча індустріалізація Центральної та Західної України фактично не відбулася, населення цих регіонів, тим не менше, забезпечує собі життєвий рівень не набагато нижчий за формально розвинутіші регіони Сходу та Півдня — переважно за рахунок масового виїзду на заробітки на кордон). Не слід також забувати, що унітарний устрій Української держави самим фактом свого існування сприяє зближенню окремих регіонів між собою — через ротацію чиновників, перетворення столиці на арену відстоювання своїх інтересів перед центральною владою, і, нарешті, мовно-культурну політику — хоч би як повільно ця остання втілювалася у життя. Звичайно, наявність сильного і активного центру в країні з сильними міжрегіональними відмінностями не позбавлена ризику — центральна влада може сприйматися «недопредставленими» у ній регіонами як влада чужа, поставлена регіоном/регіонами-конкурентами. Наслідки такого сприйняття власної держави можуть бути катастрофічними. Але з іншого боку, якщо ці проблеми не призводять до відкритого конфлікту, сильний центр об'єктивно уніфікує країну під себе.

Провал сепаратистських проєктів під час політичного протистояння 2004 року є аргументом на користь того, що Україна йде все ж таки швидше другим шляхом. Це не означає, що політично значимі відмінності між двома великими макрорегіонами — умовно кажучи, україномовним Західним Центром і російськомовним Південним Сходом зникнуть у найближчі десятиріччя чи взагалі коли-небудь, перетворившись на відмінності того ж рангу, що і між сусідніми областями Донбасу чи Галичини. Очевидно, російськомовна спільнота існуватиме в осяжному майбутньому, тим більше, що культурний вплив Російської Федерації не послабиться. Але зближення цих макрорегіонів на підставі загальноукраїнської ідентичності (яка передбачає пріоритетне становище української мови і культури, принаймні в державному секторі) виглядає досить вірогідним. Повертаючись до сказаного вище, можемо припустити, що, якщо переважно українське населення Південного Сходу могло русифікуватися в необхідних для цього політико-економічних умовах, воно зможе так само стати реально двомовним і двокультурним — за наявності знову-таки необхідних умов. При цьому політичний поділ буде все меншою мірою збігатися з мовно-культурним, через поступовий розвиток партійної системи (від регіонально-базованих сил вождистського типу до ідеологічних організацій з всеукраїнським електоратом). Що може завадити такій конвергенції і знову перетворити природні міжрегіональні відмінності на фактор розколу країни — так це форсована українізація, але цей курс навряд чи коли-небудь здобуде підтримку центральної влади.

Що ж до менш помітних відмінностей між регіонами в межах одного макрорегіону, то вони, найімовірніше, слабшатимуть і надалі. Економічний розвиток і надалі вирівнюватиме рівні розвитку окремих областей (хоча б тому, що єдиний ринок праці забезпечує вільний перетік трудових ресурсів), а школа, телебачення, преса інтегрують країну і стирають місцеві діалектні особливості. Приклад США чи Франції є досить показовим: стандартизована культура витісняє місцевий колорит. Народна творчість може зберегтися, але вже скоріше як професійне підприємництво.

Підсумовуючи викладене, ми можемо стверджувати, що регіональні відмінності в сучасній Україні мають не стільки етнічне, скільки історичне походження, а сучасна політична та економічна ситуація призводить до поступового стирання цих відмінностей.

### ***Київ та решта України: централізована держава в гетерогенному суспільстві (1991–2000-ні роки)***

На початку цього розділу автор хотів би обумовити, що під «столицею», «Києвом» треба розуміти два суттєво різні феномени — центр загальнодержавної влади та міську громаду Києва з її самоврядуванням. Перший з феноменів від другого фактично не залежить (у політично спокійні періоди<sup>15</sup>), в той час як другий, як і решта регіонів країни, контролюється першим, хоча й отримує значні економічні вигоди від столичного статусу міста.

Сучасна Українська держава є однією з найбільш централізованих у Європі. До українського рівня зосередження влади у центрі упевнено дотягується хіба

що Білорусь. Навіть на тлі унітарних пост-комуністичних держав Східної Європи, уряд у Києві є надзвичайно потужним, тому посилення на унітарний державний устрій, закріплений Конституцією 1996 року, мало що пояснюють, адже унітаризм цілком поєднується з широкою децентралізацією, заснованою на принципі субсидіарності, як доводить приклад тієї ж таки Італії чи Польщі.

Саме формування місцевих органів влади перебуває під жорстким контролем центральних інституцій — навіть дати виборів призначаються, а склади виборчих комісій формуються з Києва<sup>16</sup>. Більше того, повноваження місцевої ради та голови самоврядування можуть бути достроково припинені у будь-який момент, якщо на те буде воля Верховної Ради України (так, зокрема, були призначені вибори Київської міської та Тернопільської обласної рад, а також Київського міського голови 2008 року).

Центральний уряд контролює фінанси усіх адміністративно-територіальних одиниць, від столичного Києва до найменшого карпатського села<sup>17</sup>. Така ситуація існує не лише тому, що бюджети всіх місцевих громад за українським законодавством прямо залежать від загальнодержавного бюджету (через механізм трансфертів), а й тому, що фактично не існує ніякої системи збору податків, крім Державної податкової адміністрації, котра організована за армійськими зразками і абсолютно не залежить від місцевих органів влади (принаймні на рівні формально-правових відносин). У свою чергу, така фінансова слабкість місцевих громад зумовлена (крім реальної бідності більшості громадян) ще й особливостями української податкової системи, у котрій відсутній, наприклад, податок на нерухомість, який складає основу місцевих бюджетів у більшості держав Європи.

Охорона правопорядку на всій території України перебуває під майже виключним контролем центральних відомств, а окремі місцеві ініціативи на кшталт муніципальної міліції не змінюють принципово ситуації — адже і ці формування (як правило, малочисельні та недофінансовані) мають підпорядковуватися загальноукраїнському Міністерству внутрішніх справ, місцеві громади ж отримують переважно обов'язок фінансувати їх зі своїх бюджетів.

Здійснення правосуддя так само довірено тільки особам і органам, призначеним чи утвореним Верховною Радою і Президентом України, вибори суддів народом відсутні, так само як і суд присяжних (теоретично передбачений Конституцією, але не відповідними кодексами та законами).

Освітня система (особливо це стосується середніх шкіл) побудована у вигляді піраміди, в якій Міністерство освіти у Києві має повну владу над місцевими закладами, формує єдину (хоча на даний час і варіативну) навчальну програму, централізовано проводить зовнішнє незалежне оцінювання і формує кількість фінансованих з державного бюджету місць для кожного вишу на кожен рік, а також затверджує керівництво усіх державних вишів.

Навіть фактична адміністративна влада у регіонах належить не стільки місцевим громадам, скільки призначеним центральним урядом головам обласних та районних адміністрацій, котрі, як правило, контролюють усю діяльність відповідної ради, виконуючи не лише свої, а й так звані «делеговані» повноваження, котрі в нормальному випадку мали би виконуватися виборними органами відповідної громади.

Найцікавіше, що така система не є тільки наслідком радянської надцентралізації, оскільки перші пострадянські роки були позначені якраз виникненням реального місцевого самоврядування та різким послабленням контролю центрального уряду за місцевими громадами. У 1994 році проходили вибори голів районних та обласних самоврядувань, а у 1990 та 1994 роках — місцевих рад, причому до 1995 року саме ці органи реально управляли регіонами, в той час як представники президента виконували скоріше наглядову роль, будучи подібними більше до префектів сучасної Франції, ніж до всевладних сучасних голів адміністрацій в Україні чи префектів Франції доби Другої імперії.

Таким чином, починаючи з 1995 року, відбувся відкат до більшої централізації влади, і цей відкат має очевидний негативний вплив на розвиток демократичних інституцій як таких: саме місцеві державні адміністрації ставали організаційними базами тиску на політичних опонентів проурядових політичних сил, а то й відвертих фальсифікацій під час референдуму зі змін до Конституції 2000 року, парламентських виборів 2002 року, президентських виборів 2004 року та місцевих виборів 2010 року.

Сильне місцеве самоврядування, контрольоване різними політичними силами, у тому числі й опозиційними, було би вагомою перешкодою на шляху авторитарних тенденцій в українському політичному житті. Особливо ж важливою децентралізація виглядає з огляду на кричущу невідповідність сучасної гіперцентралізованої системи реальній регіональній специфіці України. Різномітні, різномовні, різноконфесійні, із суттєво відмінними, а інколи і прямо протилежними політичними симпатіями виборців, українські регіони явно потребують справжнього, дієвого і незалежного самоврядування. Кожен перехід влади у Києві з рук у руки має, за сучасної системи, моментальний відголос на рівні регіонів, призводячи до масштабних ротацій еліт — причому воля місцевого електорату майже не впливає на ці ротації<sup>18</sup>. Українська державна служба є яскравим прикладом «spoils system»<sup>19</sup>, причому, на відміну від США «позолоченої доби», негативний вплив такої системи поширюється аж до рівня райцентрів і охоплює сотні тисяч людей — саме через високий рівень централізації влади, поєднаної з відносно високою чисельністю державної бюрократії. Характерно, що за сучасних умов навіть ті регіони України, котрі мають юридично закріплену автономію чи потужне самоврядування (Автономна Республіка Крим та місто Київ, відповідно), насправді легко беруться під контроль центральним урядом<sup>20</sup>. Така фактична недорозвиненість місцевого самоврядування (і надмірна розвиненість централізованої бюрократії) не згладжують міжрегіональні відмінності, а скоріше приховують їх: за умов чіткого регіонального розподілу електоральних симпатій протистояння між прихильниками різних політичних сил є тим сильнішим, чим більше певна політична сила здатна використати здобуту центральну владу для впливу як на електорально «свої», так і «чужі» регіони, а отже — чим більші повноваження центральної влади, тим вища імовірність міжрегіонального протистояння.

Але гіперцентралізація стосується не лише політичної сфери: так само зосередженим у столиці є й економічне життя країни. Абсолютна більшість банківського капіталу контролюється фінансовими установами з головними



офісами у Києві, у цьому ж місті зареєстровані більшість великих промислових та аграрних корпорацій держави, майже вся (хоча й обмежена за обсягами торгів і позбавлена реального впливу на економіку, але все ж перспективна) біржова активність так само відбувається у столиці. На Київ також припадало у січні-жовтні 2010 року 29% зовнішньої торгівлі товарами<sup>21</sup>.

Це не означає, що у Києві зосереджено промислове чи, тим більше, аграрне виробництво: центр ваги першого з них змістився із загальносоюзних ринків на внутрішньоукраїнські та навіть власне київський ринок<sup>22</sup>, для другого ж немає природних умов. Сфера послуг, хоча і є більш розвинутою, ніж будь-де ще в Україні, має дуже обмежений експортний потенціал навіть у межах України, не говорячи вже про закордон. Для товарів же Київ є не стільки виробником, скільки споживачем і транзитером. Таким чином, концентрація фінансових потоків у столиці може відбуватися і відбувається переважно за рахунок прямого вилучення ресурсів у регіонів з відносно високорозвиненим матеріальним виробництвом. Таке вилучення відбувається передусім тому, що в умовах зосередження політичної влади у центрі (і фактичної невідконтрольності цієї влади суспільству та її незв'язаності законом) економічні актори з регіонів відчують потребу бути ближче до центрального уряду як джерела позитивних чи негативних впливів на свою діяльність — а розміщення офісу у столиці є якраз найпростішим способом фізично наблизитися до резиденцій високих посадовців.

Як наслідок, економічна та політична централізація взаємно підсилюють одна одну: регіони є фінансово слабкими і залежними, оскільки грошові потоки з регіонів проходять через Київ (і часто там і залишаються), а фінансова слабкість провінції є запорукою політичної могутності центру. У свою чергу, ця могутність прямо викликає зосередження фінансових потоків у столиці, що повертає нас до першої проблеми.

Політична та економічна надвпливовість Києва має одним із своїх результатів його культурне домінування. Майже всі загальноукраїнські періодичні видання виходять у столиці, у ній же функціонують більшість великих видавництв, відносна більшість наукових установ та закладів культури. Якусь конкуренцію Києву на цьому полі складають лише Львів і (ще меншою мірою) Харків.

Як основний культурний центр держави, столиця притягує до себе талановиту молодь, тим самим закріплюючи свою перевагу над рештою регіонів — не тільки духовну, а й матеріальнішу, політичну та економічну.

Теоретичним кінцевим наслідком цього триєдиного процесу домінування може стати перетворення всієї України крім столиці та околиці на «людську пустелю», де лишаться в основному неконкурентоздатні працівники та утриманці, розбавлені відносно незначною кількістю працівників сировинних та напівсировинних галузей.

Описані вище явища є значною мірою неминучими: раз почавшись, централізація стає процесом з позитивним зворотним зв'язком, оскільки навіть в абсолютно демократичній та заснованій на верховенстві права соціальній системі, підприємства тяжітимуть до місць з найкращими умовами для ведення

бізнесу (а такими, як правило, стають столиці та/або найбільші міста), а культурний рух зосереджуватиметься навколо перших точок концентрації — якими знову ж таки всюди у світі стають, як правило, столиці.

Так, Лондон концентрує навіть більшу частку економічної активності Великої Британії, ніж Київ — України (хоча якоюсь мірою це пояснюється вищою часткою населення британської столиці в загальнодержавному), і так само є основним культурним осередком Сполученого Королівства.

Але в українському випадку концентрація економічної та культурної влади у Києві походить значною мірою не від внутрішнього потенціалу столиці як центру індустрії послуг (остання все ще відносно недорозвинута<sup>23</sup>), скільки від зовнішнього чинника — політичної надцентралізації. Можна навіть сказати, що основна послуга, котру столиця надає країні — це державне управління, і чим вищий рівень концентрації цієї послуги, тим більший обсяг «експорту» цієї послуги з Києва до решти регіонів — незалежно від ефективності (можливо навіть, що чим неефективнішою і корумпованішою є державна бюрократія, тим дорожче вона обходиться країні, і тим більшим є грошовий обсяг експорту послуги «державне управління» з Києва до провінції).

Збереження такої ситуації (а тим більше посилення політичної централізації) є не тільки неефективним з точки зору економіки держави в цілому, а й контрпродуктивним для збереження її єдності. Імовірно, що якраз децентралізація є шляхом до реальної, а не механічної консолідації поділеного українського суспільства у державну націю.

### ***Контрольована автономія: Особливий статус Криму в політичній системі України (1991–2000-ні роки)***

За Конституцією, Україна є унітарною державою. Незважаючи на це, один з регіонів країни (який є також одним з двох її регіонів, де етнічні українці складають меншість) за тією ж таки Конституцією має автономний статус. З точки зору політологічної теорії, такий устрій нерідко провокує конфлікт між центральною владою, звичною до прямого управління на решті території країни, та місцевим урядом автономного регіону. Так, Сванте Корнелл у своїй статті «Автономія як джерело конфлікту» робить висновок, що «незважаючи на [поширений] ентузіазм з приводу етнофедералізму, надання автономії меншинам може насправді підвищити, а не зменшити імовірність конфлікту»<sup>24</sup>. Більше того, у світовій історії автономізація досить часто ставала першим етапом на шляху до відокремлення певного регіону від держави. Знову-таки цитуючи Корнелла, «за певних політичних умов, автономія просуває окремішню ідентичність меншості та підвищує її мотивацію і спроможність домагатися відокремлення від центру»<sup>25</sup>. У повній відповідності до теорії, конфлікт між урядами у Києві та Сімферополі мав місце (хоча так і не перейшов у фазу збройного протистояння), але жодного стійкого, безповоротного руху в напрямку відокремлення Криму від України так і не відбулося. Більше того: існують підстави для твердження, що сучасна Автономна Республіка Крим (далі — АРК) значно тісніше прив'язана до України, ніж Кримська область 1990 року, і уже напевно

тісніше, ніж та ж таки АРК середини 1990-х років — і це незважаючи на півтора десятиріччя автономності, котрі відділяють нас від 1994–1995 років, кризового періоду кримської проблеми.

Цей розділ має на меті спробувати знайти відповідь на два питання:

- Чому центральний уряд України (всупереч природному прагненню до концентрації влади і очевидним ризикам (з точки зору центру), пов'язаним з автономізацією будь-якого регіону держави) погодився на надання Криму особливого статусу; та
- Чому функціонування автономного державного утворення на території Криму не призвело до стійкого підвищення реального рівня самостійності регіональної влади?

Відповідаючи на перше питання, слід урахувати, що на час ухвалення закону про відновлення кримської автономії (12 лютого 1991 року) незалежної України, власне, і не існувало. Уряд же СРСР, до складу якого входила УРСР, повністю підтримував утворення нових автономій у межах (все менш контрольованих) союзних республік. Чим слабшим був контроль республіканських урядів над власними провінціями, тим меншою була імовірність успішного відокремлення певної республіки від Радянського Союзу. На цьому тлі, автономістський рух у Криму 1990–1991 років був лише однією з ланок великого ланцюга, який включав і балтійські «Інтерфронти», і придністровських сепаратистів, і абхазських чи осетинських супротивників режиму Гамсахурдіа. Крім свідомої про-автономістської політики адміністрації Горбачова, важливим чинником була психологічна неможливість для українського політичного класу початку 1990-х, котрий домагався розширення повноважень київського центру влади переважно на підставі загальнодемократичних гасел, заперечувати право кримчан на власну автономію. Якби нова Україна творилася на ідеологічній базі етнічного націоналізму, боротьба проти будь-яких автономістських рухів виглядала би цілком обґрунтованою як для електорату, так і для самої владної еліти. Але сам склад населення УРСР, з його етнічною, мовною, релігійною різноманітністю, масовими міжнаціональними шлюбами, порівняно низьким рівнем ксенофобії, робив неминучим перетворення саме територіального, а не етнічного націоналізму на основну ідею програм усіх скільки-небудь впливових політиків. А коли так, то які ж були підстави у Києва заперечувати проти так само територіального автономізму у Криму?

Тією мірою, якою київські політики 1991 року були щирими у своїх клятвах на вірність демократії (а ці клятви були характерні для всіх частин політичного спектру, крім хіба що відвертих правих радикалів), вони також мусили зважати на думку населення самого регіону, про статус якого йшлося. А тут ситуація була цілком очевидно не на користь унітаристського курсу: 76% відсотків кримського електорату на референдумі 21 січня 1991 року підтримали «відновлення Кримської АРСР»<sup>26</sup>. До того ж якраз порівняно схильні до етнічного націоналізму правочентристські політики мали ще одну важливу причину не заперечувати проти автономії півострова: український дисидентський рух ще з 1960-х років підтримував вимоги кримськотатарських націоналістів, а для останніх автономія Криму (а в ідеалі і його незалежність) були інтегральною час-

тиною політичної програми. Інша річ, що як кримськотатарський національний рух, так і його українські партнери не підтримували конкретну форму кримської автономії — утворену під керівництвом комуністичних структур і фактично спрямовану на недопущення татарського впливу у Криму. Але проти автономії як такої українські націонал-демократи заперечувати не могли, тим більше що деякі з них (включно з Чорноволом), очевидно, усвідомлюючи свою відносну слабкість в загальноукраїнському масштабі, загравали з ідеєю федералізації України<sup>27</sup>. Чи ж мали моральне право організатори «Галицької асамблеї» протистояти планам очолюваних Миколою Багровим кримських комуністів-автономістів?

Таким чином, не маючи фізичної змоги силовим шляхом завадити утворенню автономної республіки у Криму (передусім через позицію союзного уряду, котрий аж до серпня 1991 року контролював усі збройні формування на території УРСР), не маючи підтримки населення для боротьби з кримськими ініціативами (для більшості якого унітарна і суверенна Україна жодним чином не була самоціллю, а радше засобом подолання кризи, передусім економічної), і не відчуваючи себе морально готовими до гіпотетичних жорстких дій, українська політична еліта була змушена приєднатися до процесу, котрий вона не могла зупинити.

Розпад Радянського Союзу у серпні–грудні 1991 року помітно, але не вирішальним чином змінив ситуацію: відсутність союзного уряду та поступовий перехід радянських збройних формувань на території України під контроль українського уряду створив практичну можливість для силового втручання у кримські справи з боку Києва. Та ж таки відсутність союзного центру і, головне, здобуття Україною незалежності зробили політично можливими заклики до скасування автономії півострова для націонал-демократів, оскільки зникла очевидна суперечність між боротьбою за права України в межах СРСР і придушенням такої ж боротьби з боку кримських еліт проти київського уряду. Утім, націонал-демократи на початку 1990-х років були в меншості, і могли вибирати хіба що між ролями «конструктивної» та «непримиренної» опозиції, у будь-якому випадку не маючи змоги визначати політику щодо Криму.

Але зникнення Радянського Союзу лишило Україну один на один з новою Росією, котра (незважаючи на величезні проблеми з власними автономіями<sup>28</sup> та протистояння між гілками центральної влади<sup>29</sup>) майже одразу була готова підтримувати сепаратистські та автономістські рухи в інших колишніх республіках. Більше того: якраз у Криму перебрання Україною військової могутності покійного Союзу наштовхнулося на успішний опір з боку Росії, котра зуміла уже навесні 1992 року встановити фактичний контроль над більшою частиною Чорноморського флоту. Таким чином, у цьому регіоні (і тільки в ньому) силова перевага центрального уряду над локальними елітами так і не стала беззаперечною. Та й сам цей уряд, контрольований посткомуністичними елітами, зовсім не прагнув унітарності за будь-яку ціну: поганий мир для цих людей був значно ліпшим за хорошу війну. Сам по собі склад нової-старої української влади ще не гарантував м'якого курсу щодо бунтівних регіонів: кінець кінцем, запеклий збройний конфлікт між Вірменією та Азербайджаном тривав і при

комуністах, і при антикомуністах, і при посткомуністах. Але тут відіграла свою роль знову ж таки слабкість етнічного націоналізму в Україні як такого: для уряду у Києві питання статусу Криму було лише однією з проблем, а не найголовнішим критерієм, від якого залежить народна підтримка режиму.

З'ясувавши, чим пояснюється готовність українського уряду початку 1990-х (як і всіх його спадкоємців, утворених різними фракціями посткомуністичної владної еліти) терпіти кримську автономію, ми все ж не дали відповіді на питання, чому ж автономний статус цього регіону не виявився, у кінцевому підсумку, сприятливим для відокремлення півострова від України. На перший погляд, для цього були всі умови: і належність більшості населення Криму до етнічних меншин в масштабі України, і присутність російських військ на півострові (котра так сприяла унезалеженню грузинських автономій), і підтримка більшості електорату (принаймні в середині 1990-х років), і навіть відповідні законодавчі акти, ухвалені легітимно обраною Верховною Радою Криму.

У той же час, на відміну від «успішних» пострадянських сепаратистських рухів, кримський сепаратизм відчував постійні проблеми з «образом ворога»: той самий чинник, що унеможливив насильницьку ліквідацію кримської автономії з боку українського центрального уряду, а саме спільний культурний простір східнослов'янських етнічних груп, ускладнив і боротьбу за перетворення автономії на щось більше. На відміну від молдовської чи грузинської влади для Придністров'я чи Абхазії з Південною Осетією відповідно, уряд у Києві ніколи не сприймався більшістю кримчан як абсолютно ворожий. Сприяла цьому і надзвичайно ліберальна мовно-культурна політика українського уряду в регіоні (котра, очевидно, пояснювалася не стільки прихильністю українських чиновників та політиків до ідеалів лібералізму, скільки загальною неефективністю державної машини, поєднаною з переважною російськомовністю еліт).

Через це співпраця одних кримських політиків з українською владою проти інших сприймалася не як колаборація з окупантом, а як нормальна частина політичного процесу. Але саме ця співпраця зробила можливим усунення із політичної арени найактивніших борців за відокремлення Криму від України.

Не слід також забувати і про важливу роль кримськотатарського національного руху: при всій відносній миролюбності кримськотатарської еліти і її готовності зберігати хиткий міжнаціональний мир на півострові навіть за умов суттєвої (фактичної, а не юридичної) дискримінації кримських татар, російські еліти півострова усвідомлювала, особливо у найпроблемніший період (1994–1995 роки, коли загострення кримської кризи збіглося з початком першої війни у Чечні), що українська присутність у Криму, підтримувана татарами, є також і запобіжником від радикалізації цієї етнічної групи. А будь-який явний між-етнічний конфлікт на півострові завдав би тяжкого удару не тільки по безвладній більшості кримчан, а й по інтересах, передусім економічних, самої еліти<sup>30</sup>.

У 2000-х же роках кримську еліту було поступово інтегровано до загальноукраїнського політичного простору. Апофеозом цієї інтеграції виглядають місцеві вибори на півострові 2010 року, котрі були виграні (із застосуванням жорсткого тиску на опонентів) політичною силою, цілком, контрольованою з материкової України — і це при формальному збереженні кримської автономії.

Таким чином, парадоксально, але якраз та сама слабкість і політична невизначеність українського уряду, котра дозволила виникнути і закріпитися автономному статусу Криму, одночасно ускладнила, чи навіть унеможливила перехід від автономії до незалежності, а також створила передумови до фактичного зведення цієї автономії до напівфіктивного стану.

### ПРИМІТКИ:

<sup>1</sup> Економіка сучасної України є надзвичайно експортноорієнтованою та імпортозалежною (обсяги зовнішньої торгівлі перевищують розмір ВВП — див. *Бюлетень НБУ*, лютий 2011, табл. 1.5), населення України бере участь у гігантських за своїм масштабом міграціях, котрі охоплюють не менше 5% усіх працездатних громадян (див. *Зовнішня трудова міграція* — К., — 2009. — Особливо стор. 24–27, 78–79, а також Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Виступ Уповноваженого з прав людини Ніни Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді Уповноваженого // *Голос України*. — 2003. — 15 квіт. ), а інтелектуальні еліти є частиною європейського і світового культурного процесу.

<sup>2</sup> *Szporluk Roman*. Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space // *The Journal of Ukrainian Studies*, 34 (2009) pp. 441–452.

<sup>3</sup> Я маю на увазі, звичайно ж, еліту Радянської України. Для ОУН чи УНДО і Крим, і Буджак входили до складу «ідеальної Вітчизни», але західноукраїнські еліти в масштабах всієї сучасної української території були все ж таки меншістю.

<sup>4</sup> *Дністрянський М.С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики Л., 2006, — С. 222.

<sup>5</sup> Див., наприклад, результати опитування УЦЕПД ім. Разумкова, за якими в усіх чотирьох макрорегіонах, виділених соціологами (Захід, Центр, Південь, Схід), не менше трьох чвертей населення виступали (у травні–червні 2007 року) проти сецесії: [http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll\\_id=318](http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=318) — доступно 07.12.2010; для 1994–2004 років див. Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей — 1994, 1999, 2004 pp.» (упор. В. Сусак) // *Україна Модерна* Спеціальний випуск Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні, 2007, стор. 312–314 (особливо pp. 21, 26).

<sup>6</sup> Див., зокрема, стенограми засідань Верховної Ради від 14 липня 1993 року (під час кризи навколо статусу Севастополя) [http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL17/140793\\_73.htm](http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL17/140793_73.htm) (доступно 07.12.2010) та 23 жовтня 2003 року (під час кризи навколо Коси Тузла)

[http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/4session/STENOGR/4SES/23100304\\_26.htm](http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/4session/STENOGR/4SES/23100304_26.htm) (доступно 07.12.2010), а також результати голосування за відповідні постанови № 3378-XII // *Відомості Верховної Ради України*, 1993, № 36, ст. 364 та № 1234-IV // *Відомості Верховної Ради України*, 2003, № 47–48, ст. 374.

<sup>7</sup> Закон УРСР Про всеукраїнський та місцеві референдуми <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=1286-12>

<sup>8</sup> Ітоги всенародного голосування по проекту конституції Российской Федерации 12 декабря 1993 года [http://www.cikrf.ru/banners/vib\\_arhiv/referendum/1993\\_ref\\_itogi.html](http://www.cikrf.ru/banners/vib_arhiv/referendum/1993_ref_itogi.html) доступно 07.12.2010

<sup>9</sup> *Roper Steven D.* Romania: The Unfinished Revolution, Amsterdam, 2000, p. 126.

*Kast Sheilah, Jim Rosapepe. Dracula Is Dead: How Romanians survived Communism, ended it, and emerged since 1989 as the new Italy, Baltimore, 2009, pp. 377–379.*

<sup>10</sup> Як мінімум з моменту підписання Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією від 2 червня 1997 року.

<sup>11</sup> Див., наприклад (з новішого): *Магочій П.-Р.* Про написання історії народів та держав // *Ейдос*, № 3, 2008, стор. 59–60; *Касьянов Г.В.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії — К., 2008. — С. 122–123.

<sup>12</sup> Аж до присяги обраного на націонал-демократичній платформі президента Ющенка («Тільки в демократичній Україні яскрава палітра мов, культур і поглядів стане багатством цієї країни. Присягаю — кожен зможе вчити дитину мовою батьків. Кожен зможе молитися у своєму храмі», <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/23/3006391/>, доступно 07.12.2010)

<sup>13</sup> Див., наприклад: *Величенко С.* Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе // *Российская империя в зарубежной историографии*, М., 2005, стр. 105.

<sup>14</sup> *Галенко О.І* Три України, два Крима і одна історія — всесвітня // *Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР».* — К., 2004. — С. 63–67.

<sup>15</sup> У періоди політичних криз активність чи, навпаки, пасивність киян може визначати долю країни. Так, під час «помаранчевої революції» 2004 року саме масова підтримка тодішньої опозиції з боку мешканців столиці унеможливила перемогу провладного табору. З іншого боку, якраз відсутність дієвої підтримки з боку більшості киян під час акцій «Україна без Кучми» (2000–2001), «Повстань, Україно» (2002–2003), протестів прихильників антикризової коаліції у 2007 році стала одним із чинників поразки цих політичних проєктів.

Але цей вплив, при всій його потужності, є явищем надзвичайним. У нормальній же ситуації кияни впливають на рішення центрального уряду не більше, ніж тернопільці чи луганці — жодних юридичних механізмів (крім безвладних дорадчих органів типу Ради регіонів) зворотного зв'язку між місцевими громадами та центром не існує.

<sup>16</sup> Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів»

[http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/T102487.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T102487.html) доступно 07.12.2010

<sup>17</sup> «Бюджетний кодекс України»

[http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/T102456.html#1413](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T102456.html#1413) доступно 07.12.2010

<sup>18</sup> Відомим прикладом є звільнення 18000 державних службовців новою «помаранчевою» владою у 2005 році із роздачею звільнених посад особам, наближеним до переможців. Утім, помаранчеві політики були зовсім не унікальними — 2010 року відбулася масштабна ротація на користь переможної Партії Регіонів.

<sup>19</sup> Система заміщення посад на державній службі у США, котра офіційно існувала з 1829 по 1883 роки (а неофіційно, і особливо на муніципальному рівні, дожила до 1980-х років) і полягала у роздачі посад прихильникам переможної партії, нерідко з попереднім звільненням посадовців, призначених попередньою адміністрацією.

<sup>20</sup> 2010 року нова адміністрація Януковича усунула від влади київського мера Леоніда Черновецького і призначила (в юридично неоднозначній ситуації, всупереч рішенням Конституційного Суду, але на підставі новоухвалених змін до закону «Про столицю») нового голову міської адміністрації Олександра Попова без урахування думки киян. 2005 року адміністрація Ющенка зуміла нав'язати Криму українського націонал-демократа Анатолія Матвієнка як голову уряду — при тому, що націонал-демократи власними силами не могли навіть провести фракцію до кримського пар-

ламенту. 2010 ж року адміністрація Януковича зуміла (завдяки, серед іншого, жорсткому тиску на політичних опонентів) сформувати у кримському парламенті абсолютну більшість з членів Партії Регіонів — при тому, що керівництво її кримського осередку було раніше того ж року замінене на вихідців з-поза меж півострова, і реальний рівень електоральної підтримки оцінювався як недостатній для самостійного формування більшості.

<sup>21</sup> <http://ukrstat.gov.ua/>, доступно 07.12.2010. Особливо характерно, що Київ зосереджує одну восьму українського товарного експорту — і майже половину імпорту, підтверджуючи тим самим свою роль як головного складу країни та найбільшого центру споживання.

<sup>22</sup> 1990 року на машинобудування (орієнтоване переважно на всеукраїнського та навіть світового споживача) припадало понад 50% відсотків промислового виробництва столиці, 2002 року його частка упала до 19,7%, а 2010 року — до 12,6%. Одночасно частка харчової промисловості (орієнтованої в основному на самих киян) зросла з 20% 1990 року до 24,8% 2002 року і лишилася на відносно високому рівні 21,7% 2010 року.

<http://www.kmv.gov.ua/news.asp?IdType=1&Id=21288>, доступно 29.01.2011

<http://www.gorstat.kiev.ua/p.php3?c=1002&lang=1>, доступно 29.01.2011

<sup>23</sup> Жоден з освітніх закладів Києва (і України) не входить до світового Топ-500 за будь-якою версією. Жодна клініка у Києві не відповідає західним стандартам якості медичної допомоги: [http://www.chamber.ua/files/documents/updoc/3145/Ukraine\\_OSAC\\_Crime\\_and\\_Safety\\_Report\\_2010.pdf](http://www.chamber.ua/files/documents/updoc/3145/Ukraine_OSAC_Crime_and_Safety_Report_2010.pdf), p.9, доступно 29.01.2011

<sup>24</sup> *Cornell Svante E.* Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective // *World Politics*, Volume 54, Number 2, January 2002, p. 245. Я розумію, що можна ставити під сумнів належність АРК до категорії розглянутих Корнеллом етнічних автономій, оскільки він писав свою статтю на кавказькому матеріалі, а в тому регіоні етнічний статус автономних утворень був значно чіткіший, ніж у Криму — але наявність на півострові та в його владних органах російської більшості є безсумнівною, і це дає нам право вважати АРК не тільки (і, ймовірно, не стільки) територіальною, скільки етнічною автономією.

<sup>25</sup> Ibid.

<sup>26</sup> До речі, уже сама теза про «відновлення автономії» приховано ставила під сумнів приналежність регіону Україні, адже до своєї ліквідації (формально 1945, а фактично 1944 року) Кримська АРСР входила до складу Радянської Росії, а не України, і повне «повернення до статус-кво анте» мало би передбачати передачу Криму назад до складу Росії. Утім, явно ця думка не висловлювалася ні у бюлетені цього референдуму, ні в передвиборчій пропаганді панівної на той час у Криму Комуністичної партії.

<sup>27</sup> *Sasse Gwendolyn.* The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict Cambridge, MA: 2007, p. 25.

<sup>28</sup> Чечня, котра у вересні 1991 року здобула фактичну незалежність від Росії, була лише найяскравішим прикладом. Суверенізація республік (і навіть етнічно російських областей) в межах Російської Федерації прогресувала аж до 1993 року.

<sup>29</sup> Найяскравішим проявом котрого стала фактична громадянська війна у Москві 3–4 жовтня 1993 року.

<sup>30</sup> Характерно, що саме втручання українських військових формувань дозволило зупинити масові заворушення (спрямовані передусім проти кримінально-підприємницького угруповання «Башмаки») квітня 1995 року у Південно-Східному Криму — момент, коли Крим 1990-х років чи не найближче підійшов до прірви міжетнічного конфлікту.



*Кубальський О.Н.*  
(Інститут історії України НАН України)

## **ВЛАДА ТА НАУКА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ**

Гострі дискусії ведуться навколо проблеми взаємин інституту влади й інституту науки. Деякі мислителі вважають, що наука має бути пластичною щодо інституту влади, інші впевнені, що вона повинна відстоювати свою принципову автономію. Одні дослідники намагаються захистити державу від науки, що містить тоталітарний початок, а інші — науку від тоталітарної держави з його інститутом примушення та несвободи. Так або інакше, але демаркація проблематична. Міф про абсолютно вільну й автономну науку розбивається об повсякденність економічних реалій.

Із середини ХХ ст. розвернулася науково-технічна революція і стали особливо очевидними потужність прогресу науки та техніки і його вплив на всі сфери життя. Ніколи раніше не було такого величезного інтересу до науки, до всього, пов'язаного з її розвитком. Наука як виробництво знань збільшує «силу» людини, створює передумови її свободи. Щоб потужність і свобода підносили, а не принижували і знищували людину, необхідно направити їх дію на реалізацію вищих ідеалів і цінностей. Наука бере участь у виробленні цих ідеалів. Долаючи суперечності, пересилуючи скепсис, узагальнюючи історичний досвід, вступаючи в діалог із іншими формами духовного і практичного життя людей — мистецтвом, релігією, — наука затверджує цінність пізнання та самопізнання, натхнення та піднесених моральністю й ідеями безсмертя людської суті, про яку можуть по-різному судити релігійно та матеріалістично мислячі люди.

В останні десятиліття новітні наукові досягнення корінним чином змінили повсякденне життя, і зараз ні політики, ні економісти не заперечують, що для розвитку суспільства й економічного зростання не так важливі природні ресурси, дешева праця та капітальні вкладення, як нові технології, побудовані на нових ідеях і знаннях. Наукові досягнення роблять величезний внесок у соціально-економічний розвиток і добробут людства, вони впливають на відносини з навколишнім середовищем і якість життя. Дослідження в галузі як природних, так і інших наук підвищують рівень цивілізації, створюють нові знання. Тому внутрішня цінність науки пов'язана із освітньою функцією, передачею накопичених знань, їх поповненням і переоцінкою. Навчання й освіта широких мас — важливий інструмент розвитку і зміцнення демократичних основ суспільства. Нині наука — це головний і домінуючий засіб розвитку систематичного знання. Але так було не завжди. В античні часи існувала діяльність, яку можна назвати

наукою: геометрія в Давньому Єгипті, астрономія у Вавілоні, спостереження за природою, яких проводили дуже багато. Але все ж науки в сучасному сенсі слова було мало. Знання було неформальним, часто міфологічним і, за рідкісними винятками, не використовувалося для побудови суспільства й управління ним. У період між X і XVII ст. наука та вироблюване нею знання були більше описовими. Такий підхід, що практикується і нині, призвів до зародження підвалин наукових досліджень. Суспільство почало розвивати знання, необхідні для практичних цілей. Наукові структури, що створилися, стали впливати на суспільство. Починаючи з XVII ст., з'явилася емпірична наука, заснована не лише на спостереженнях, але і на спеціальних дослідженнях. Теорії, підтверджені спостереженнями й експериментом, стали основою для прогнозів та узагальнень. У цей період знання стало надзвичайно важливим для суспільства.

Важлива сучасна функція науки — сприяти ухваленню обґрунтованих рішень у політиці. Науковий прогрес не призводить автоматично до поліпшення якості життя, потрібні певні зусилля. Необхідність застосування наукових досягнень для підвищення рівня та якості життя людей накладає на учених і політиків особливу відповідальність. Існує безліч прикладів, коли наукові результати не вимагають обговорення, для того, щоб за ними були ухвалені відповідні політичні рішення. Проте вчені надають інформацію про здійсненність або нездійсненність проекту, про вірогідність успіху та ризики, але не мають можливості ухвалювати рішення про його реалізацію. Ухвалювати рішення — обов'язок політиків і держави.

Що стосується ставлення суспільства до науки, то воно залежить від дуже багатьох чинників, таких як традиції, культура, політичний устрій тощо. Взаємини науки та суспільства розвиваються, загалом, за спіраллю: від практики до теорії, потім від теорії до практики. На кожному новому витку спіралі з'являються нові, більш ґрунтовні наукові розробки та більш довершені виробничі технології, причому перехід від витка до витка може бути як еволюційним, так і революційним.

Розглядаючи науку в її історичному розвитку, можна виявити, що в кожному конкретну історичну епоху вона змінює не лише природне, але і соціальне середовище. Наука сприймається як одна з вищих цінностей цивілізації та культури, як необхідна умова процвітання і прогресу.

За історію розвитку науки було багато зіткнень між владою та наукою, часто таких, що науку руйнували. Радянська влада, з одного боку, скликала під свої прапори вчених і творчу інтелігенцію, а з іншої — відкинула та вислала з країни велику групу небажаних мислителів, які ставили під питання прямолінійні гасла тієї епохи і своїми сумнівами заважали будувати «новий світ». Настав новий період безпрецедентного розвитку науки й освіти у країні. Але період драматичний, такий, що калічить долі багатьох тисяч учених, характеризується неприпустимими вторгненнями влади й ідеології в науку.

Здавалося б, у державі з ознаками тоталітаризму наука або зовсім не повинна існувати, або має знаходитися в зачатковому стані. Але широко відомо, що в СРСР спостерігалася абсолютно інша ситуація. Було створено теорію літакобудування, розроблено ядерну зброю, здійснено перший політ у космос, а

потім і перший вихід у відкритий космос — усе це і багато іншого було б неможливим без наявності величезного науково-технічного потенціалу. І хоча значна кількість учених не отримали своєчасного визнання, не можна нехтувати тим фактом, що вони працювали, віддавали всі сили науці саме в тоталітарній країні. І це ще при тому, що більшість із них мали достатньо ліберальні погляди. Наприклад, Л.Д. Ландау говорив: «...Наша система, як я усвідомлюю з 1937 р., абсолютно безумовно є фашистською системою, і вона... так просто змінитися не може...»<sup>1</sup>.

Соціальна суть науки полягає в розробці оптимальних параметрів і форм прогресивного розвитку суспільства. Найважливішою умовою існування науки є суспільне виробництво, і його потреби слугують головною рушійною силою її розвитку. Соціальний прогрес ґрунтується на результатах успішного розвитку науки та техніки, взаємно стимулюючи один одного. Суспільна значущість наукової раціональності та її активний вплив на інші сфери культури стають характерною ознакою життя сучасного суспільства.

Наприкінці 30-х років XX ст. Р. Мертон висунув ідею про те, що соціальний інститут науки має ґрунтуватися на застосуванні та визнанні певних норм. Він зафіксував, як відомо, 4 норми: універсалізм, колективізм, безкорисливість, прагматичний скептицизм. Норма безкорисливості фіксує не лише незацікавленість вченого, об'єктивність і загальнозначущість результатів його пошуку, але і непідвладність діяльності ученого технократичному дискурсу. Той, хто не приймає хоча б одну з цих норм, виявляється поза науковим співтовариством. Абсолютизація технократичного дискурсу, його ролі в науковому знанні обумовлена тим, що в іншому разі буде узаконена заангажованість ученого, підпорядкування його наукової діяльності інтересам і цілям замовника або певним позанауковим силам, у такому разі з наукової діяльності елімінується не лише зусилля вчених, направлені на пошук істини, але і морально-етична і взагалі аксіологічна складова. Заангажованість, інструментальність та ефективність виявляються єдиними критеріями й ідеалами діяльності вчених.

В останні десятиліття відбуваються істотні позитивні зрушення як в осмисленні етичної складової науково-теоретичного та навіть прикладного знання, так і в інституціоналізації моральної оцінки результатів наукових і технологічних розробок. І це не просто етичні роздуми вчених-одинаків. Етична оцінка нових технологічних розробок, наприклад, у біомедичних дослідженнях отримала інституційну формулу — створені етичні комітети різного рівня — від лікарень до регіонів, що приймають рішення про можливість застосування певних технологічних розробок у ситуації морального конфлікту. Сучасний науково-технічний прогрес породжує немало досить серйозних проблем. Ними доводиться займатися постійно, необхідно вміти передбачати і прагнути запобігати їх виникненню. Це — речі цілком реальні, що вимагають дуже великих зусиль. Нині будь-яка технологічна новація, перш ніж отримати доступ у наш світ, має бути вивчена як із погляду тих нових можливостей, що вона може відкрити для реалізації людських перспектив, так і з погляду тих ризиків для людини, її фізичного і психічного благополуччя, її прав і чеснот, яким вона може загрожувати.

У даний час при розгляді питань про природу, статус і цінність науки в житті суспільства нерідко припускається вельми різке зіставлення природознавства та наук про суспільство. Особливо насторожують украй нігілістичні вислови щодо природознавства. Стверджується, що природознавство породжує бездуховність, не має відношення до розкриття природи й основних цінностей людського життя, відповідальне за породження глобальних криз, загрозливих для самого існування людства. Відрив природознавства від суспільних наук, їх пряме зіставлення, відлучення природознавства від духовного життя суспільства фактично означає, що науковий метод, який зростає з розвитку природознавства, не може бути застосованим до пізнання суспільних явищ. Тим самим заперечується єдність наукового методу, єдність науки. На наш погляд, нерозуміння того, що розвиток суспільних наук йде в загальному руслі розвитку наукового методу, є запереченням можливості розумного пізнання процесів, що відбуваються в суспільстві, пізнання будови й еволюції суспільних структур. Останнє ставить питання про «призначення», цінність суспільних наук. Природознавство утворює теоретичну основу розвитку технологій, матеріальної діяльності людини. Таким же чином, основне «призначення» соціальних, суспільних наук полягає в тому, щоб слугувати теоретичною основою вироблення оптимальних форм організації життя суспільства, перетворення соціальних структур. Якщо науки про суспільство не переслідують таких цілей, то практично немає і виправдання самого їх існування.

При розгляді питань про роль природознавства в розвитку людини, в системі культури зазвичай звертають увагу на те, що саме на базі природознавства виробляються базові моделі будови й еволюції всесвіту, що дозволяє людині орієнтуватися у своїй життєдіяльності. Наголошується також, що природознавство є теоретичною основою розвитку техніки та новітніх технологій, що дозволяє людині стати творцем самих умов свого буття. Проте, значущість природознавства часто не розглядається у зв'язку з науковим методом, його дією на розвиток інтелекту, мислення. Наукове мислення є високорозвинуте теоретичне мислення, що передує на шляху іншим типам мислення, включаючи буденне. Тим самим мислення людини стає дедалі більше суворим, логічно послідовним, доказовим і плідним, у розвитку мислення концентрується розвиток пізнання, що становить найважливіший компонент духовності, а отже — і культури. Ігноруючи роль природознавства в розвитку культури, ми залишаємо останню в жорстких лещатах примітивного мислення.

Науково-технічний прогрес, що прискорюється, виявив неминучі й іманентні межі, пов'язані з обмеженістю природних ресурсів, політичною нестабільністю, соціальними конфронтаціями, нестійкістю людської психіки, що зростає. Природознавство, яке виникло під оптимістичним гаслом вивільнення креативних сил людини («Знання — сила»), нині стає однією з галузей не лише венчурного, але і цілком рутинного бізнесу, втрачає культуро-творчу функцію та породжує численні глобальні проблеми. Проте розвиток соціально-гуманітарного знання й антисцієнтистські суспільні рухи вносять корективи в даний процес. Завдяки цьому створюються альтернативні інтелектуальні ресурси, відбувається формування нових парадигм у сфері природничих і технічних наук,

необхідними елементами яких стають гуманітарна експертиза, соціальний контроль, міждисциплінарна взаємодія, складні системи, що розвиваються, та «людиновимірні» об'єкти.

Початок і середина ХХ ст. супроводжувалися виникненням цілої низки тоталітарних держав і водночас, це був один із найбільш бурхливих періодів розвитку науки та її різкого проникнення на всі рівні суспільної свідомості.

Для будь-якого тоталітарного суспільства характерною ознакою є різке зниження цінності людської особистості, її індивідуальних властивостей. Людина тут розглядається лише як елемент суспільної системи, що функціонує в ній за її законами та вимогами, забезпечуючи тим самим її розвиток. Індивідуальне в людині, те, що відрізняє її від іншої, заважає функціонуванню тоталітарного суспільства як єдиної соціальної системи. Це породжує ситуацію, коли внутрішні цінності особистості, засновані на загальнокультурних ідеалах вимиваються з неї та замінюються тими цінностями й орієнтирами, що створює сама держава і що виступають ніби від імені попередньої культури, не будучи подекуди такими.

Таке суспільство, наприклад, готове зняти з людини її внутрішню відповідальність, пов'язану з оцінкою та переживанням своїх вчинків, те, що І. Кант визначав як моральний закон, присутній усередині нас. У тоталітарних суспільствах відчуття обов'язку, яким би дивним воно не здавалося і якими б засобами не здійснювалося, визнається як абсолютна цінність, заради якої можна жертвувати не лише власним життям, але і життям інших людей. У результаті, людина стає виконавцем певної абстрактної ідеї, і в разі її розбіжності із загальноприйнятими нормами і традиціями, провини за це ніби бере на себе безособова державна система. Наука при цьому не сама собою, але як метод пізнання й оволодіння світом пов'язаний із впорядкуванням дійсності породжує віру в те, що таку впорядкованість можна здійснити і в суспільстві за рахунок відмови від ціннісно-емоційних, етичних структур людської свідомості. Тоталітарна держава виступає як практична реалізація ідеї тотальної впорядкованості.

Повністю обійтися без ціннісно-емоційної сфери, проте, виявляється неможливо, хоча б унаслідок того, що мають існувати носії і провідники відповідних ідей, тобто люди. Це призводить до створення своєрідної ідеологічної системи у вигляді певної державної міфології, в якій відбувається перегляд загальнолюдських цінностей і здійснюється субординація таким чином, що в центрі всього виявляються інтереси не людини, а держави. Зазвичай у цьому разі головною ідеєю виступає досягнення цілей держави за будь-яку ціну. Ортега-і-Гассет називав це принципом «прямої дії», коли єдиним доводом є сила, що приймається всіма. Це норма, що відміняє решту норм, усі проміжні етапи між метою та її досягненням. Це «Велика Хартія варварства»<sup>2</sup>.

Людина, що поглинається такою суспільною системою, виступає лише як функція останньої, причому це стосується також і сфери духовного життя людини. Індивідуальні сприйняття людини, що є частиною її внутрішнього духовного життя, відступають на другий план перед цінностями соціальної групи, держави. Загальноприйняті цінності «духовного» споживання такі ак-

тивні і так широко розповсюджуються та нав'язуються суспільством, що не «куштувати» їх із задоволенням стає просто неможливо. Людина в рамках суспільного організму не лише сприймає нові культурні цінності, але ще й має постійно підтверджувати перед іншими, що вони її повністю влаштовують. Вона має сміятися, якщо всі навколо сміються і плакати, якщо всі навколо плачуть. Окрема людина живе як свідомість соціального буття, у критичному випадку вона відчуває радість праці без відчуття свого самозвеличення; живе колектив, і те, що окремі людині здавалося б нудним, більше того нестерпним, у колективі вона спокійно сприймає, ніби під владою імпульсу. Вона мислить своє буття лише як «ми»<sup>3</sup>.

За умов соціалізму в нашій країні сцієнтизм набув якихось нових характеристик, і образ науки, науково-технічного прогресу ніби з'єднав у собі раціональне й ірраціональне, спотворивши реальність до невпізнання. Зовні в основі теоретичних ідей, що складали основу комуністичної ідеології, лежали раціоналістичні принципи аналізу природи, суспільства та мислення. Проте виявилось, що визначальним у певних ідеологічних конструкціях виступає не зміст, на який вони спираються, а сам характер оформлення останнього. Можна сказати, що будь-яка розроблена теоретична концепція, виступаючи усередині ідеології її єдиним фундаментом, неминуче перетворюється на догму, і посилення на її початкову раціональну суть не рятує стан речей. Як справедливо відзначає В.С. Швирьов, сумний досвід панування в радянському суспільстві тоталітарної офіційної ідеології переконує в тому, що за відомих умов уявлення й ідейні позиції, які претендують на раціональність, і, більше того, зберігають зовнішні ознаки науковості та раціональності, виявляються по суті феноменами догматично-авторитарної свідомості, принципово ворожими тій свободі, критичності, «відвертості» думки, які завжди розглядалися як атрибути науково-раціональної свідомості<sup>4</sup>.

Усе це викликало у країні своєрідну форму «офіційного псевдосцієнтизму» (В.С. Швирьов), коли заявлялося про науково-раціональний підхід до вирішення всіх проблем, що стоять перед суспільством і, водночас, здійснювалося нераціональне управління останнім. Може тому, що єдиною ознакою такої науковості виступало те, що в основі цього підходу лежали ідеальні конструкції, що ставали своєрідною програмою дії величезної маси людей. Така ідеологія, за зовнішньої схильності до наукової атрибутики, була вельми далека від справжнього духу науковості з її критичністю та визнанням авторитету реальності перед ілюзіями та міфами. Проте вона намагалася виступати від імені науки й одне це примушувало прокламувати останню як офіційну ідеологічну цінність<sup>5</sup>. Такий ідеологічний псевдосцієнтизм призводив, з одного боку, до надмірно оптимістичної оцінки того місця, яке займала наука у країні. А з іншого — дозволяв ідеологічно виправдовувати втілення в життя проєктів та ідей, що не були науково обґрунтованими. У результаті виявлялося, що наука за соціалізму містить в собі позитивні компоненти, тоді як за капіталізму вона зв'язана з низкою негативних наслідків. Це було своєрідним виявом механістично-детерміністської, фаталістичної віри в те, що соціалізм як такий уже завдяки своїй суті й унаслідок властивих йому об'єктивних закономірностей не дозволяє та не

дозволить разом із позитивними результатами науково-технічного прогресу виявити і його негативні наслідки. Зокрема цій проблемі приділяв величезну увагу І.Т. Фролов, який, особливо в 1980-і роки, став організатором низки дискусій з даної проблеми і який неодноразово звертав увагу на небезпеку технократичних тенденцій у суспільстві та пояснення їх причини лише породженням «прикладних наук (неначе при соціалізмі вони не розвиваються)»<sup>6</sup>.

Але головна небезпека полягала в тому, що створювалася за всіма ознаками раціональна ідеологічна конструкція, зв'язана відповідним концептуальним апаратом, що виступала дуже ефективною формою ідеологічної дії, проводячи на всі рівні суспільної свідомості у принципі помилкові ідеї, які були не просто віддалені від реальності, а й значно спотворювали її та водночас примушували людей пристосовуватися до цього неіснуючого світу ідей. У результаті, як відзначає В.С. Швирьов, раціональна обґрунтованість (звичайно лише за формою) ставала фундаментом їх універсальної обов'язковості, що виступало ознакою саме тоталітарного суспільства, і призводило такі ідеологічні конструкції у своєму крайньому вираженні «до естетичної і етичної глухоти, взагалі, до придушення живого особистісного світосприймання»<sup>7</sup>.

Унаслідок цього суспільству через засоби інформації нав'язувалися типово сциєнтистські установки, пов'язані з вірою у принципову розумність держави та фахівців, які на науковій основі реалізують її мету. Будь-яка критика ззовні розглядалася як певний дилетантизм і нерозуміння складності вирішуваних державою проблем. Насправді така установка виступала типовим засобом ідеологічного обґрунтування технократичного підходу до вирішення проблем, що свідомо вимагали глибшого та комплексного аналізу. Результатом цього стали реалізовані або з якихось причин нереалізовані проекти глобального втручання у природу, типу «повороту річок», масового будівництва дамб, непродуманого будівництва та розташування атомних станцій тощо. Вирішальне слово тут належало відібраним фахівцям із певних проблем у даній сфері, і не враховувалася думка інших учених, які представляли не лише іншу думку всередині даної науки, але і взагалі іншу науку. Тому часто технічно задовільно реалізовані проекти були вже від початку антигуманні, оскільки завдавали актуальної або потенційної шкоди людині і природі.

Технократичні орієнтації в сучасному суспільстві зазвичай були аж до останнього десятиліття ніби офіційною ідеологічною установкою розвинених держав. Це не випадково та визначається загальною функцією науки в сучасній цивілізації, з якою пов'язується рішення більшості проблем, що стоять перед людством. Проте оборотною стороною таких ціннісно-світотіпних установок є те, що гуманістичні цінності, в центрі яких цінність особи як така, відходять на другий план. Наука та техніка, будучи могутнім засобом панування людини над природою та забезпечення її життєдіяльності і комфорту, поступово перетворюють її лише на засіб науково-технічного прогресу.

Наприкінці ХХ ст. найважливішою проблемою став екологічний феномен, який настійно закликає до гуманізації всіх видів людської діяльності, всіх галузей науки. Він спричиняє за собою етичний імператив, що зобов'язує вчених з більшою відповідальністю підходити до результатів своїх досліджень. Сфера

дії етики розширюється. Видатні фізики вимагають обмеження застосувань відкриттів у військовій галузі. Лікарі та біологи виступають за мораторій на використання досягнень генетики в антигуманних цілях. Першочерговою проблемою стає пошук оптимального співвідношення цілей науково-технічного прогресу і збереження органічної для людини біосфери її існування.

Слід відзначити, що взаємозв'язок науки та філософії має складний характер. Будучи загальною методологією науки, філософія, якщо вона помилкова, може перешкоджати розумінню фізичної теорії й експерименту, навіть здатна затримати прогрес у дослідженнях. Так, до кінця XIX ст. в Європі виник і став поширюватися рух, що проголосив «банкрутство науки». З'явилися численні антисциєнтичні концепції, що покладають на науку відповідальність за наростаючі глобальні проблеми та вимагають обмежити і навіть загальмувати науково-технічний прогрес<sup>8</sup>.

Одна з найважливіших причин незадовільної затребуваності нашої науки — розкол між її функціями та наявними культурними запитами суспільства. Упродовж XX ст. розвиток вітчизняної науки був майже повністю підпорядкований потребам державної машини, насамперед — у новітніх військових технологіях. Мілітаризована й одержавлена наука володіла могутньою — як матеріально-фінансовою, так і ідеологічною — підтримкою влади та розвивалася швидкими темпами, хоч вони і значно сповільнилися в період, коли влада й економіка вже не могли підтримувати інтенсивність цього руху. Як не намагалися пропагандисти, пошук істини, творча спрямованість, зв'язки між науковим пізнанням світу та духовним удосконаленням людини не були визнані суспільством як основні цінності. Маса людей, зайнятих у науці, що зростала в геометричній прогресії, головним чином орієнтувалася на престиж і матеріальні вигоди наукових професій, можливість вирватися з одноманітності та нудьги «радянського побуту» хоча б за рахунок уявної або реальної причетності до науки. Коли ж тоталітарний колос звалився, розвалилася мілітаризована економіка, і влада вже фізично не могла, та і не хотіла підтримувати високий рівень інституціоналізації науки, в суспільстві не знайшлося ні інтересу, ні сил, щоб підтримати науку. І хоча авторитет учених ще достатньо високий, загалом престиж наукової діяльності дещо впав.

Нині взаємини влади та науки в нашій країні мають у корені інший характер, ніж у радянський період. Немає заходів прямого фізичного та морального придушення, проте руйнування колишніх державних і суспільних інститутів і структур, достатньо стабільної економіки поставило науку й учених у важкі умови. Організаційна структура науки, сформована відповідно до умов і цілей старої держави, виявилася непристосованою до сучасних обставин.

Деградація виявляється в незатребуваності науки — мало кому в сучасній Україні потрібна якась наука, а така наука, що реально існує, не потрібна майже нікому. Вона виявляється також у втраті наукою привабливого соціального статусу, різкому матеріальному та соціальному ослабленні раніше благополучної професійної групи науковців, втраті вченими перспективи та сенсу своєї роботи, руйнуванні етосу науки, в непоправному масовому вибутті з науки (частково і з країни) значної частини найбільш дієздатних учених і зниженні



професійного рівня науковців, що залишилися працювати в наукових організаціях; у старінні наукових кадрів і відсутності притоку молоді.

Відродження та подальший розвиток економіки України немислимі без належної науково-технологічної бази. Адже занепад вітчизняної науки позначиться на всіх галузях економіки. У наявності небезпека втрати деяких наукоємних напрямів. Таким чином, питання науки й інновацій стають ключовими і під час формування засад національної безпеки України. За всього прагнення до інтеграції у світову спільноту питання національної безпеки вимагають розвитку саме в Україні науки світового рівня, оскільки з нинішнім підходом до проблеми Україна вже найближчим часом ризикує остаточно втратити конкурентоспроможність та перетворитися на третьорозрядну країну, що знаходиться в технологічній та інформаційній залежності від передових держав і нездатна підтримувати навіть мінімально необхідний оборонний потенціал.

Вирішення щонайгостріших соціальних проблем, досягнення громадянської злагоди також важко собі уявити без підтримки і зростання інтелектуального потенціалу. Із падінням престижу науки знижується рівень культури суспільства. Попит на результати наукового дослідження падає ще більше. Це — дорога в нове середньовіччя. Зміщується вся система цінностей. Підростає малоосвічене покоління. Зникає співтовариство не лише творців науки та культури, але і споживачів культурних цінностей, дедалі менше людей здатні затребувати й оцінити досягнення науки. Населення в масовому порядку звертається до чаклунів, знахарів, астрологів. Розквітає псевдонаука.

Наука — це особлива сфера людської діяльності. По-перше, вона вимагає державної підтримки; по-друге, для неї не завжди прийнятні методи державно-адміністративного управління; по-третє, вона пов'язана з діяльністю людського інтелекту; по-четверте, творчість і його результати не можуть робитися лише за замовленням; по-п'яте, фундаментальні дослідження носять евристичний характер, вони не обов'язково на даний момент можуть бути безпосередньо пов'язані з практикою. Створення наукового знання — це унікальний творчий процес, пов'язаний з отриманням та аналізом величезної кількості фактів. Природно, що він корінним чином відрізняється від діяльності не лише чиновників, але й інженерів. Це надзвичайно складний процес дослідження і способів отримання даних, методів аналізу величезної кількості фактів, побудові теорії тощо. Крім того, необхідні не лише глибокі професійні знання, титанічна праця, але і талант.

Розпад СРСР та економічні реформи в Україні вельми негативно позначилися на стані вітчизняної науки. У теоретичному плані істотно те, що реформи зробили для всіх очевидно всебічну залежність науки від суспільства. Якщо у спокійні часи ця залежність прихована, і її наявність треба доводити, то у трансформаційні — вона стає явною. Цілісний підхід до розвитку науки, необхідний для розуміння та пояснення процесів, що відбуваються в ній, немислимий без урахування соціальних аспектів науково-технічної й інноваційної діяльності. Здається також, що назріла необхідність включення в поле дослідження соціальних аспектів інноваційної діяльності і її науково-технічної складової. Раніше соціологія науки мало займалася цим питанням, зосередившись

переважно на аналізі фундаментальної науки. Проте зараз, коли наука у зростаючих масштабах «виробляє» не лише нове знання, але і нові технології — створення національної інноваційної системи стає для України ключовою проблемою на шляхах її виходу на прискорений суспільно-економічний розвиток.

Саме собою виникає розуміння того, що інтереси вітчизняної науки збігаються з інтересами країни, майбутнє якої залежить зараз від того, чи вдасться їй найближчим часом форсувати розвиток власних передових технологій, створити сприятливі умови для їх прискореного впровадження і швидкої, радикальної модернізації виробництва. Але, насамперед, нагальною є потреба у визначенні чітких правових меж участі вітчизняної науки, зокрема, Національної Академії наук України в ринкових відносинах. Держава по суті виштовхує науку на ринок, але за умов нерозвиненості в Україні наукоємного виробництва входження науки в ринок може обернутися дешевим розпродажем наукового потенціалу країни приватним фірмам. Наукове співтовариство хворобливо переживає ту обставину, що вимушена гонитва за прибутком, не властива природі науки, може призвести до згорання некомерційних сфер наукового знання і, насамперед, фундаментальних досліджень. Нерозвиненість механізмів захисту інтелектуальної власності, нечіткість законодавства про державну таємницю, про службові та секретні винаходи, про комерційну таємницю тощо, призведе до того, що ринкове використання об'єктів інтелектуальної власності в їх найбільш важливій і прибутковій частині слабо гарантоване. Проблема інтелектуальної власності є однією з дуже важливих точок перетину інтересів держави та науки. Проте інтерес, що виявляється науковим співтовариством і владою до цієї проблеми, явно не відповідає її значенню. Очевидно, що тут слід шукати правові підходи, які б влаштували і державу, і науку.

Визнане лідерство в українській науковій спільноті належить НАН України, яка майже за 90-річну історію свого розвитку на базі унікальної форми поєднання самоорганізації наукового співтовариства з істотним державним фінансуванням склалася в могутню організаційну структуру, що об'єднує в єдине ціле всі напрями фундаментальної науки, яка має величезну матеріально-технічну базу та численні наукові кадри.

Велику небезпеку для наукової корпорації представляють зараз будь-які спроби ліквідації НАН України як центру управління фундаментальною наукою та перетворення Академії на «елітний клуб володарів почесного звання». Такі ідеї зазвичай супроводжуються пропозиціями про розпилювання науково-дослідних інститутів на «групи за інтересами» і перехід від державного фінансування науки до укладання науково-дослідними колективами договорів із державою та іншими організаціями на конкурсній основі, передачу майна академічних інститутів державі тощо.

Збереження значення НАН України як фундаменту та центру всього українського наукового простору є необхідною умовою конкурентоспроможності науки. Стратегічні завдання виживання та розвитку української науки вимагають істотного зміцнення позицій НАН України в її взаєминах із владою, підвищення її впливу на процеси ухвалення владних та управлінських рішень.

Наука — це творча сила, що працює на загальне благо, на раціоналізацію і прогресивний розвиток усієї системи виробничих, суспільних і духовних відносин. Ідея підтримки науки — це одна з неодмінних складових тієї національної ідеї, що має об'єднати українське суспільство. Якщо наукове співтовариство усвідомить цю обставину та зуміє пояснити це людям, то наукова спільнота знайде опору в народі і зможе стати реальною соціально-політичною силою, що діє на користь усього суспільства.

### ПРИМІТКИ:

---

<sup>1</sup> Данин Д. Лев Ландау // Известия. — 1998. — № 160.

<sup>2</sup> Ортега-и-Гассет Хосе. Восстание масс // Вопросы философии. — 1989. — № 3. — С. 145.

<sup>3</sup> Ясперс К. Духовная ситуация времени // Философские науки. — 1988. — № 12. — С. 108.

<sup>4</sup> Швырев В.С. Рациональность в спектре её возможностей // Исторические типы рациональности. — Том. 1. — М., 1995. — С. 9.

<sup>5</sup> Швырев В.С. Рациональность в спектре её возможностей. — С. 9.

<sup>6</sup> Фролов И.Т. Социально-этические и гуманистические проблемы современной науки // Диалектика в науках о природе и человеке. Человек, общество и природа в век НТР. — М., 1983. — С. 153.

<sup>7</sup> Швырев В.С. Рациональность в спектре её возможностей. — С. 9.

<sup>8</sup> Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники. — М., 1997. — С. 20–23.

## ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

**КАСЬЯНОВ Георгій Володимирович** — доктор історичних наук, професор, завідувач Відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

**ПАДАЛКА Сергій Семенович** — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

**БАРАНОВСЬКА Наталія Петрівна** — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

**КОВПАК Людмила Всеволодівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

**КУБАЛЬСЬКИЙ Олег Нарцизович** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

**ШУЛЬГА Тарас Сергійович** — молодший науковий співробітник Відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

*Наукове видання*

**ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ:  
ПОЛІТИЧНИЙ ТА ГУМАНІТАРНИЙ  
ВИМІРИ (1991–2010 роки)**

*Збірник наукових статей*

Автори:  
*Касьянов Г.В.*  
*Барановська Н.П.*  
*Падалка С.С.*  
*Кубальський О.Н.*  
*Ковпак Л.В.*  
*Шульга Т.С.*

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 08.10.2012 р. Формат 70х100/16.  
Ум. друк. арк. 21.21. Обл. вид. арк. 17,0.  
Наклад 300 прим. Зам. 9. 2012.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України  
Київ-1, вул. Грушевського, 4.